

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2013

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- СНИТКО І.О. Про соціально-демографічний та адміністративно-територіальний поділ Ольвійського поліса
- ФІАЛКО О.Є. Музичні інструменти номадів скіфського часу
- МУРЗІН В.Ю. Про північні межі Геродотової Скіфії
- СЕРГЄЄВА М.С. До вивчення техніки орнаменту давньоруських дерев'яних виробів
- ДОЛЖЕНКО Ю.В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного могильника Зелений Гай
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Про початок карбування литовських монет типу «печать»/«спис з хрестом»

Articles

- 3 SNYTKO I.O. On the Social-Demographic and Administrative-Territorial Division of Olbian Polis
- 14 FIALKO O.Ye. Musical Instruments of the Scythian Time Nomads
- 29 MURZIN V.Yu. On the Northern Border of Herodotus' Scythia
- 34 SERGIEIEVA M.S. To the Study of Ornamentation Technique on Ancient Rus Wooden Wares
- 43 DOLZHENKO Yu.V. Anthropological Materials from Zelenyi Hai, the Ancient Rus Barrows Burial Ground
- 56 KOZUBOVSKIY H.A. About the Beginning of the Lithuanian Coins of «ПЕЧАТЬ»/«Spearhead and Cross» Type Coinage

Публікації археологічного матеріалу

- ТЕРЕЩЕНКО О.І. Підводно-археологічне дослідження античного торговельного судна поблизу о. Зміїний у Чорному морі (польовий сезон 2011 р.)
- ХОМЧИК М.А., КОСТИЮК І.А. Етрусська кераміка буккери VII—V ст. до н. е. в збірці Національного музею історії України

Publications of Archaeological Material

- 64 TERESHCHENKO O.I. Underwater Archaeological Research of Ancient Greek Merchant Ship near Zmiinyi Island in the Black Sea (2011 field season)
- 77 KHOMCHYK M.A., KOSTIUK I.A. The 7th—5th c. BC Etruscan Ceramics Buccero in the National Museum of History of Ukraine Collections

НЕМЦЕВ С.О. Можливості метрологічного аналізу амфорного матеріалу для побудови хронології на прикладі колекції з поселення Каталине I	83	NEMTSEV S.O. Possibilities of the Amphorae Material Metrologic Analysis for the Chronological Structures on the Example of the Collection from Katalyne I Settlement.
САВЕЛЬЄВ О.К. Фібули з Тіри (знахідки 1996—2010 рр.)	100	SAVELIEV O.K. Fibulae from Tyras (found in 1996—2010)
ІВЧЕНКО А.В. Статер Емінака з передмістя Ольвії	115	IVCHENKO A.V. New Found Stater of Emi-nako in Outskirts of Olbia

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ГОШКО Т.Ю. Ніж із Володимирівки	119	HOSHKO T.Yu. Knife from Volodymyrivka
---------------------------------	-----	---------------------------------------

Рецензії

Book Review

МАГОМЕДОВ Б.В. Рец.: А.В. Симоненко. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья	124	MAHOMEDOV B.V. Re.: A.V. Symonenko. Roman Import of the Sarmatians in the Black Sea North Region
ЯСНОВСЬКА Л.В. Рец.: Ф. Андрощук, В. Зотченко Скандинавские древности Южной Руси: Каталог	126	YASNOVSKA L.V. Re.: F. Androshchuk, V. Zot-senko Scandinavian Antiquities in the Southern Rus: Catalogue

Хроніка

News Review

Конференція «Перешчепинський скарб та його епоха»	132	Conference «Pereshchepyne Hoard and its Epoch»
Міжнародна археологічна конференція «Старожитності Північного Причорномор'я III—II ст. до н. е.»	135	International Archaeological Conference «The 3 rd —2 nd c. BC Antiquities of the Black Sea North Region
Міжнародна наукова конференція « <i>Inter Ambo Maria</i> : північні варвари на шляху зі Скандинавії до Чорного моря»	138	International Scientific Conference «Inter Ambo Maria: the Northern Barbarians on their Way from Scandinavia to the Black Sea
Дні Давньої Греції в Маріуполі	142	Ancient Greek Days in Mariupol
До ювілею Олександра Михайловича Лєскова	146	To the Jubilee of Oleksandr Mykhailovych Lieskov
Пам'яті Пії Гульдагер Більде	148	To the Memory of Pia Guldager Bilde
Пам'яті Валентини Володимирівни Крапівіної	149	To the Memory of Valentyna Volodymyrivna Krapivina
Пам'яті Галини Тихонівни Ковпаненко	151	To the Memory of Halyna Tykhonivna Kovpanenko
Наші автори	152	Our Authors
Список скорочень	153	Abbreviations

Здано до набору 11.03.2013. Підписано до друку 03.05.2013. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,90. Обл.-вид. арк. 19,40. Тираж 565 прим. Зам. 3597

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

І.О. Снитко

ПРО СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА*

За матеріалами пам'яток хори Ольвії та на ґрунті аналізу загальноісторичних розробок і епіграфічних документів зроблено спробу реконструкції можливої соціальної та територіальної організації Ольвійської держави.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, поліс, хора, поселення, садиба, агломерація поселень.

Вітчизняна археологічна наука досягла певних успіхів у вивченні міст і сільської території античних держав Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії (Крыжицкий и др. 1999). Завдяки дослідженням 70—80-х рр. минулого століття була розроблена періодизація розвитку сільськогосподарської округи Ольвійського поліса та надана всебічна характеристика її життєдіяльності згідно з основними етапами його історії (Крыжицкий и др. 1989). Уперше було подано повну археологічну карту пам'яток хори в територіальних межах Ольвійської держави (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990) та на ґрунті єдиного методичного підходу висвітлено розвиток різних типів поселень, їхню структуру, домобудівництво та архітектуру, господарську діяльність, матеріальну й духовну культуру, етносоціальний склад населення, а також виділено основні етапи формування та розвитку ольвійської сільської округи (Крыжицкий и др. 1989; Буйских 2009). У 1980—1990-і рр. вивчали й некрополі хори, які демонструють поховальні традиції сільського населення ольвійського оточення (Снытко 1990; 2009; 2011; Снытко, Липавский 1990; Snytko 1996) і доповнюють уявлення про духовну та матеріальну культуру, етнічний і соціальний склад давньогрецької громади в Нижньому Побужжі в архайчний, класичний та елліністичний періоди. Ці праці значимі й досі, але чимало питань за-

слуговують нині більшої уваги та детальнішої розробки.

Перш за все йдеться про проблеми демографії, соціального складу населення, можливі варіанти адміністративно-територіального розподілу Ольвійського поліса та соціально-демографічної організації його громадян за традиційним давньогрецьким зразком (філі, фратрії, деми?). А він, безперечно, був — про те свідчить процес генези Ольвії як класичного давньогрецького поліса з демократичною формою розвитку. Вирішення цієї проблеми ускладнюється через майже повну відсутність епіграфічних документів і наративних джерел, які могли б надати суттєву інформацію з наведених питань.

Є також проблема щодо етнічного складу населення Ольвійського поліса та й загалом греко-варварських стосунків у Нижньому Побужжі. Адже й тут писемні джерела не дають однозначних відповідей. Через це для вирішення подібних питань все більше залучають опосередковані джерела, насамперед, археологічні. Та це нерідко призводить до того, що вирішення якоїсь проблеми набуває довільного характеру, оскільки методи інтерпретації конкретного артефакту чи групи артефактів, які використовуються дослідниками для раніших стадій розвитку суспільства, малоприматні для античної доби (Крыжицкий 2007, с. 18).

Наслідком цього є завищена оцінка варварського впливу на розвиток Ольвії, що певною мірою дезорієнтує загальне уявлення про розвиток давньогрецьких держав Надчорноморщини як еллінських полісів традиційного античного типу. Стосовно Ольвії ще й досі її сільськогосподарську округу іноді сприймають на рівні уявлень 1950-х рр. не як класичну хору

* Світлій пам'яті визначного українського археолога, багаторічного дослідника Ольвії, доброзичливої та широкої людини Н.О. Лейпунської, яка свого часу разом із С.Д. Крыжицьким, В.М. Отрешком та автором брала активну участь у обговоренні наукових проблем, пов'язаних з тематикою цієї статті, присвячується.

античного поліса, а як територію з ефемерним варварським або змішаним греко-варварським населенням з непевним статусом і ступенем залежності від міста (Марченко 1980; 1988; 1991; 1999; 2005; Соловьев 2000, с. 303; 2000а, с. 102; 2000б, с. 164; Solovyov 2001, р. 118).

Протилежна позиція відображена в низці праць представників київської школи (Крыжицкий 1989; 2001; 2006; 2007; Крыжицкий и др. 1989; Буйских 2004; 2006; 2007; 2007а, с. 74; 2009, с. 227 сл.; 2011; Buiskich 2006; 2007; Снитко 2009; 2011; 2011а; 2011в; 2011г).

Тут доречно навести витяг з монографії Ю.Г. Виноградова, який значну частину своєї творчої діяльності присвятив саме Ольвійському полісу та не виключав певного варварського впливу на еллінську політику, економіку, культуру та побут у Північному Причорномор'ї: *«По сравнению со временем появления монографии В.В. Латышева сейчас накопилось достаточно материалов, разработаны новые концепции, составляющие изучать Ольвию не просто как город и политический организм, в отрыве от подвластной ей территории — хоры, интенсивное и продуктивное изучение которой в последние два десятилетия показало со всей очевидностью, что она — зеркало истории полиса, а потому всегда чутко реагировала на изменения внутри — и внешнеполитической ситуации, происходившие в тот или иной период ...»*. І далі: *«Ольвийский полис неправильно рассматривать как отсталый, «медвежий» угол античной цивилизации: не утрачивая присущего ей своеобразия, Ольвия не отставала от времени, переживая те же процессы и разделяя те же судьбы, которые пришлось испытать полисам Средиземноморья и Причерноморья...»* (Виноградов 1989, с. 4—5).

Відтак, доцільно звернути увагу на коло інших нагальних проблем і найперше на ті, що пов'язані з соціально-демографічною характеристикою Ольвійської держави. З-поміж них, у першу чергу, привертає увагу питання інтерпретації нерівномірності демографічної наповненості території хори Ольвії, що, можливо, було наслідком певної економічної, адміністративної та соціально-суспільної політики Ольвійського поліса щодо своїх земельних володінь.

Тут, за відсутності надійних епіграфічних і наративних джерел, на перший план виходить інформація, отримана в ході багаторічних польових робіт. Оглянувши сучасну археологічну карту античних пам'яток Нижнього Побужжя — постійної території Ольвійської хори та й загалом Ольвійської держави (Отрешко

1982, с. 34; Буйских 1986, с. 17—22; 1997; 2009, с. 238; Крыжицкий и др. 1989, с. 8—11; 1990, с. 121; Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 161—168)¹, впадає в очі нерівномірна концентрація поселень, хуторів і садіб в окремих мікрорегіонах по узбережжях Березанського, Дніпро-Бузького та Бузького лиманів. Від архаїчного та ранньокласичного часу виділяються райони з різною щільністю населених пунктів і основним господарським напрямом і спеціалізацією (Буйских 2009, с. 228). Окремі мікрорегіони характеризуються достатньо близьким розміщенням пам'яток одна до одної, тобто щільнішим скупченням сільського населення хори: Березансько-Чорноморський, Аджигольський, Дніпровський (с. Дніпровка—Закисова та Широка балки), Чортуватівський і Козирський (Волосько-Козирський). Саме дослідження поселень, садіб і хуторів надали інформацію щодо особливостей виробничої діяльності їхніх мешканців, що є основним підґрунтям для висновку про наявність певної господарської спеціалізації окремих районів хори. Ягорлицький район (Кінбурнський півострів) постає як суто промислово-ремісничий, Березанський разом з самим Березанським поселенням — як хліборобсько-скотарський, Аджигольський — як скотарський, Волосько-Козирський — як хліборобський². Це, своєю чергою, демонструє доцільний територіально-економічний розподіл, або економічне районування, земельних володінь поліса згідно з наявними природними ресурсами (Отрешко 1979; Буйских 1985; 2009, с. 228, 234; Крыжицкий и др. 1989, с. 84, 94; Снытко 2011б).

У класично-елліністичний період — час максимального освоєння ольвіюполітами території Нижнього Побужжя (Крыжицкий и др. 1989, с. 102—103; Буйских 2009, с. 233) — до вказаних районів зі щільною концентрацією сільського населення додалися на правобережжі Бузького лиману Стара Богданівка—Радсад, уроч. Дідова Хата (Мала Корениха—Дідова Хата—Велика Корениха), а на лівому березі Миколаївський півострів, Галицинівка—Лимани—Лупарева та Скелька—Олександрівка. Від-

¹ Таку думку підтримують багато дослідників від кінця 1960-х рр. (Зуц 1969, с. 86; Славин 1976, с. 185; Wasowicz 1975, р. 63—64; Брашинский 1977, с. 303; Марченко 1980; Русаева 1994а; Снытко 2011, с. 464—465).

² Нещодавно на ґрунті досліджень матеріалів поселення Козирка 9, а також за наявністю в цьому районі, крім базових поселень, восьми стоянок, висунуто припущення про скотарський напрям Козирського мікрорегіону (Одрін 2011, с. 350). Тож є сенс виділити його як окремих економічний район.

так, виникли великі агломерації одно- та різнотипових пам'яток: поселення, хутори, індивідуальні й так зв. колективні садиби, пастуші та рибальські селища й стоянки (Рубан 1985, с. 39; Крыжицкий и др. 1989, с. 102—103), які за структурою істотно відрізняються від агломерацій архаїчного та ранньокласичного часів, хоча переважно й сформувалися на тих самих місцях, що й попередні. Останнє є додатковим свідченням про логічне та ефективне використання ольвіополітами, починаючи від доби колонізації, природних ресурсів своєї території. У цьому новому освоєнні хори чітко простежується регламентованість, цілеспрямованість, а також свідомий раціональний розрахунок (Буйских 1997а).

Зазвичай одним із суттєвих показників таких структур як агломерація є наявність спільного некрополя (Крыжицкий и др. 1989, с. 102—103; Снитко 2009а, с. 26, 32; Буйских 2009, с. 234). Особливо це простежується в районах, де провадилися комплексні (включаючи розкопки некрополів) дослідження. Зокрема, Північним некрополем біля с. Прибузьке, очевидно, користувалися мешканці кількох поселень: Каталине 1 і Чортувате 1, сільськогосподарських садиб Каталине 2—5 і Чортувате 1—3 (Снитко 2009а, с. 26), себто всього значного за площею уроч. Чортувате.

Пітухівський некрополь, вірогідно, залишили мешканці поселення Пітухівка 1, садиб 1—5 і комплексу класично-елліністичних пам'яток Аджигольської балки (Снитко 1992; 2009а, с. 26; Буйских 1997; 2009, с. 234). Організація спільного некрополя в пониззі Аджигольської балки якоюсь мірою спрощувала розподіл наявного аграрного кадастру для мешканців агломерації поселень, хуторів, садиб і пастуших стоянок у мікрореєоні. Таким чином, земельні ділянки та пасовища громадян вільно розміщувалися по обидва боки балки довкола селищ і за необхідності могли розширюватись у бік степу. Це також додатково підтверджує гіпотезу, що в районі Аджигольської балки вже від архаїчної доби була добре продумана господарсько-поселенська структура, що складалася з сезонних пастуших стоянок, стаціонарних поселень і садиб середньої площі, а також великих базових поселень (Буйских 2005, с. 178—179; 2009, с. 234).

Це саме стосується й некрополя Дідова Хата, яким користувалися мешканці великих базових поселень Дідова Хата 1, Мала Корениха 1, садиб Дідова Хата 1—3 (Снитко 1986) і, можливо, садиб елліністичного часу в районі Великої Ко-

ренихи. Некрополь, імовірно, був спільним для великого північного району поліса.

Отже, організація великих спільних некрополів, а, відтак, і спеціально відведених ритуальних місць у вказаних мікрореєонах, безперечно, спрощувала розподіл земель між мешканцями агломерацій поселень, хуторів, садиб і пастуших стоянок. Тож, здається, слід виключити будь-які варіанти стихійності в заселенні цих районів у класичну добу, тобто в часи внутрішньополісної колонізації. Треба також припустити ймовірну участь у розподілі земельних угідь призначених полісом або обраних громадою професійних геономів, згідно з традиційною грецькою колоніальною практикою, що мало сприяти доцільному й справедливому вирішенню цього питання з урахуванням розміщення та перспективи зростання певних спеціальних зон — селитебної, сакрально-ритуальної та безпосередньо сільськогосподарської. У землевлаштуванні, безперечно, бралася до уваги й наявна мережа сухопутних шляхів магістрального та місцевого характеру.

Хоча питання про ольвійський аграрний кадастр остаточно не вирішені, сліди розмежування земель, за даними аерофотозйомки (Шишкин 1982; Лисецкий 1994), добре простежуються на прилеглій до Ольвії території, а також на просторі на південний захід від міста до гирла Аджигольської балки (Буйских 2009, с. 234). Важливо підкреслити, що і на початку IV ст. до н. е., і в ранньоелліністичний час, коли хора досягла максимальних розмірів (Буйских 1986), її територія зросла не за рахунок розширення чи колонізації віддалених земель, а завдяки щільнішому освоєнню споконвічної території (Буйских 1997а, с. 17). Таким чином, ольвіополіти максимально інтенсивно використовували свій земельний фонд у Нижньому Побужжі, який міг сягати 29 тис. га, або 290 км² (Шишкин 1982, с. 242). За новітнішими підрахунками, земельні угіддя, які використовували для вирощування зернових культур у сільській місцевості могли становити від 375 до 394 км², що дозволяло Ольвії отримувати в середньому 30—55 тис. тонн зерна за вірогідної кількості сільського населення приблизно 30—40 тис. осіб (Крыжицкий, Щеглов 1991, с. 54).

Без сумнівним є і те, що землі Ольвійської держави, як і інших давньогрецьких полісів, були рівномірно розподілені між усіма громадянами (Отрешко 1981а; Крыжицкий и др. 1989, с. 140; Буйских 2009, с. 234).

У перших третинах IV ст. до н. е. в Нижньому Побужжі виникла низка урбанізованих

поселень з розвинутим кам'яним домобудівництвом на місці колишніх архаїчних поселень або на нових територіях (Крыжицкий и др. 1989, с. 11). Як свідчать археологічні дослідження, нове заселення ольвійської хори в класичний період проходило поступово протягом щонайменше півстоліття (Снытко 2000, с. 58; 2009, с. 186; 2011г, с. 467; Буйских 2009, с. 230—231). Якщо найближчі до Ольвії поселення та садиби виникли на початку IV ст. до н. е., то найвіддаленіше на північ від міста поселення Сіверсів Маяк 1 було зосноване не раніше 360—350-х рр. до н. е. (Снытко 1995, с. 148; Jefremow, Snytko 2004, S. 38). Поступова забудова простежується й на ближніх до Ольвії пам'ятках. На поселенні Чортувате 1 відкрито ділянки, які датуються межею V—IV ст. до н. е. та є споруди, зведені не раніше другої чверті IV ст. до н. е. (Снытко 1994а; 2000, с. 58; 2011г, с. 467). Тобто, процес заселення хори мав, найвірогідніше, перманентний характер, регулювався державою та суспільством і цілком залежав від поступового зростання демографічного потенціалу Ольвійського поліса.

Через це можна припустити, що так само поступово та планомірно формувались і великі сільські агломерації навколо урбанізованих базових поселень хори, які, природно, ставали своєрідними адміністративно-суспільними центрами окремих сільськогосподарських районів Ольвійської держави. В останній чверті IV ст. до н. е., можливо, внаслідок політичної боротьби громадян під час облоги міста військом Зопіріона в 331/330 р. до н. е., в деяких районах (Чортувате, Дідова Хата) виникли й так зв. колективні садиби, які, вірогідно, заселили раби, відпущені на волю в період македонської агресії (Отрешко 1981а, с. 32—34; 2009, с. 74, 76—77; 2009а; Крыжицкий и др. 1989, с. 149; Снытко 2011, с. 463). Близьке розміщення колективних садиб до базових поселень, найвірогідніше, свідчить про певний контроль за цими новими сільськогосподарськими утвореннями з боку громадянського колективу держави.

Підводячи певні підсумки огляду сучасних археологічних джерел, напрошується припущення, що наявність агломерацій поселень зі спільним некрополем у найзаселеніших мікрорегіонах поліса (Чорноморка, Адзигол, Дніпровка, Чортувате, Козирка, Дідова Хата)³,

³ Особливо в класично-елліністичну добу, на якій і зосереджена наша увага, яка, безумовно, була періодом демократичного розвитку Ольвії.

а також певна концентрація пам'яток в окремих географічних районах, можливо, свідчать не тільки про духовну близькість мешканців, згуртованість їх за основним напрямом господарської діяльності, а й про регламентовану державою спеціальну адміністративно-територіальну та суспільну організацію сільського населення цих територій на зразок відомих афінських демів (Андреев 1983, с. 261—265; Кошеленко 1983, с. 10), тим паче, що процес внутрішньої колонізації мав організований, поступовий та цілеспрямований характер (Буйских 1997а, с. 16—17; Снытко 2011г, с. 467) і, безперечно, регулювався полісною громадою. Враховуємо також і розвиток ольвійської демократії як політичної системи за класичним афінським зразком (Русяєва 2001, с. 14), що, можливо, передбачало й певне «копіювання» ольвіополітами деяких афінських суспільних і адміністративних інституцій та структурних особливостей. Але це припущення потребує додаткових документальних підтверджень, яких нині немає.

Та все ж, безумовно, в Ольвійському полісі за прикладом метрополії повинна була існувати якась внутрішня суспільна та територіально-адміністративна організація громадян (зокрема й тих, які постійно мешкали на сільських поселеннях). Крім того, мали й бути спеціальні адміністративні, релігійні та громадські інститути, які регулювали їх участь у загальнодержавних справах і контролювали сплату державних податків. Про останнє певним чином можуть свідчити деякі епіграфічні матеріали — написи з Сіверсового Маяка (Рубан 1985, с. 42; Крыжицкий и др. 1989, с. 144—145, рис. 55, 3; Снытко 1994) та графіто, нещодавно знайдене на поселенні Лимани I (Снытко 2011б).

В одному з написів із Сіверсова Маяка, виконаному на фрагменті синопської сіми (рис. 1), йдеться про якусь колективну участь громадян сільської общини в місяці Посідеоні⁴ щодо спільного достатку? та згадується ім'я? Марона⁵:

⁴ Така форма напису місяця (ποσιδέων) характерна для Мілета й Синопі (Samuel 1972, р. 116—117). Ольвійське графіто Андокіда дає форму ποσειδίων (Виноградов, Русяєва 1980, с. 38). У Кизіку відоме використання варіанта ποσειδέων (Samuel 1972, р. 116)

⁵ В ольвійській ономастиці ім'я Марон, яке має дорійське коріння, досі не зафіксоване, але воно достатньо поширене в сусідньому з Ольвією Херсонесі Таврійському (Кац 1985, с. 105, 110) і на Кніді (Jefremov 1995, S. 121, 124, 162, 164, 245). В Ольвії з графіто на кіліку відоме ім'я Мойрон (Μοῖρων), яке належить до категорії рідкісних (Русяєва, Костюк 2010, с. 53, рис. 1, 4, 5).

...τι κοῖνων...
 ...ποσιδέων...
 ...προδαψινς...
 ...ΜΑΡΩΝ...
 ...υ (ι ?) υ...

Можливо, слово «Марон», виділене в тексті великими літерами, в контексті напису є не власним ім'ям, а етніконом (демотиком?) — назвою селища, общини або якогось сільського дему, враховуючи, що назви демів у класичному аттичному варіанті зазвичай походили від імен їхніх засновників (Андреев 1983, с. 264—265). Виходячи з використання «лунарної» сігми в тексті, документ датується не раніше за останню чверть IV ст. до н. е.

Графіто з Лиманів на уламку херсонеської амфори (рис. 2; 3) за одним з найвірогідніших варіантів інтерпретації тексту можна трактувати як своєрідний ексерпнт переліку державних податків (δημόσιον) у грошовому еквіваленті, які зазвичай становили традиційну десятину (δεκατηφόρος?) з кожної земельної ділянки або ойкосу (οἰκόπεδον καὶ μέρεϊ), позначених у написі умовним порядковим номером:

... ἐνάτη `ΜΜ ...
 ... δεκάτη `ΜΜ ...
 ... ἐνδεκάτη ΜΗ ...
 ... δω(?)δεκάτη ΜΗ ...
 ... τρεῖς(ι)ς καὶ δεκάτη `Ν (Μ ?) ...
 ... [πέν]τε (?) καὶ δε(κά)τη `[Μ, Ν (?)] ...

Переклад:

... дев'ята — 40? + 40? = 80? (можливо, 2 міни = 200 драхм?) ...
 ... десята — 40? + 40? = 80? (2 міни = 200 драхм?) ...
 ... одинадцята — 40? + 40? = 80? (2 міни = 200 драхм?) ...
 ... дванадцята — 40? + 100 = 140? (1 міна + 100 драхм = 200 драхм?) ...
 ... тринадцята — 50 або 40? (1 міна = 100 драхм + ... ?) ...
 ... п'ятнадцята? [40 або 50?] (1 міна = 100 драхм + ... ?)...

Підкріпленням цього варіанта інтерпретації тексту можуть бути деякі лапідарні документи, зокрема відома стела з Акрополя з псефізмою про порядок внесків членів Делоського союзу, який включає перелік учасників з розмірами форосу (IG, I², 63). Графіто виконане в стилі вказаного переліку з тією різницею, що замість назви міст? — членів союзу — в ньому подано нумерацію земельних ділянок? громадян, а сума податку вказа-

Рис. 1. Графіто з поселення Сіверсів Маяк 1

на наприкінці рядка, а не на початку. На користь цього опосередковано можуть свідчити й однакові числа, наведені наприкінці перших трьох рядків (ΜΜ), з урахуванням відносно однакової площі розподілених земельних угідь поселенців, а, відповідно, однакової для сімей сільської общини та регламентованої державою загальної суми податків. Відсутність у *numeralia* логічного за текстом порядкового 14 номера (τετάρτε καὶ δεκάτη) можна пояснити тимчасовою відсутністю власника ділянки. Можливо, вона належала до фонду неподіленої (ἀδιαίρετος) або суспільної землі, яка була зайнята священною ділянкою, пасовищем, садом, некрополем тощо й користування якою підлягало окремому загальногромадському оподаткуванню.

Про участь мешканців хори в громадських справах поліса дещо уривчисто повідомляє й відомий ольвійський документ, де згадується мешканець пастушого селища Номія — ...ἐκ Νομίας κω[μης]..., якого, очевидно, за невідомий героїчний вчинок? було посмертно увінчано золотим вінком вартістю в 30 золотих (НО, № 34).

Отже, навіть з огляду наявних нечисленних, але достатньо виразних епіграфічних джерел можна зробити висновки, що сільські мешканці не були осторонь загальнодержавних і суспільних справ і, безперечно, існувала внутрішня суспільна організація населення хори Ольвії в контексті загальнополісного устрою.

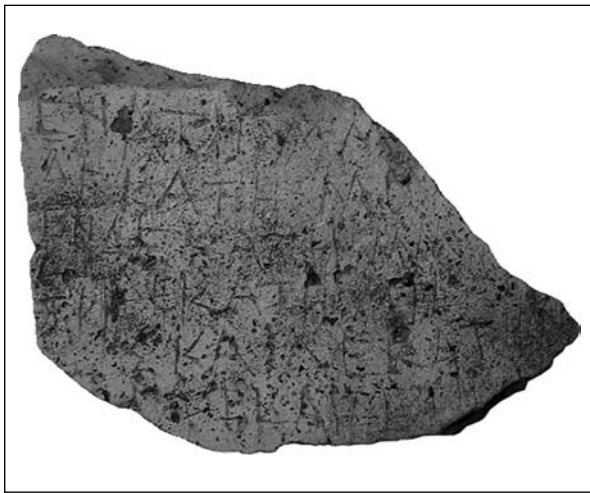

Рис. 2. Графіто з поселення Лимани 1

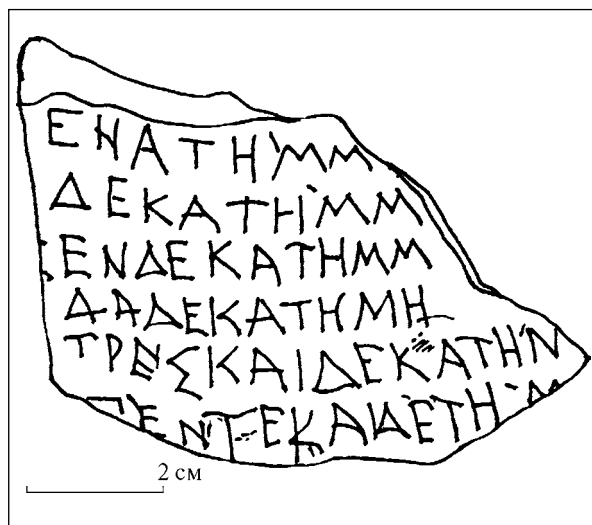

Рис. 3. Прорисовка напису з поселення Лимани 1

Опосередкованим свідченням про певну адміністративно-територіальну організацію громадян також може бути серія ольвійських лапідарних документів IV—III ст. до н. е., а саме постанови, винесені від «Ради та Народу ольвіополітів» («Εδοξε βουλήι και δήμωι»: IPE, I², 26, 27, 29, 32—35; HO, № 24—28, 30, 40?; Виноградов 1984, с. 56; 1989, с. 164). Особливу роль Ради в Ольвії, назва якої, за традиційною формою, першою фігурує в більшості документів, підкреслює й А.С. Русяєва (Русяєва 1994а). Безумовно, сам факт вагомості ролі Ради свідчить про велику довіру до неї з боку демосу.

У давньогрецьких демократичних суспільствах Рада зазвичай складалася з обраних представників від суспільно-територіальних гро-

мад (філ⁶, фратрій, демів), які відстоювали на державному рівні соціально-політичні та економічні інтереси окремих спільнот і територій поліса. В Аттиці навіть існував певний кворум представників демів у Раді п'ятисот, який складався залежно від загальної кількості демотів (Андреев 1983, с. 263—264).

У Херсонесі вибори до Ради проходили по філах та іноді по гекатостіях, про що повідомляють деякі лапідарні документи, як то проксенія на честь синопейця, де присутні лише два номофілаки, що залишили печатку під декретом. При цьому були по три архонти від кожної філи, що свідчить про збереження вагомої ролі філ (Сапрыкин 1997, с. 109). За декретом 140 р., до Ради було обрано по 10 осіб від кожної з чотирьох сотень, що мало співпадати з однією особою від фратрії, яких було 10 у кожній гекатостії — демі (Сапрыкин 1988, с. 99). Це перекликається з тим, що відомо про політичний устрій херсонеської метрополії Гераклеї під час влади Ради 600. Вона об'єднувала громадян по 10 осіб від кожної з 60 сотень, тобто по одній особі від фратрії (60 × 10 = 600 фратрій), що, за Аристотелем, відповідає Раді 600 (там само).

Враховуючи «проафінську» орієнтацію розвитку ольвійської демократії, не виключено, що і в Ольвії, за аналогією з демократичними Афінами, булевти були обраними представниками від певних суспільних і територіальних громад поліса та відігравали значну роль у політичному й економічному функціонуванні держави, особливо в класичний період, хоча досі через відсутність відповідних джерел

⁶ Заслуговує на увагу припущення Н. Ерхардта, яке базується на загальній кількості ольвійських стратегів, що Ольвія подібно до метрополії та сусідньої Істрії була поділена на шість філ (Ehrhardt 1983, S. 206; див. також: Русяєва 1994а, с. 50). Але слід враховувати й загальну кількість архонтів у колегіях, які, приміром у Херсонесі, представляли саме філи (Сапрыкин 1997, с. 109). Крім того, що стосується Ольвії, то досі достеменно невідомий весь комплекс повноважень що стратегів, що архонтів, а також сам механізм їх обрання до колегій. Лапідарні документи римського часу свідчать, що стратегів у колегіях було п'ять—шість, архонтів зазвичай п'ять (Карышковский 1985, с. 34; 1993, с. 86—95). Відомі факти, коли в колегії було лише чотири архонти (HO, № 86), але в цих випадках неповний склад колегії можна пояснити й іншими причинами, і ми маємо справу, скажімо, з необхідним кворумом вищих посадовців для винесення постанови про харістерію за тимчасової відсутності з якихось причин когось із членів. У будь-якому з варіантів можна цілком припустити, що населення Ольвії, найвірогідніше, було розділене на п'ять—шість філ.

не встановлено, як визначався та регулювався склад Ольвійської Ради.

Щодо можливого існування в Ольвійському полісі на зразок Афіньської держави таких адміністративно-територіальних підрозділів як деми зазначимо, що серед ольвійських лапідарних документів досі не зафіксовано використання демотиконів стосовно власних громадян. Натомість вони фігурують в ольвійському декреті 40—30-х рр. IV ст. до н. е. на честь афінян Ксантіппа Аристофонта з дему Ерхія та Філополіда Філополідова з дему Дейради (НО, № 5; Виноградов 1990, с. 58).

Немає демотиконів у класичній лапідарній формі (ім'я, патронімікон + демотикон + етнікон) і при згадці ольвіополітів у різноманітних документах інших держав. Але цікавий у цьому плані відомий дельфійський декрет першої половини III ст. до н. е. на честь феорів припонтійських та інших міст, де згадується борисфеніт Діонісій Діонісіїв (Граков 1939, с. 247—248, № 12), якого Б.М. Граков цілком справедливо вважав ольвіополітом, посилаючись на те, що Ольвія іноді згадується під назвою Борисфен в епіграфічних документах (ІРЕ, I², 24), а також у Діогена Лаєрського (IV, 71) і філософа Біона Борисфеніта. Наведемо також надмогильну стелу зі східного некрополя на Родосі з іменем Гедеї, доньки Аристокріта, борисфенітки (Граков 1939, с. 289, № 67).

Стосовно декрету Каноба (ІРЕ, I², 24) слід зауважити, що є різні трактування назви міста Борисфен у його преамбулі, під яким, безумовно, малася на увазі Ольвія (див.: Карышковский 1967; Виноградов 1976; 1989, с. 26—28). І все ж, можливо, саме у випадках, коли в документі йдеться про окремі персоналії, ми маємо справу саме з демотиконами, де вказані ольвіополіти фігурують за належністю їх до великого полісного дему? — Борисфену (Березань), територія якого охоплювала мікрорегіон у гирлі Березанського лиману. Зазначимо, що вказані особи названі борисфенітами в той час, коли Ольвія Понтійська була добре відома в античному світі та не було потреби в уточненні, з якої саме Ольвії походять ті чи інші персони, а сам Борисфен, під яким тоді, найвірогідніше, вже малася на увазі селище на о-ві Березань, безумовно, входив до складу Ольвійської держави. Що більше, в елліністичний період етнікон Βορυσθενίτης використовували вкрай рідко, і вихідці з міста в багатьох іноземних документах фігурують переважно як ольвіополіти. Також, цілком вірогідно, що в інших державах стосовно ольвіополітів класично-елліністичної

доби використовували демотикони лише через належність їх до відносно знаних в античному світі ольвійських міст, яким і був Борисфен.

Це припущення не перечить відомій античній практиці. Наприклад, в Афінах під демами, назви яких походили від місця розташування або їх засновників, мали на увазі не приміські садиби, а малі міста на периферії (Андреев 1983, с. 264—265). Саме афінян в офіційних документах в інших полісах, зокрема й Ольвії (НО, № 5), за традиційною формулою часто згадували, в першу чергу, за їх належністю до певного афінського дему⁷. Можливо, й ольвіополіти загальний етнікон Ἀθηναῖος використовували переважно для мешканців самих Афін і тих, хто оселився в їхньому місті та, вірогідно, ксенів, які втратили рідне коріння, як у випадку з Аркефоном Кефісодотовим (надгробок III ст. до н. е.; див.: Брашинский 1963, с. 144; НО, № 98).

Але, можливо, в Ольвії деми, якщо вони дійсно були як полісний підрозділ, не мали такого вагомого суспільного та внутрішньополітичного значення як в Аттиці класичної доби, що можна пояснити відносно невеликою територією Ольвійського поліса, незначною кількістю громадянського населення порівняно з Афіньською державою, відсутністю розвинутої мережі малих міст-поліхніонів, що було зумовлено первинним суто сільськогосподарським напрямом економічного розвитку поселень хори. Навіть у самій Аттиці IV ст. до н. е. належність до певного дему була вже дещо формальною та не вимагала обов'язкового проживання на його території. Приміром, оратор Демосфен, який належав до типового сільського дему Пеанії, постійно мешкав у місті, навіть не маючи власної земельної ділянки в своєму демі. Показово, що в районі Афін і Пірею знайдено набагато більше надгробків сільських демотів ніж на некрополях у самих демах (Андреев 1983, с. 261—262). Але не варто й недооцінювати важливої ролі демів. У IV ст. до н. е. сільське населення Аттики було численним, і за багатьма документами можна стверджувати, що більшість сільських демотів жила в своїх демах, займаючись сільським господарством на родинних земельних ділянках (там само, с. 263).

Зважаючи на наведене, зазначимо, що подальше дослідження адміністративно-територіа-

⁷ Використання етнікону Ἀθηναῖος без демотикону в сигнатурі скульптора Стратоніда під посвятою Аполлону Лікарю IV ст. до н. е. на постаменті статуї з Ольвії (НО, № 65) має дещо інший характер і є своєрідним «клеймом» відомого афінського майстра.

льного розподілу Ольвійського поліса неможливе без вивчення проблеми його малих міст (поліхніонів) і великих селищ хори (коме) з ознаками урбанізації в плануванні й архітектурі (Крыжицкий и др. 1989, с. 36—37; Крыжицкий 1993, с. 32—34; Отрешко, Буйских 2009), а в римський час — і фортифікації (Буйских 1991, с. 83—90), які саме й могли бути центрами демів.

Особливу увагу, як видається, треба звернути й на розвиток окремих територій Ольвійського поліса, які могли співпадати з певним адміністративно-територіальним поділом держави. Такими могли бути райони поліса з найбільшою концентрацією сільського населення та наявністю сільськогосподарських агломерацій: Березансько-Чорноморський, Аджигольський, безпосередньо Ольвійсько-Дніпровський (Дніпровське—Закисова та Широка балки), Волосько-Чортуватівський⁸, Козирський, Старобогданівський (Стара та Нова Богданівка—Радсад), Дідовохатський (Мала Корениха—Дідова Хата—Велика Корениха—Варварівка). На лівому березі Бузького лиману в класично-елліністичний період виділяються райони Миколаївського півострова та Галицинівка—Лимани—Лупарево, а в гирлі Дніпровського лиману — Скелька—Олександрівка. Найбільші базові урбанізовані поселення могли виконувати функції своєрідних адміністративних центрів територій, навколо яких були згуртовані соціально-суспільні та родинні групи громадян окремих районів. Не виключено також, що, за прикладом Афін — основного провід-

ника демократичних реформаций у тогочасній Ойкумені — такі спеціально організовані полісом у Нижньому Побужжі територіально-суспільні структури могли мати загальновідому назву — деми, хоча цей термін, як, до речі, й інші, що стосувалися соціально-суспільних полісних підрозділів, у ольвійських лапідарних документах не зафіксовано. Появу демів, якщо вони дійсно були, на наш погляд, слід пов'язувати з процесом внутрішньої колонізації кінця V — першої третини IV ст. до н. е., який хронологічно збігається з часом кардинальних демократичних перетворень в Ольвійському полісі.

Безумовно, крім суто територіального, побутував і суспільний розподіл на філи, про що свідчить наявність в Ольвії колегії архонтів, від імені якої виносилися державні постанови протягом тривалого часу, які, своєю чергою, були поділені на братрії тощо.

Таким чином, спираючись на матеріали археологічних досліджень і деякі епіграфічні джерела, можна констатувати, що сільське населення хори Ольвії, безумовно, було задіяне та брало активну участь у громадських справах поліса. Однак наші припущення стосовно можливих форматів полісної суспільно-територіальної організації потребують подальшого дослідження та додаткових документальних підтверджень. Це — актуальна та вкрай важлива тема не тільки для вивчення Ольвії, а й багатьох інших демократичних держав Північного Причорномор'я класично-елліністичної доби. Комплексне вивчення структурних особливостей агломерацій поселень і садиб хори Ольвії, їхніх великих спільних некрополів, городищ і фортів римського часу, на наш погляд, є одним із перспективних напрямів для вирішення цієї актуальної проблеми.

⁸ Район Волоської коси, де зафіксована значна кількість вілл (Крыжицкий и др. 1989, с. 98, рис. 35, № 54—67), в елліністичну добу, можливо, був окремою спеціальною територією ольвійських приміських садиб.

Андреев В.Н. Аграрные отношения в Аттике в V—IV вв. до н. э. // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 247—326.

Брашинский И.Б. Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э. — М., 1963.

Брашинский И.Б. Рец.: Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire. — Paris, 1975 // СА. — 1977. — № 3. — С. 300—308.

Буйских С.Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 8—10.

Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 17—28.

Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.

Буйских С.Б. К проблеме этно-культурной атрибуции Марицинского могильника // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. — Миколаїв, 1997. — Ч. 1. — С. 29—30.

Буйских С.Б. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. // Херсонес в античном мире. — Севастополь, 1997а. — С. 16—19.

Буйских С.Б. Ольвия и варвары в VI—V вв. до н. э. // ССПК. — 2004. — XI. — С. 46—50.

Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол-1 близ Ольвии // ССПК. — 2005. — XII. — С. 164—189.

Буйских С.Б. Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI—V вв. до н. э. // БЧ. — 2006. — 7. — С. 29—31.

- Буйских С.Б. К проблеме греко-варварских контактов в Нижнем Побужье архаического времени // ССПК. — 2007. — XIV. — С. 110—125.
- Буйських С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. — 2007а. — № 1. — С. 66—77.
- Буйских С.Б. Хора колониального поліса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПК. — 2009. — XV. — С. 225—247.
- Буйських С.Б. До проблеми заснування та становлення Ольвійського поліса // ДП. — 2011. — IX. — С. 58—59.
- Виноградов Ю.Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 75—84.
- Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—80.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование). — М., 1989.
- Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты в Северо-Западной Таврике // ДП. — 1990. — С. 51—64.
- Виноградов Ю.Г., Русяева А.С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 19—64.
- Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. — 1939. — № 3(8). — С. 231—315.
- Зуц В.Л. Територія Ольвійської держави догетського часу // Археологія. — 1969. — 22. — С. 80—89.
- Карышковский П.О. Заметки об Ольвии и Борисфене // ЗОАО. — 1967. — II(35). — С. 75—90.
- Карышковский П.О. Новые данные по эпиграфике и просопографии Ольвии в первой половине II в. н. э. // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 34—35.
- Карышковский П.О. Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры // ВДИ. — 1993. — № 1. — С. 73—96.
- Кац В.И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 87—113.
- Кошеленко Г.А. Древнегреческий полис // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 9—36.
- Крижицкий С.Д. До історії колонізації Нижнього Побужжя // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 40—50.
- Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.
- Крижицкий С.Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 21—35.
- Крыжицкий С.Д. О критериях присутствия варваров в составе населения ранней Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. — М., 2006. — С. 231—235.
- Крыжицкий С.Д. О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI—V вв. до н. э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины. — М.; К.; Запорожье. — 2007. — С. 18—25.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Лейтунская Н.А. Ольвия (раскопки, история, культура). — Николаев, 1997.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Крижицкий С.Д., Щеглов О.М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 46—56.
- Лисецкий Ф.Н. Система античного землеустройства в Нижнем Побужье // ДП. — 1994. — С. 237—242.
- Марченко К.К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 131—143.
- Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I вв. до н. э. — Ленинград, 1988.
- Марченко К.К. Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья VII—I вв. до н. э. Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. — Ленинград, 1991.
- Марченко К.К. К проблеме греко-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье в V—IV вв. до н. э. (сельские поселения Нижнего Побужья) // Stratum-Plus. — 1999. — № 3. — С. 145—172.
- Марченко К.К. Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья в скифскую эпоху // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. — СПб., 2005. — С. 42—136.
- Одрін О.В. Зернове господарство античних держав Надчорномор'я: загальні тенденції та регіональні особливості // ДП. — 2011. — IX. — С. 348—354.

- Отрешко В.М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 151—158.
- Отрешко В.М. Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья // СА. — 1981. — № 1. — С. 27—41.
- Отрешко В.М. О клерах Ольвии // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981а. — С. 75—76.
- Отрешко В.М. З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 34—36.
- Отрешко В.М. Этническая атрибуция сельских поселений Нижнего Побужья V—III вв. до н. э. // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 71—80.
- Отрешко В.М. О миксэллинах // Ольвийские древности. — К., 2009а. — С. 59.
- Отрешко В.М., Буйских С.Б. Малые города Ольвийского государства (к постановке проблемы) // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 61—62.
- Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26—46.
- Русяева А.С. Основные черты и особенности культурно-исторического развития Нижнего Побужья в период колонизации // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 99—106.
- Русяева А.С. Ольвійська демократія // Археологія. — 1994а. — № 2. — С. 44—69.
- Русяева А.С. Ольвія — найвизначніша пам'ятка класичної демократії і культури у Причорномор'ї // Ольвія та античний світ. — К., 2001. — С. 14—15.
- Русяева А.С., Костюк І.О. Графіті на аттичних чорнолакових кіліках з Ольвії // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 51—61.
- Сапрыкин С.Ю. Херсонесская буле // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. — Севастополь, 1988. — С. 97—99.
- Сапрыкин С.Ю. Херсонесская проксения синопейца // Херсонес в античном мире. — Севастополь, 1997. — С. 108—109.
- Славин Л.М. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 180—186.
- Снытко И.А. Грунтовый некрополь IV—III вв. до н. э. в урочище Дидова Хата // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 141—142.
- Снытко И.А. Погребальные обряды населения ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // Липавский С.А., Снытко И.А. Материалы по археологии Ольвии и ее окружи. — К., 1990. — С. 7—17 (Препринт).
- Снытко И.А. Марицинский могильник в свете новых исследований в Нижнем Побужье // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 91—92.
- Снытко И.А. Граффити из античного поселения Сиверсов Маяк-1 на Бугском лимане // Ольвия — 2000. — Николаев, 1994. — С. 124—127.
- Снытко И.А. Исследования поселения Чертоватое-І на Бугском лимане // КСООА. — 1994а. — С. 152—156.
- Снытко И.А. Исследования поселения античного времени Сиверсов Маяк на Бугском лимане (краткая информация о раскопках) // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 146—150.
- Снытко И.А. Реконструкция хоры Ольвии рубежа V—IV вв. до н. э. Политический, социально-экономический, демографический и социальный аспекты // Актуальні проблеми історії та культури України. — Миколаїв; Одеса, 2000. — С. 49—60.
- Снытко И.А. Культ Аполлона на древнегреческих поселениях Нижнего Побужья и некоторые аспекты культурно-исторического развития региона в античную эпоху // ССПК. — 2009. — XV. — С. 183—188.
- Снытко І.О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2009а. — № 3. — С. 25—34.
- Снытко И.А. Миксэллины и ойкеты ольвийского декрета в честь Протогена (к вопросу об историко-культурной и территориальной идентификации) // ДП. — 2011. — IX. — С. 461—468.
- Снытко І.О. Мікселліни ольвійського декрету на честь Протогена (історико-археологічний аспект) // Археологія. — 2011а. — № 3. — С. 22—30.
- Снытко И.А. Новая древнегреческая надпись с левобережья Бугского лимана // ВЭ. — 2011б. — V. — С. 180—191.
- Снытко І.О. Підкурғанні поховання некрополів хори Ольвії VI—V ст. до н. е. // Археологія. — 2011в. — № 1. — С. 11—22.
- Снытко И.А. Проблемы реконструкции хоры Ольвии рубежа V—IV вв. до н. э. // Боспорский феномен. Население, языки, контакты. — СПб., 2011г. — С. 464—471.
- Снытко И.А., Липавский С.А. Античные сельские некрополи VI—V вв. до н. э. в Нижнем Побужье // ДП. — 1990. — С. 134—141.
- Соловьев С.Л. Архаическая Березань (историко-археологический очерк) // АВ. — 2000. — 7. — С. 291—308.
- Соловьев С.Л. Из истории полисов Нижнего Побужья: Борисфен и Ольвия // Античное Причерноморье. — СПб., 2000а. — С. 94—111.

- Соловьев С.Л. Хора Борисфена, Ольвии, Нимфея и Гермонассы: результаты исследований и сравнительный анализ // Таманская старина. — СПб., 2000б. — 3. — С. 163—166.
- Шишкин К.В. Аэрометод как источник для исторической топографии Ольвии и ее окрестностей // СА. — 1982. — № 3. — С. 235—242.
- Buiskich S.B. Die Chora des pontischen Olbia: die Hauptetappen der raumlich-strukturellen Entwicklung // Surveying the Greek Chora. — Aarhus, 2006. — S. 115—139 (BSS. — 4).
- Buyskikh S.B. Contacts between Greeks and Non-Greeks on the Lower Bug in the Sixth and Fifth Centuries BC // Classical Olbia and Scythian World. — 2007. — P. 23—35 (PBA. — 142).
- Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Main; Bern; N. York, 1983.
- Jefremow N. Die Amphorenstempel des hellenistischen Knidos. — München, 1995.
- Jefremow N., Snytko I. Altgriechische Keramikstempel von den Ausgrabungen in der Wasserscheide Siversov Majak bei Olbia // Münsterische Beiträge z. antiken Handelsgeschichte. — 2004. — Bd. XXIII. — H. 2. — S. 1—45.
- Samuel A. Greek and Roman Chronology. — München, 1972.
- Snytko I. Greek burial customs in Olbian Chora (6-th—5-th centuries B.C.) // The Thracian World at the crossroads of civilizations. — Bucharest, 1996. — P. 408—409.
- Solovyov S.L. On the History of the Citi-States in the Lower Bug Area: Borysthenes and Olbia // J. Boardman et al. (ed.). Pontic Antiquities in the State Hermitage Museum. — Leiden, 2001. — P. 113—125 (Colloquia Pontica. — 7).
- Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire. — Paris, 1975.

Надійшла 06.06.2012

И.А. Снытко

О СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ И АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ ДЕЛЕНИИ ОЛЬВИЙСКОГО ПОЛИСА

Рассматриваются гипотетически возможные варианты административно-территориального и социально-демографического деления Ольвийского полиса. Из-за отсутствия прямых документальных данных и нарративных источников основное внимание сосредоточено на исторической топографии античных памятников Нижнего Побужья — исконно сложившейся территории Ольвийского государства. Данные археологии свидетельствуют об определенной концентрации сельских поселений в отдельных районах ольвийской сельскохозяйственной округи — хоры, начиная со времени греческой колонизации Нижнебугского региона. Исследования памятников архаической и раннеклассической эпох свидетельствуют также об определённой экономической специализации отдельных районов. Так, Ягорлыцкий район (Кинбурнский полуостров) можно уверенно считать промыслово-сырьевым, Черноморский — земледельческо-скотоводческим, Аджигольский — скотоводческим, Волошко-Козырский — земледельческим. Особое внимание уделено крупным сельским агломерациям разнотипных памятников IV—III вв. до н. э. Это — базовые урбанизированные поселения с развитым каменным домостроительством, хутора, индивидуальные (семейные) и коллективные усадьбы, пастушьи, рыбацкие селения и стоянки, имеющие один большой совместный некрополь (Петуховка—Аджигол, Чертоватое, Дидова Хата).

В классическо-эллинистическое время по наибольшей концентрации памятников и плотности заселения выделяются районы: Березанско-Черноморский, Аджигольский, Днепровский, Волошко-Чертоватский, Козырский, Старо-Ново-Богдановский—Радсадовский, Дидовохатский, на левом берегу Бугского лимана — Николаевский полуостров, Галициновка—Лиманы—Лупарево, а в устье Днепровского лимана Скелька—Александровка. Кроме культурно-идеологической близости и схожести хозяйственно-экономической деятельности, жителей отдельных районов могли объединять специально регламентированные полисом административно-территориальные рамки, такие как разделение на филы, фратрии и демы, учитывая и демократическое развитие Ольвийского полиса в это время по классическому афинскому образцу. Прямые документальные подтверждения данному предположению отсутствуют, хотя и не вызывает сомнения тот факт, что, безусловно, в Ольвийском государстве существовали определенные административные институты, контролирующие уплату налогов, а сельские жители участвовали в общественной и религиозной жизни полиса. Об активном участии жителей хоры в общественной жизни свидетельствуют граффити с Сиверсова Маяка и Лиманов. Косвенно об разделении населения на филы свидетельствует серия ольвийских лапидарных документов IV—III вв. до н. э., где постановления были вынесены от имени Совета и Народа ольвиополитов. Обычно, в демократических греческих государствах Совет состоял из избранных представителей общественных и территориальных объединений (филы, фратрии, гекатостии-демы). Но до настоящего времени остается неизвестным механизм выборов в ольвийский Совет, его количественный состав и круг полномочий булевтов. О разделении населения Ольвийского полиса на филы также свидетельствует и продолжительное функционирование коллегий архонтов и стратегов. По их числу в составе коллегий можно допустить, что население полиса было разделено, очевидно, на пять—шесть фил. Тем не менее, наши предположения требуют дополнительных документальных подтверждений и дальнейшего изучения. Перспективным направлением в этом плане, по мнению автора, может стать комплексное исследование крупных сельских агломераций памятников классическо-эллинистического времени, а также городиш и фортов хоры римского периода.

ON THE SOCIAL-DEMOGRAPHIC AND ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF OLBIAN POLIS

Hypothetically possible versions of administrative-territorial and social-demographic division of Olbian polis are discussed. Due to the lack of direct documental data and narrative sources, the main attention is concentrated on historical topography of the Ancient Greek sites in the Buh River lower region, the Olbian state's originally formed territory. Archaeological data provides the evidence about certain concentration of rural settlements in some regions of Olbian agricultural vicinity, the chora, beginning from the period of the Buh River lower region Greek colonization. Studies of sites of the Archaic and the Early Classic periods also testify to a certain economic specialization of some regions. For instance, Yahorlyk Bay area (Kinburn Peninsula) should be certainly considered as the region of resources and crafts, Chornomorske region as agricultural and cattle-breeding, Adzhyhol region as cattle-breeding, and Voloshska-Kozyrka region as agricultural. Special attention is paid to large rural agglomerations of the 4th and the 3rd c. BC sites of various types: basic urbanized settlements with developed stone house-building, farms, individual (family) and collective estates, shepherd's and fishermen's settlements and sites with one large communal necropolis (Pitukhivka-Adzhyhol, Chortuvate and Didova Khata).

In the Classic and Hellenistic periods, the following regions are distinguished by the highest sites concentration and population density: Berezan-Chornomorske, Adzhyhol, Dnipro, Voloshska-Chortuvate, Kozyrka, Stara-Nova Bohdanivka-Radsad and Didova Khata regions, Mykolaiv Peninsula and Halitsynivka-Lymany-Lupareve on the left bank of Buh Estuary, and Skelka-Oleksandrivka at the Dnipro Estuary mouth. Besides the cultural and ideological closeness and the similarity in husbandry and economic activity, the habitants of certain regions could be united by the administrative and territorial frames specially regulated by the polis, such as the division into phylae, phratrīae and demes, taking into account democratic development of Olbian polis at that time following the Athenian example. There are no direct documental confirmations to this assumption, but there are no doubts that definitely there were some administrative institutions in Olbian state controlling tax payments and that rural habitants participated in public and religious life of the polis. Graffiti from Siversiv Maiak and Limany testify for the active participation of chora population in public life. A series of the 4th and 3rd c. BC Olbian lapis documents, where resolutions were stated in the name of Council and Olbian People, provides an indirect evidence for the division of the population into phylai. As a rule, in democratic Greek states the Council consisted of elected representatives of public and territorial unions (phylai, phratrīes, and hekatostuas-demes). However, mechanisms of elections to the Olbian Council, its quantitative structure and a circle of bouleutai's authority remain unknown to this time. Long-term functioning of archons and strategoi boards also testify for the division of Olbian polis into phylai. Based on their number in boards structure, it can be presumed that the polis population was divided apparently into five or six phylai. Nevertheless, our assumptions require additional documental confirmations and further research. To the author's opinion, a perspective direction in this context can be a complex study of large rural agglomerations of the Classic and Hellenistic period sites and the Roman period hill-forts and forts in chora.

О.Є. Фіалко

МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ НОМАДІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Аналіз музичних інструментів ранніх номадів засвідчує високий ступінь їхньої музичної культури.

К л ю ч о в і с л о в а: степи Євразії, номади, скіфський час, музичні інструменти, амазонки.

На початку I тис. до н. е. в степах Євразії сформувалися культурні традиції, що визначили обличчя епохи, яка тривала понад п'ятсот років і увійшла в історію під назвою «скіфська». На цей героїчний період в історії багатьох народів припадає загальний економічний підйом, що призвів до розквіту мистецтва. Багате

на військові події життя породжувало народних героїв, оспіваних в епічних поемах і відображених майстрами в різних творах художнього мистецтва. Вивчення пам'яток сучасного епосу, найперше тюрко-монгольського, та образотворчого мистецтва різного часу надає уявлення не лише про ідеологічний характер найдавніших поетичних творів, але й про те, що їх, імовірно, виконували в супроводі

музичного акомпанементу (Грязнов 1961, с. 7; 1992, с. 175).

З усіх видів художньої творчості номадів доби раннього заліза музика вивчена найменше через те, що давні автори не акцентували на тому увагу, а археологія має в своєму розпорядженні обмаль артефактів.

Наративні джерела

Музика та музичні інструменти номадів згадуються в наративних джерелах лише мимохідь. Давньогрецький географ та історик I ст. до н. е. Страбон у «Географії» — продовженні його невіцілюї праці «Історичні нотатки» — з-поміж різноманітної інформації відзначив кілька начебто й незначних, проте цікавих для нас моментів: *«Исходя из мелодии ритма и музыкальных инструментов, всю фракийскую музыку считают азиатской... Писатели, которые посвятили Дионису целую Азию вплоть до Индии, производят оттуда большую часть музыки. Так, один писатель говорит, «ударяя по азиатской кифаре», другой называет флейты «берекинскими» и «фригийскими»; некоторые инструменты носят варварские названия: наблас, самбика, барбитос, магадис и некоторые другие»* (Страбон, X, III, 17). Із цього випливає, що в арсеналі номадів було кілька музичних інструментів, схожих з популярними в античній Греції різновидами. Серед них і кифара — струнний щипковий інструмент, розповсюджений в античності різновид ліри (Maas, Snyder 1989, p. 30), походження якої пов'язують з Азією.

Дві доволі стислі нотатки стосовно скіфів полишив Плутарх — відомий історик і філософ I ст. Один із епізодів твору «Апофегми царів і полководців» пов'язаний із суворим воюком — скіфським царем Атеєм: *«Захватив в плен превосходного флейтиста Исмения, он приказал ему сыграть на флейте; между тем как прочие выражали удивление его игре, он с клятвой сказал, что с большим удовольствием слушает ржание коня»* (Plutarch, Moralia At.)¹. З цього повідомлення Плутарха випливає, що скіфи начебто не визнавали грецької музики, не любили й не користувалися музичними інструментами еллінів.

Цей само автор у творі «Порівняльні життєписи» звернув увагу на оригінальну звичку воюків поводитися під час бенкету: *«Скифы во время попойки и опьянения щиплют тетивы луков, как бы призывая ослабляемое удовольствием му-*

жество...» (Plutarch Vitae., XIX). У цих коротких ремарках автор звернув увагу на незвичні, в усякому разі як на погляд представника народу з розвинутою музикальною культурою, побутові моменти життя скіфів. Виходячи з цих відомостей, з натягнутої тятиви добували приємні або, точніше, звичні для їхнього вуха звуки. Отже, бойовий лук у робочому стані, який завжди знаходився під рукою скіфа, фактично правив номадам за перший примітивний щипковий інструмент. Вкажемо, що аналогічні інструменти у вигляді лука відомі та нині побутують у Центральній Африці (рис. 1, 1).

Слід згадати й відомого граматика, софіста й ритора другої половини II ст. Юлія Полідевка — автора твору «ONOMASTIKON», який є фактично енциклопедичним словником у десяти книгах, складеним за предметним принципом з включенням елементів риторики та містить стислі тлумачення слів, цитати з раніших авторів та інші відомості. У IV книзі, де йдеться про терміни та інформацію про поетів і музикантів, музичні інструменти, танці й театр (Радциг 1982, с. 441; Белкин, Плахотская 1998), автор повідомив про винайдений скіфами п'ятиструнний інструмент, який зв'язували ремнями з сириці. За медіатор для вилучення з нього музикальних звуків слугували козині ратиці (Iulius Pollux, IV, 76). Крім того, Юлій Полідевка відзначив наявність у скіфів і духових інструментів на зразок флейти, які робили з кісток орлів і шулік (IV, 60; див. також: Арбатский 1956, с. 24). Останнє уточнення досить цікаве, якщо згадати, що воювничі номади в оздобленні своїх речей (і побутових, і ритуальних) надавали перевагу зображенням цих агресивних і сильних птахів.

Латинський юрист, письменник, енциклопедист, філософ і ритор першої половини V ст. Мартіан Капелла написав трактат «Про шлюб Філології та Меркурія» — своєрідну енциклопедію в дев'яти книгах, в якій розвинуто систему семи вільних мистецтв. Дев'ята книга присвячена музиці (Лосев 1992, с. 156; Grebe 2000; Петрова 2004). Два коментарі стосуються амазонок. Автор зауважив, що зазвичай ці воювничі діви вдосконалювались у військовому мистецтві під звуки сопілки. Інша ремарка стосується епізоду відвідин царицею амазонок Александра Македонського з метою понести від нього дитину. На прощання Александр зробив жінці оригінальний подарунок — сопілкаря, якому вона дуже зраділа.

Отже, навіть ці скупі відомості античних авторів засвідчують, що скіфи не цуралися музи-

¹ Тут і далі цитується за: Латышев 1993.

ки та зналися принаймні на струнних і духових інструментах.

Археологічні джерела

Знахідки музичних інструментів у пам'ятках скіфського часу в степах Євразії вкрай рідкісні. Проте й ці нечисленні артефакти дозволяють говорити, що номади доби раннього заліза користувалися трьома різновидами інструментів: ударними, струнними та духовими.

Ударні інструменти представлені двома варіантами.

Це, по-перше, тамбури. Вони належать до особливого типу сімейства невеликих рамових барабанів циліндричної форми з однією чи двома ударними поверхнями, розтягнутими на рамі (Советский... 1981, с. 1314). Такий інструмент має видовжений кузов (довжина значно більша за діаметр). Зазвичай обидва зрізи тамбурина затягнуті дуже тонкою телячою шкірою. Музика б'є по тамбурину паличкою з твердого дерева або слонової кістки з товстим кінцем. Трохи приглушений звук цілком залежить від розмірів (об'єму) інструмента (Рогаль-Левицкий 1956, с. 103).

Подібні інструменти виявлені в трьох поховальних комплексах — у Пазирицьких курганах II, III і V. Це невеликі рогові односторонні барабани келихоподібної форми. Каркас їх виконано з двох вигнутих пластин-половинок з рога бика. В курганах II та V інструменти (за винятком мембрани) збереглися добре (рис. 2), в кургані III барабан зруйнований (Руденко 1953, с. 53). Найкраще зберігся екземпляр з Пазирицького кургану II. Висота його 18 см, діаметр по верхньому та нижньому краях, відповідно, 10 і 8,0 см і 6,0 см у середній частині корпусу. Обидві пластини, що становили основу корпусу, на місці швів мають ряди круглих (діаметр 0,1 см) просвердлених отворів. На верхньому, ширшому та трохи загнutoму всередину краї, було натягнуто й закріплено мембрану. На корпусі від неї лишився слід у вигляді вузької білої смужки. Шви замасковані наклеєними зверху вузькими золотими пластинами з шнуровим орнаментом (Руденко 1948, с. 45; 1949, с. 107). На барабані з кургану V зафіксовано, що рогові пластини тулуба скріплені між собою сухожильною ниткою, протягнутою через ряд отворів (Руденко 1951, с. 110). Мембрана й на цьому барабані була натягнута з одного боку. За формою та способом прикріплення мембрани ці барабани близькі до односторонніх, які й нині трапляються в Тибеті, Афганіс-

тані, Ірані та Малій Азії (рис. 1, 4, 5; Руденко 1948, с. 45; Баркова, Завитухина 1976, с. 26).

Донедавна вважалося, що такі інструменти призначалися для ритмічного супроводу жіночого танцю й співу (Грязнов 1992, с. 175) або ж їх використовували під час культових дій (Олейник 1995, с. 88). Але подібні знахідки в курганах на Юстиді, в Ак-Алахі I і III, Верх-Кальджині II (Кубарев 1991, с. 68; Полосьмак 1994, с. 25, 28, рис. 18; Polos'mak 1994, р. 97; Молодин 1995, с. 292; 1995а, с. 88; Бородавский 2000, с. 147) дозволили дослідникам переглянути їхнє призначення та віднести до рогових посудин. Через те, що на Укоці вони були знайдені *in situ* поряд з керамічним і дерев'яним посудом, їхній зв'язок з музичними інструментами відкидається (Черемисин, Запороженко 1996, с. 31). Гадаю, що останні інтерпретації не перечать початковому визначенню цих артефактів. Етнографічними паралелями в нашому випадку можуть слугувати козацькі литаври, що значилися, приміром, у переліку клейнодів війська Запорізького як *«котлы медные великие с добошем»*. Фактично литаври (чи тулумбаси) — це металевий (спочатку залізний, а потім срібний) казан з натягнутою на ньому добре вичиненою телячою шкірою. Мабуть, через це козаки часто називали цей інструмент *«котли»* (Еварницький 1892, с. 273; Крип'якевич та ін. 1992, с. 247; Чайковський, Роман 2004, с. 50). За Д.І. Яворницьким, *«часом бувало й так, що... частина козаків... брали казани замість військо-вих литавр і били в них полінами, намагаючись зібрати на площі нову раду...»* (Еварницький 1892, с. 212). Отже, рогові келихоподібні *«посудини»* з пазирицьких пам'яток (зважаючи на систему кріплення пластин корпусу та відсутність у більшості донної частини за умов майже повної збереженості органічних матеріалів), завдяки натягненій шкіряній мембрані, цілком імовірно, правили номадам за музичні інструменти.

Другий різновид — це музичні дзеркала — тип інструментів зі самозвучним корпусом. Серед люстер — однієї з найчисленніших категорій ритуальних предметів з курганів давніх кочовиків, передусім Алтаю (Кубарев 2002, с. 63), особливу групу становлять так зв. східні (або індійські) дзеркала. Їх зазвичай відносять до ударних інструментів. Нині відомо кілька таких знахідок: з II Пазирицького та V Рогозихінського курганів на Алтаї, VIII Мечетсайського кургану на Уралі та могильника Локоть 4 у Верхньому Пооб'ї. Такі дзеркала, діаметром 14—15 см, зроблені з двох тонких сріб-

Рис. 1. Нинішні музичні інструменти, що співпадають з прадавніми зразками, з колекції Музею археології та історії (м. Ле-Манн, Франція): 1 — музичний лук, Центральна Африка; 2 — вигнута арфа, Центральна Африка; 3 — похила флейта, Туреччина; 4, 5 — келихоподібні тамбурини, Малі, початок XX ст.

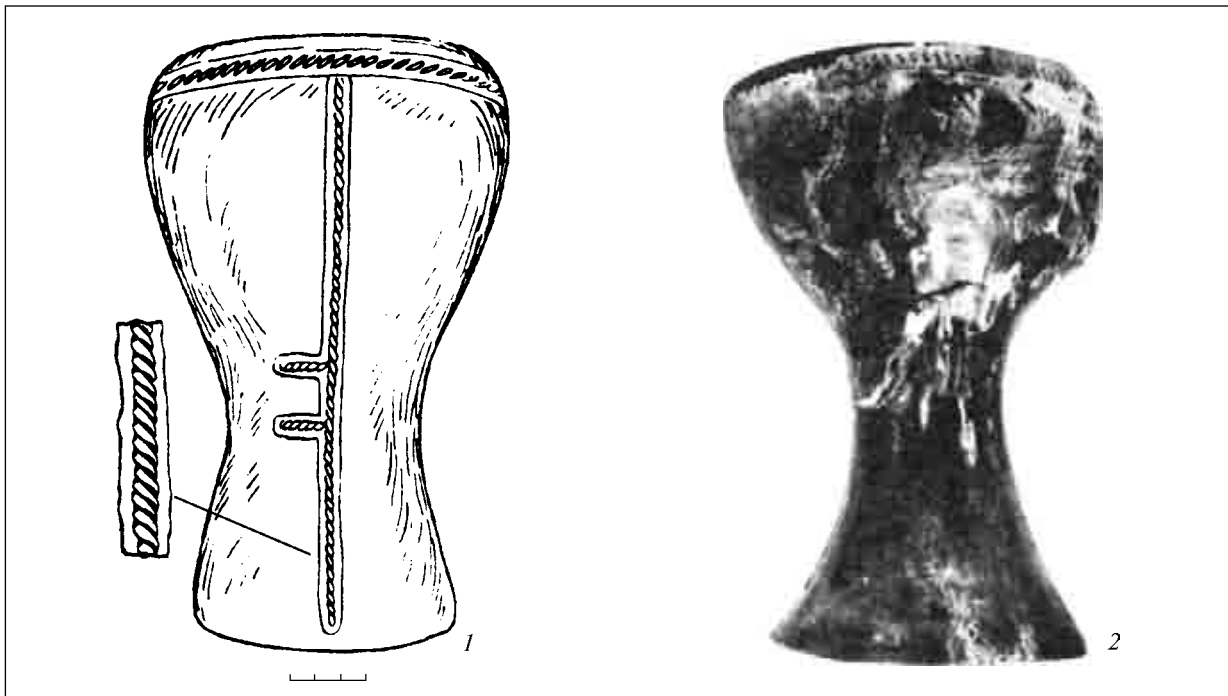

Рис. 2. Тамбурини з Пазирика: 1 — курган II; 2 — курган V

них або бронзових зовні позолочених дисків-половинок з довгою бічною ручкою. Одна сторона їх гладенька з відростком-ручкою, друга — прикрашена рельєфним орнаментом і гравійованим малюнком. У порожнину люстра вміщували кілька застиглих крапель олова, і в разі різких рухів чи трясіння з брязкальця лунали приглушені ритмічні звуки.

Одне таке люстро походить з Пазирицького кургану II (рис. 3, 1). Діаметр його 15 см, диски-половинки скріплені сімома заклепками. Лицьова його сторона гладенька, тильна — рельєфна, з конусом у центрі та двома кільцевими валиками однакового профілю: високим (1,2 см) по борту та меншим у середині. По краю бортика тильної поверхні нанесено орнамент з маленьких заглиблених циркульних кружків з крапкою в центрі. Поверхню між валиками прикрашено 12 концентричними колами та вертикальними й скісними рисками між ними. Черешок, що становить ціле з лицьовою поверхнею дзеркала, вставлений в ручку з рогу бика. Приплюснута восьмигранна в перетині ручка розширюється донизу (Руденко 1953, с. 142, рис. 84).

За однакової конструкції та схожій стилістики екземпляри мають різний гравійований орнамент. Найпростішим є дрібний геометричний декор пазирицького екземпляра. Найскладніший і виразний малюнок на дзеркалі з Рогозихи, де вигравійовано п'ять людських

персонажів, слона, пташку та кілька дрібних рослинних деталей (рис. 3, 4). Сюжети орнаменту дзеркал із Локтя та Мечетсая близькі — тут представлені дві жіночі постаті та фігури (відповідно, три й дві) копитних істот (рис. 3, 2, 3). Сміслові навантаження другого екземпляра очевидніше — на ньому дві жіночі фігури розташовані симетрично, з гілкою з листям у піднятій догори руці. Обличчя їх звернені до божества у вигляді чоловічої? голови у профіль вправо, зображеного у верхній частині композиції. Під ногами кожної жінки — рогата тварина (Смирнов 1975, с. 141, рис. 57).

Музичні люстра були важливими атрибутами «імпорту» (Васильков 2004; Уманский, Шамшин, Шульга 2005). Бронзове з позолотою люстро з Рогозихи 1 прикрашене зображеннями квітів лотоса, фігурами жриць і слона. Набір образів і художня манера нібито свідчили про його індійське походження (Шульга 1997; 1999, с. 185; Кирюшин, Фролов 2000, с. 44). Проте рентгенофлюоресцентний аналіз фрагментів схожих дзеркал показав, що вони зроблені з типового для китайських виробів мідно-оловяно-свинцевого сплаву, який надає металу твердості, характерного кольору та інших примітних показників (Тишкин, Хаврин 2006, с. 77; Тишкин, Серегин 2011, с. 95, рис. 7). Майстерня з виготовлення саме таких виробів датується 311—222 рр. до н. е. (Bunker 1991).

Вкажемо на умови знахідки музичних дзеркал. Вони походять із парних поховань: у трьох похованні жінки, в одному (Пазирицький курган II) — жінка та чоловік. У могилах люстра-брязкальця покладені зазвичай у головах молодшої жінки (у двох випадках — Локоть і Рогозиха — лицьовою стороною вниз). У трьох комплексах (Пазирик, Мечетсай і, судячи з наявності бронзових дужок і деревної потерті Локоть 4) поруч знаходився і музичний струнний інструмент (Шульга 1999, с. 183).

Щодо інтерпретації поховань жінок з цими ударними інструментами та й самих брязкалець немає єдиної думки. Значна частина дослідників розглядає ці та подібні поховання як жрецькі, а музичні дзеркала — як жрецький атрибут (Смирнов 1968; Могильников 1997, с. 90; Уманский 1999, с. 210; Уманский, Шульга 1999, с. 63; Шульга 1999, с. 186; Кирюшин, Фролов 2000, с. 44 та ін.). Культурний характер дзеркал-брязкалець підтверджується острахом грабіжників викрасти чи навіть доторкнутися до позолочених речей. Трошачи й розтягуючи похоронний скорб, вони не чіпали дзеркала. Магічна сила дзеркал як жрецьких атрибутів оцінювалася дуже високо, і тому їх клали лицьовою стороною дотолу (Шульга 1999, с. 184).

С.І. Руденко визначив небіжчицю з Пазирицького кургану II як музикантку й наложницю вождя (Руденко 1953, с. 143). В.А. Могильников вважав її жрицею та водночас наложницею-полонянкою шляхетного походження з приалтайських степів (Могильников 1997, с. 90). Т.М. Кузнецова вбачає в цих жінках «музик» і «танцівниць» чи рабинь-музиканток, яких купували в східних державах або отримували в подарунок. Аргументами в цьому разі слугували музикальність дзеркал-брязкалець і наявність струнного інструмента біля молодшої жінки (Кузнецова 1994, с. 86; 1995, с. 126). В.Ю. Зуєв вбачає у власницях «косметичного набору», що складався з люстра та віттарика, знатних жінок з верстви вершництва (Зуєв 1989, с. 136; 1996, с. 61). Люстра-брязкальця вважаються також імпостами чи військовою здобиччю (Марсадолов 1996, с. 72).

Поховання з музичними люстрами різночасові — від кінця VI до IV ст. до н. е. (Руденко 1960, с. 336; Смирнов 1968, с. 117; Мошкова 1974, с. 27; Кузнецова 1995, с. 127). Вони вишиковуються в такій послідовності: Локоть 4 — Пазирицький курган II — Рогозиха I — Мечетсай.

Майже всі дзеркала прикрашені складним гравіюваним орнаментом з багатофігурними

композиціями, явно пов'язаними з якимись міфологічними сюжетами. Вони мали посилити охоронні функції дзеркал (Кубарев 2002, с. 71). Окрім прямого (утилітарного) призначення, ці речі слугували оригінальними музичними інструментами, якими задавали ритм танцю, не виключено й під час ритуальних дійств.

Іноді до ударних чи шумових інструментів відносять бронзові дзвоники та фігурні й прорізні наверхі-бубонці з дзвониками з рухомими язичками (Арбатский 1956, с. 28, 42; Олійник 2006, с. 284). З цим навряд чи можна погодитися. Ці предмети пов'язані з кінським обладунком і повозами, які під час руху бриніли мелодійно або ж проникливо і таким чином слугували надійним захистом (магічним щитом) для живих і померлих (Болтрик 1997; Болтрик, Фиалко 2007, с. 38). Використання дзвоників та інших металевих речей — вочевидь сакральних атрибутів — породжувало не музику, а шумове тло, що посилювало ефект певного дійства.

Струнні інструменти репрезентовані трьома варіантами.

До найдавніших належить щипковий інструмент типу арфи з II Башадарського кургану VI ст. до н. е. (Руденко 1952, с. 38). Інструмент дуже пошкоджений. Він складався з довгого корпусу зі шматка дерева з натягнутою й прикріпленою до нього ремінцем шкіряною декою-мембраною та зйомним утримувачем струн, який вставлявся у вушко на корпусі. Дерев'яної деки в цього інструмента, ймовірно, не було. Струнотримач, зроблений зі шматка дерева, в нижній частині мав два прямокутні виступи-«ноги» (один зламаний), якими він кріпився до кузова інструмента. У верхній частині стрижня струнотримача є заглиблення, зроблене, ймовірно, для металевго штиря, вбитого в дерево. Ця деталь начебто свідчить, що струнотримач мав закінчення — наверхі. На стрижні струнотримача збереглися також виразні сліди спіралеподібної прикраси — вузької стрічки-обмотки, вірогідно, з золотою фольгою (Басилов 1991, с. 142). За обривками сухожильних струн, що збереглися, їх було не менше ніж чотири (Баркова, Завитухина 1976, с. 52). Мембрана та корпус інструмента були пофарбовані в червоний колір. Інструмент постраждав під час пограбування. «Гриф» не знайдено.

Подібні «арфи» зі шкіряними резонаторами відомі в Стародавньому Єгипті, Месопотамії та античній ойкумені (рис. 1, 2). Цей інструмент нагадує один з типів арф, зображених на баре-

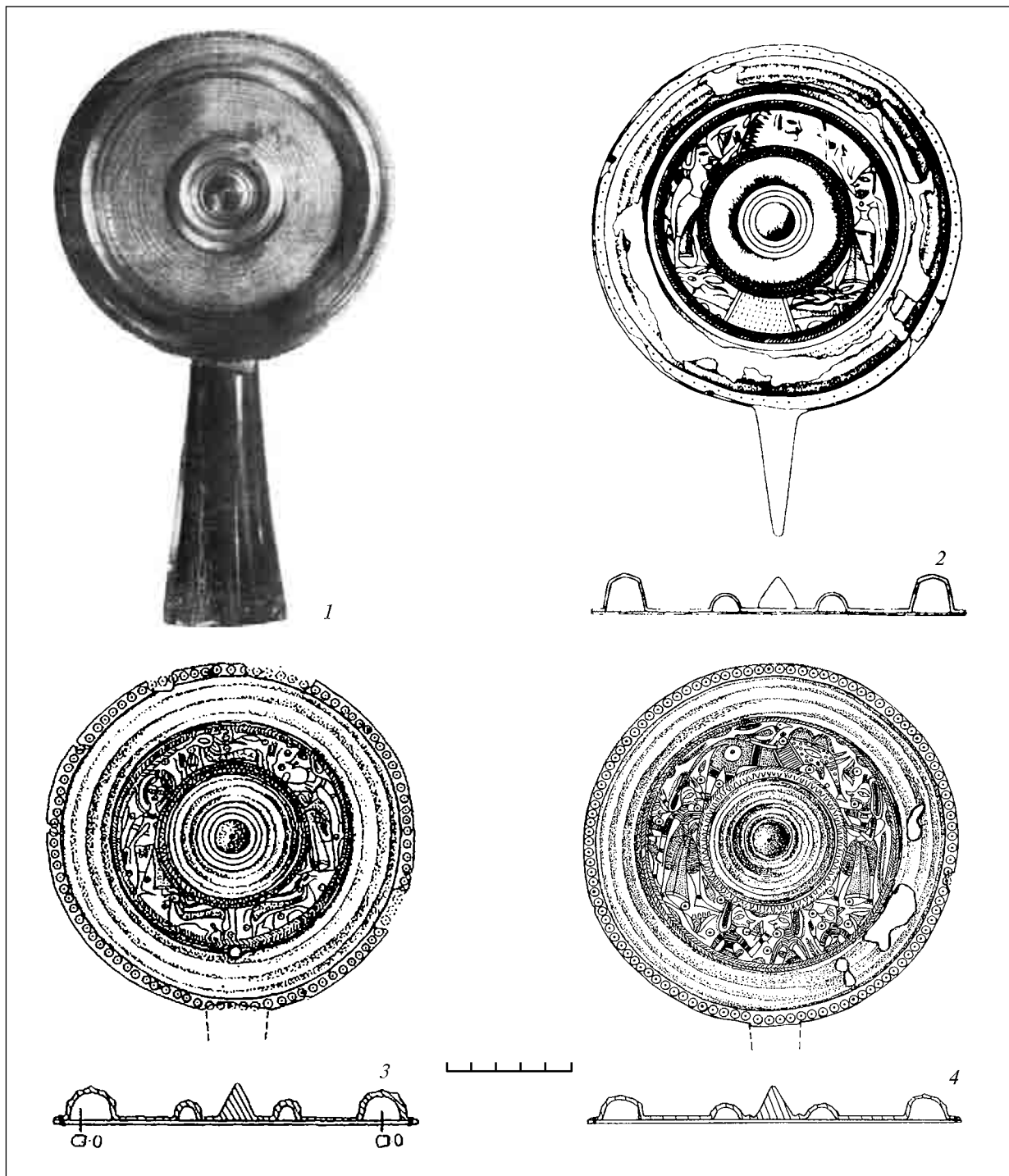

Рис. 3. Музичні дзеркала: 1 — Пазирик, курган II; 2 — Мечетсайський курган VIII; 3 — могильник Локоть 4; 4 — Рогозихинський курган V

льефах палацу Саргона II в Хорсабаді (VIII ст. до н. е.). В Афганістані примітивна арфа, схожа на скіфську, дожила майже до наших днів. Резонатор її такого ж типу (дерев'яний порожнистий кузов зі шкіряною мембраною), проте система кріплення тут трохи інакша — чотири струни натягнуті на вигнуту на зразок лука палицю, яка двічі проходить через мембрану. В

Східній Африці ще й нині трапляються арфи з одним струнотримачем, що вертикально підноситься над шкіряною декою, до якої він міцно притиснутий струнами, прив'язаними до корпусу по обидва боки від нього. Таким чином, тут застосовано надійніше закріплення струн ніж у скіфського інструмента (Руденко 1960, с. 62; Басилов 1991, с. 144).

Ще один великий струнний щипковий інструмент з залізними деталями, певною мірою схожий на домру, походить з центрального поховання 5 VIII Мечетсайського кургану IV ст. до н. е. Вздовж поховального ложа (поруч із молодшою з двох озброєних жінок) зафіксовано деревну тлінь, що зберегла форму інструмента (рис. 4, 2). Загальна довжина його 46 см, округла частина має діаметр близько 20 см. Усередині знайдено кілька залізних деталей, проте корозія металу не дозволяє відновити їхню форму, розміри та кількість (Смирнов 1975, с. 142).

Найкраще зберігся струнний смичковий? інструмент у Пазирицькому кургані II, що датується V ст. до н. е. (рис. 5, 1; Руденко 1953, табл. LXXXVI, 1). Він складається з трьох частин — видовженого кузова з округлими краями, струнотримача та грифа. Порожнистий кузов вирізаний зі шматка дерева завдовжки 83 см. Майстри надали йому вісімкоподібної форми, звузивши в середній частині (тут він завширшки 4,5 см зі стінками завтовшки 0,4—0,5 см). Дно кузова помітно вигнуте. З обох кінців кузов обтягли мембраною з тонкої шкіри, закріпленою дерев'яними цвяшками. Середню частину викриває дека у вигляді дерев'яної дощечки з прорізним хрестоподібним візерунком, що вставлялася в пази на внутрішній частині стінок кузова (Руденко 1949, с. 107). Сухожилльні струни натягали одна над одною між вертикально закріпленими утримувачем і грифом. Струнотримач, зроблений зі шматка дерева (частини стовбура з гілкою), кріпився на двох «ногах» зі шматка стовбура з отвором у кожній. Ця деталь (загальна висота 25 см) мала складну систему кріплення, від якої збереглися шкіряні ремінці, пара тонких паличок і виступ на корпусі. Металеві (вірогідно, золоті) пластини, що закріплювали кілька деталей і прикрашали мембрану, не збереглися (частково зафіксовано лише їхні відбитки та сліди кріплення). Струнотримач, аналогічно башадарському екземплярові, найвірогідніше, мав фігурне навершя. Гриф не зберігся, але, за слідами на корпусі, мав таку саму систему кріплення, що й струнотримач. Ця деталь фіксувалася під кутом, тобто верх її виходив за межі кузова, що уможливлювало збільшення довжини струн. Система закріплення струн на грифі не збереглася, відтак не зрозуміло, чи то були кілки, чи вони просто зав'язувались. Інструмент був пофарбований у червоний колір, а металеві, правдоподібно золоті, прикраси забрали грабіжники.

Щодо кількості струн, деталей конструкції та техніки гри є два міркування. В.Н. Баси-

лов, зважаючи на наявні деталі, вважає, що інструмент мав дві струни. На його думку, розташування струн — високо над кузовом, одна над одною та нижня, вірогідно, була трохи висунена вбік (рис. 5, 2), значний вигин середньої частини корпусу з найбільшим саме тут нахилом стінки всередину та характерні вертикальні потертості на зовнішніх стінках найвужчої частини кузова — свідчать, що звуки добували за допомогою смичка. Смичок не вцілів, але на виступ однієї з торцевих стінок була прив'язана шкіряною мотузкою трохи зігнута паличка з рогу. Торкаючись нею струн, музика міг обмежувати довжину вібруючого відрізка струни, змінюючи звук. Такий спосіб гри на смичкових інструментах начебто невідомий (Басилов 1991, с. 145). Зазвичай звук на смичкових інструментах змінюють, притискаючи струну пальцем (Жубанов 1958, с. 6, 145; Bigamudre 1978, р. 168). Проте використання палички для зміни звучання струни відомо при гри на досить складних інструментах доби середньовіччя, серед яких можна назвати скрипку з клавіатурою зі Швеції (Ahlback 1980, р. 22; Басилов 1991, с. 145).

Під час гри виконавець мав тримати «протоскрипку» вертикально або похило грифом догори та дном інструмента до себе. Так і нині тримають скрипку музики багатьох народів (Басилов 1991, с. 147). Найвдалішою модифікацією скіфської праскрипки, що збереглася, вважався двострунний казахський кобиз — найархаїчніший з відомих нині смичкових інструментів (Сарыбаев 1978, с. 111). На таких інструментах у казахів у XIX ст. грали переважно шамани (Потапов 1947; 1991; Сорокин 1978, с. 184; Basilov 1986). Цікаво, що в чотирьох великих тюркомовних народів Середньої Азії та Казахстану (казахів, киргизів, туркменів і каракалпаків) ритуальним інструментом шаманів, під музику якого вони закликають своїх духів, був не бубон (звичний, приміром, для обрядових дій тюркомовних народів Сибіру), а струнний, здебільшого смичковий інструмент (Баялиева 1972, с. 131; Басилов 1986, с. 98; 1990; 1991, с. 151). Ймовірно, проміжну позицію між пазирицьким інструментом і казахським кобизом посідає триструнний смичковий інструмент з половецького поховання, дослідженого в кургані 4 біля с. Кірове Бериславського р-ну Херсонської обл. (Євдокимов 1991). Цей інструмент, що належить до типу кобиза, поки що єдиний реальний артефакт такого роду в колі кочівницьких старожитностей пізнього середньовіччя Євро-

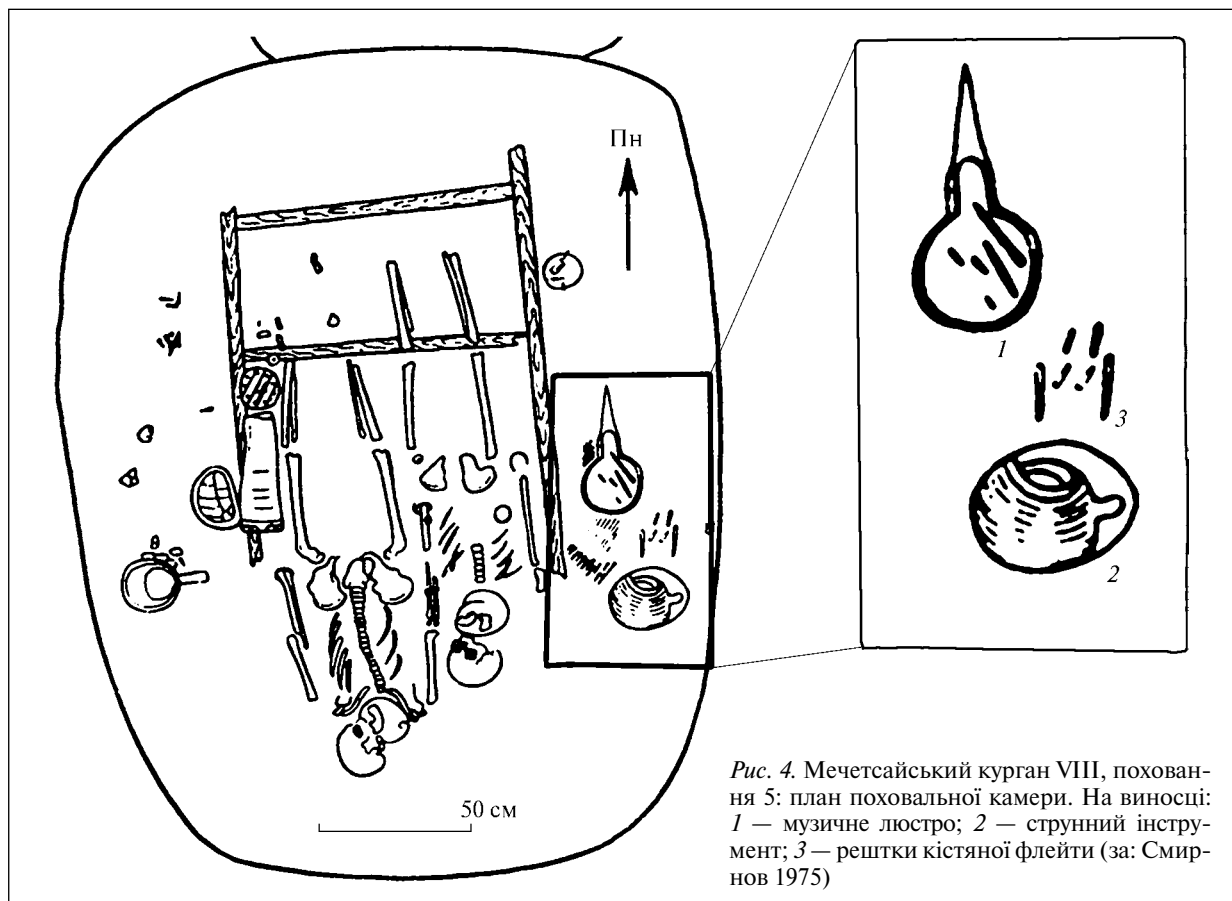

Рис. 4. Мечетсайський курган VIII, поховання 5: план поховальної камери. На виносі: 1 — музичне люстро; 2 — струнний інструмент; 3 — рештки кістяної флейти (за: Смирнов 1975)

зійського поясу. Інструмент належав чоловікові — музичці-кобизчи, що мав особливий соціальний статус (шамана, знахаря), отриманий через музикальні здібності, а, можливо, й вміння пророкувати (Гершкович 2011, с. 46—48). Цікаво, що до могили цей кобиз потрапив поламаним.

На думку О.Г. Олійник, арфа з Пазирика належить до групи п'яти- чи навіть семиструнних щипкових інструментів. Наявність лише двох струн дослідника пояснює діями грабіжників під час зрізування золотого оздоблення інструмента (Олейник 1995, с. 82, 86). Не згодна вона і з запропонованою В.Н. Басиловим реконструкцією інструмента та надає два інші варіанти його первинного вигляду. Варіант 1: струни закріплені майже горизонтально між струнотримачем і короткою пластиною-фіксатором, розташованою паралельно до корпусу (рис. 5, 3). В цьому разі струни мають різну довжину — верхні довші за нижні. Варіант 2 відрізняється від попереднього наявністю розпорки між струнотримачем і фіксатором (рис. 5, 5). Вона мала зменшувати тиск струн і робити конструкцію міцнішою. Така деталь є в конструкції арфи сучасних хантів, мансі та

селькупів (там само, с. 84). Поділяючи думку В.Н. Басилова щодо наявності навершя на струнотримачі, О.Г. Олійник вважає за таку деталь скульптурне зображення голови грифона з головою оленя в дзьобі (рис. 5, 4). За свідченнями С.І. Руденка, ця річ мала обламаний кінець, який мав кудись вставлятися (Руденко 1960, рис. 150, з). Зауважимо, що деталі (дзьоб, гребінь і вуха) різьбленої прикраси червоного кольору, як і мембрана інструмента. Навершя заввишки 27 см, струнотримач — 24 см. Отже, загальна довжина (51 см), на думку О.Г. Олійник, «не порушує загальної пропорції інструмента і цілком вписується в схему кутової арфи з горизонтальним резонатором», а вкрадені золоті оздобли корпусу разом з навершям утворювали «єдину завершену композицію — інструменталіта» (Олейник 1995, с. 87) на зразок шумерських, зазвичай прикрашених голівками різних тварин — бика, оленя тощо.

Струнний інструмент необхідно дуже точно налаштовувати, але через відсутність повністю збережених зразків важко сказати, як того досягали. Зрозуміло, що те було, можливо, хоча сплетені з жил або шкіри струни дуже розтягувалися й потребували особливого догляду, а

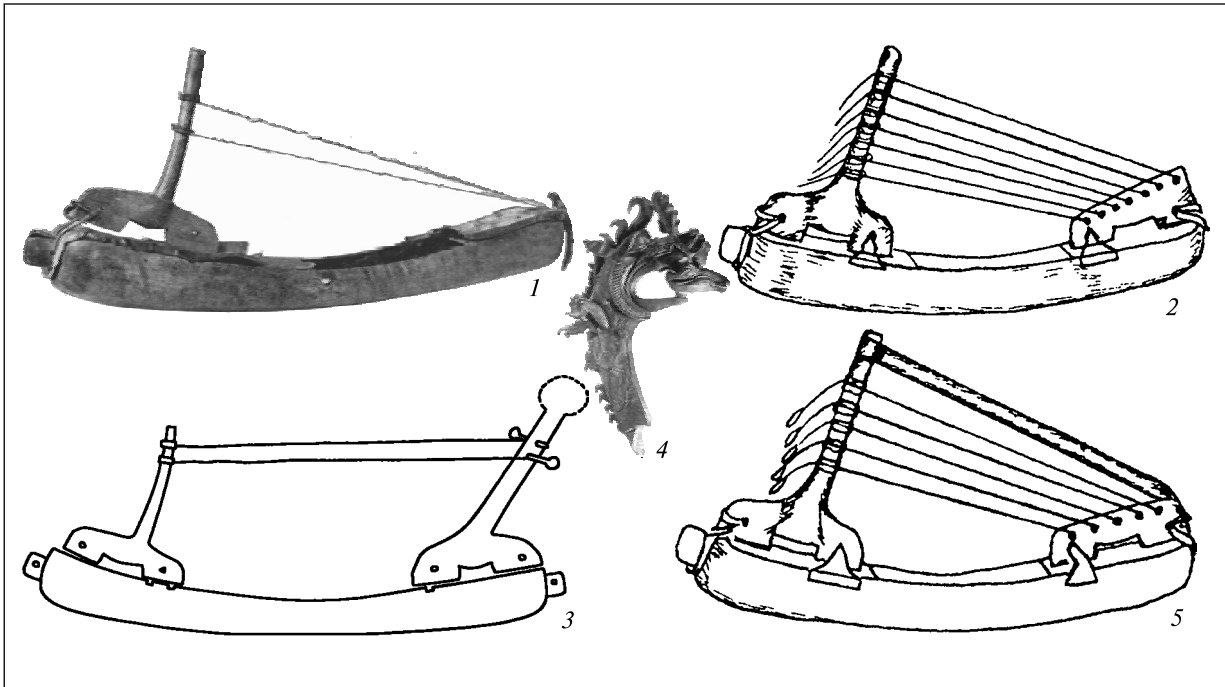

Рис. 5. Пазирик, курган II. Струнний інструмент: 1 — фото; 2 — реконструкція В.Н. Басилова; 3, 5 — реконструкції О.Г. Олійник; 4 — скульптурне навершя(?)

механізм швидко зношувався. Грали на струнних інструментах або пальцями (*psallein*), або плектром (*krouein*), який зазвичай виготовляли з рогу. Плектр часто прикріплювали до інструмента мотузочкою, щоб легко взяти в разі потреби (Афонасин 2012, с. 12).

У Пазирицькому та Мечетсайському курганах струнні інструменти й шумливі дзеркала знайдені разом, і належали вони жінкам-музикам, а, можливо, й танцівницям. Цілком імовірно, що номади, що мешкали в VI—IV ст. до н. е. на теренах Євразійського степового поясу, мали спеціально навчених виконавиць музики й танців, які потрапляли до них зі сходу. Смичковий інструмент належав чоловікові, й гра на ньому, ймовірно, мала ритуальне значення. Звичай грати на смичкових інструментах під час спілкування з божествами та духами зберігся донині в казахів і каракалпаків.

Твори образотворчого мистецтва Шумеру та Передньої Азії засвідчують, що на арфах, зокрема й подібних до знайдених у Башадарському та Пазирицькому курганах, грали професійні музиканти, віртуози (Farmer 1939, р. 2).

Наявність щипкових інструментів у скіфів підтверджує унікальна золота пластина — прикраса головного убору з кургану поблизу с. Сахнівка Черкаської обл. (рис. 6). Широку стрічку заповнює композиція з дев'яти фігур зі сценою прилучення богині. Один з персонажів — до-

рослий чоловік з бородою й вусами — сидячи на колінах, грає на струнному інструменті типу кіфари. Нижня частина досить довгого інструмента, який музикант тримає вертикально, впирається в стегно, пальці перебирають струни. Автентичність цієї пластини викликала сумніви у дослідників, зокрема й через зображення на ній музичного інструмента. Приміром, відомий історик музики Н. Фіндейзен висловив сумнів щодо існування у скіфів «подібної „грецької“ ліри з надміру великим корпусом» (Финдейзен 1928). Ю. Арбатський зазначав, що «вона була зроблена знавцями, адже в стародавніх греків не було ліри з таким надвеликим корпусом, і тип такого музичного інструмента навіть не був відомий досі науці». Проте він вказував, що ліри такого зразка ще побутують в околицях Ельбасана в Албанії. «На них п'ять струн з сиром'ятих ременів, і грають по них ратицею кози правою рукою та пальцями лівої... І хоча кількість струн і матеріал, з якого вони виготовлені, на лірі з золотої пластини не можна встановити, а правої руки скіфа... не видно, однак тип цього музичного інструмента аналогічний згаданій Ельбасанській лірі» (Арбатський 1956, с. 28). Наведений опис інструмента й способу гри на ньому явно перегукується з наведеними повідомленнями Юлія Полідевка.

Той факт, що з інструментом зображено чоловіка, свідчить, що музика у скіфів не була привілеєм чи обов'язком жінок, швидше нав-

Рис. 6. Золота пластина з кургану поблизу с. Сахнівка (темним виділена фігура музиканта)

паки. До речі, широковідомі та популярні в Елладі музиканти, які вже на професійному рівні давали концерти, співали, акомпануючи собі на кіфарі (Скржинская 2003, с. 222).

Духові інструменти скіфів представлені двома різновидами флейти. Флейта — загальна назва низки інструментів з групи дерев'яних² духових. Поздовжня флейта має п'ять—шість округлих отворів для пальців і здатна до октавного передуття (Бычков 2000, с. 42). Такі відомі в Єгипті п'ять тисяч років тому та лишаються основним духовим інструментом на всьому Близькому Сході.

До поздовжньої флейти належать свиріль і сопілка. Відомі й подвійні свирілі з двох стволів-дудок завдовжки 29—47 см (велика) або 22—35 см (мала). На теренах Євразії трапляється багато варіантів так зв. народної флейти, але переважно вони зводяться до найпоширенішого типу — з трьома або чотирма голосовими отворами (Арбатский 1956, с. 36).

Археологічні знахідки духових інструментів відомі у двох комплексах.

Пряма флейта знайдена в похованні скіфської «амазонки» в кургані 4 біля с. Червоне Нижньогірського р-ну (степовий Крим). Біля потилиці дорослої жінки, поряд з веретеном, лежала сопілка або флейта. Вона зроблена з прямої пташиної кістки з добре заполірованою поверхнею (рис. 7, 1). Один? її кінець обламаний. Флейта завдовжки близько 8,5 см, діаметр — 0,5—0,6 см. Біля одного кінця зберігся округлий пальцевий отвір. Поверхня інструмента прикрашена чотирма гравійованими скісними хрестами. Поховання датується

початком IV ст. до н. е. (Вдовиченко 2006, с. 43).

Уламок вигнутої кістяної флейти з одним отвором походить з Неаполя Скіфського. Фрагмент завдовжки 10 см з діаметром 1,4—2,0 см (рис. 7, 2). Поверхня прикрашена парними різьбленими поясками (збереглося три). У місці зламу (в найвужчій частині) — округлий просвердлений отвір, закритий згодом свинцевою скрепкою. Цей предмет нагадує античні флейти-авлоси (Высотская 1979, с. 127). На відміну від прямих античних цей інструмент вигнутий. Чотири аналогічні парні флейти, виготовлені з відростків оленього рогу (рис. 7, 3), походять з ґрунтового поховання доби бронзи початку I тис. до н. е. в Мінгечаурі (Азербайджан). Вони дещо різняться за розмірами (довжина двох, що краще збереглися, 15,3 та 14,8 см) і кількістю отворів (по чотири або шість бокових діаметром 0,7—0,9 см і великий овальний посередині). До широкого кінця прикріплено кістяний диск діаметром 5,2 см зі стрижнем (Асланов 1961, с. 237—238).

Подвійні флейти були провідним музичним інструментом в Етрурії, грали на таких і давні мідійці, перси та асирійці (Науман 1897, с. 51—53, рис. 107). На теренах Азербайджану такі флейти (гоша зурна) побутують і нині (Асланов 1961, с. 239). Флейти з дископодібним

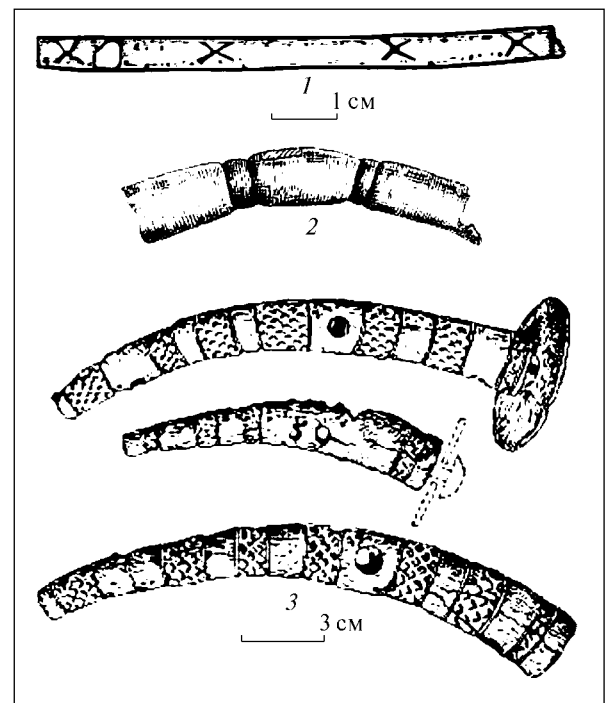

Рис. 7. Духові інструменти: 1 — с. Червоне, курган 4; 2 — Неаполь Скіфський; 3 — поховання в Мінгечаурі

² До групи дерев'яних інструментів флейту віднесено через те, що вважається, що спочатку їх виготовляли з дерева.

навершям, але прямі, відомі зараз у Туреччині (рис. 1, 3). Не з'ясовано, чи зігнуті флейти витіснили згодом у скіфів прості прямі дудки, чи вони співіснували.

У цьому контексті варто згадати ще одну знахідку. За описом, у могилі 5 двох озброєних жінок у VIII Мечетсайському кургані IV ст. до н. е. «біля східної стіни могили... між крейдою та сагайдаком знайдено дрібні трубчасті кістки птахів» (Смирнов 1975, с. 143). На плані поховання ці уламки кісток розміщені посередині між музичним люстром і так зв. домрою. Кісточки лежать майже паралельно та кожна начебто складається з трьох уламків (там само, рис. 53). Але дослідники не звернули належної уваги на ці речі (немає їх опису та розмірів). Проте ризикну припустити, що це рештки свирілі чи флейти, не виключено, подвійної. Зважаючи на місце в похованні та кількість і характер кісток, таке припущення здається цілком логічним.

Згаданий скіфський курган поблизу с. Червоне був зведений практично на кордоні з Боспорським царством, тож складно стверджувати, чи був знайдений там інструмент власне скіфським, чи придбаний у сусідів. У всякому разі цілком очевидно, що скіфські воїни, зокрема й «амазонки», знали обидва (прямі й вигнуті) різновиди таких духових інструментів. Правомірно також припустити, що зазвичай свирілі вирізували з дерева — легкого для обробки матеріалу, але недовговічного. А зроблені з кістки такі інструменти «розчинилися» серед решток похованих.

Кістяна флейта збереглася донині на Балканах — в Албанії, Болгарії, Греції, Македонії та Сербії. Горці албанського племені шала використовують їх у поховальному обряді як символ воскресіння та в танцях, що супроводжують культ фалоса (Арбатский 1956, с. 33).

Отже, кочові племена степової смуги Євразії доби раннього заліза не цуралися музичного мистецтва. Вони використовували різні за складністю та звучанням інструменти, що вимагали відповідної майстерності. Деякі з них, зокрема простішої конструкції та невеликих розмірів, напевно, не потребували особливих виконавських навичок і були завжди під рукою — і у військовому поході, і в мирному повсякденні. Інші, більш громіздкі й складні, такі, наприклад, як струнні інструменти зі смичком або типу кіфари чи духові вимагали значної виконавчої майстерності. Складність конструкції деяких інструментів, як і ретельне й витончене оздоблення їх, вказує на високий ступінь музичної культури народів, що їх створили. У музичних інструментах номадів відобразилися не лише їхні світосприйняття й традиції, а й орієнтири та взаємини з зовнішнім світом.

Говорити про якісь переваги або явні уподобання стосовно певного типу інструментів залежно від статі поки складно. Проте можна обережно припустити, що лише жінки користувалися люстрами-брязкальцями, натомість на струнних і духових інструментах грали і чоловіки, і жінки (зокрема й «амазонки»).

Арбатский Ю. Этюды по истории русской музыки. — Нью-Йорк, 1956.

Асланов Г.М. О музыкальных инструментах древнего Азербайджана // СА. — 1961. — № 2. — С. 236—239.

Афонасин Е.В. Античная музыка. Предисловие и библиография // СХОЛН. — 2012. — 6/1. — С. 8—22.

Баркова Л.Л., Завитухина М.П. Скифо-сакский период // Древняя Сибирь. Путеводитель по выставке «Культура и искусство древнего населения Сибири. VII век до н. э. — XIII век н. э.». Эрмитаж. — Ленинград, 1976.

Басилов В.Н. Пережитки шаманства у туркмен-гёкленов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. — М., 1986. — С. 94—110.

Басилов В. Н. Два варианта среднеазиатского шаманства // СЭ. — 1990. — № 4. — С. 64—76.

Басилов В.Н. «Скифская арфа»: древнейший смычковый инструмент? // СЭ. — 1991. — № 4. — С. 140—154.

Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. — Фрунзе, 1972.

Белкин М., Плахотская О. Античные писатели. — СПб., 1998.

Бычков В.Н. Музыкальные инструменты. — М., 2000.

Болтрик Ю.В. Бронзовые навершия скифских повозок // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварских культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Тирасполь, 1997. — С. 63—65.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Бронзовые зеркала в уборе скифских коней // Ранний залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. — К.; Чигирин, 2007. — С. 37—38.

Бородовский А.П. Технология изготовления предметов из полого рога // Феномен Алтайских мумий. — Новосибирск, 2000. — С. 144—157.

- Васильков Я.В. Семантика изображений на индийских «зеркалах-погремушках» из погребений Алтая и Урала скифо-сарматского времени // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии. — Барнаул, 2004. — С. 283—288.
- Вдовиченко И.И. Амазонка из Степного Крыма // Историческое наследие Крыма. — 2006. — 14. — С. 42—44.
- Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979.
- Гершкович Я.П. Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 40—50.
- Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. — 1961. — 3. — С. 7—31.
- Грязнов М.П. Алтай и приалтайская степь // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1992. — С. 161—178.
- Еварницкий Д.И. История запорожских козаков (в 3-х томах). — СПб., 1892. — Т. I.
- Євдокимов Г.Л. «...Співай же йому пісні половецькі» (Літопис Нестора) // Золото степу. Археологія України. — К.; Шлезвіг, 1991. — С. 281—283.
- Жубанов А.К. Струны столетий. Очерки о жизни и деятельности казахских народных музыкантов. — Алма-Ата, 1958.
- Зуев В.Ю. Ритуал очищения у скифов и массагетов в аспекте проблемы культурно-исторического единства евразийской Скифии VII—V вв. до н. э. // Маргулановские чтения. — Алма-Ата, 1989. — С. 132—137.
- Зуев В.Ю. Научный миф о «савроматских жрицах» // Жречество и шаманизм в скифскую эпоху. — СПб., 1996. — С. 54—68.
- Кирюшин Ю.Ф., Фролов Я.В. Памятники скифского времени (VI—III вв. до н. э.) на территории Павловского района // Павловский район: очерки истории и культуры. — Барнаул; Павловск, 2000. — С. 42—50.
- Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992.
- Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. — Новосибирск, 1991.
- Кубарев В.Д. Древние зеркала Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2002. — 3(11). — С. 63—77.
- Кузнецова Т.М. Восточные музыкальные зеркала // Петербургский археологический вестник. — 1994. — 7. — С. 82—87.
- Кузнецова Т.М. Три восточных зеркала // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. — Барнаул, 1995. — Т. V. — Ч. 2. — С. 124—128.
- Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб., 1993. — Т. 2.
- Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. — М., 1992. — Т. I.
- Марсадолов Л.С. История и итоги изучения археологических памятников Алтая VIII—IV веков до н. э. (от истоков до начала 80-х годов XX века). — СПб., 1996.
- Могильников В.А. Население Верхнего Приобья в середине — второй половине I тысячелетия до н. э. — М., 1997.
- Молодин В.И. Исследование кургана с мерзлотой могильника Верх-Кальджин II // АО 1994. — М., 1995. — С. 292—293.
- Молодин В.И. Укок 1995 — новые находки и открытия // III годовая итоговая сессия ИАЭ СО РАН. — Новосибирск, 1995а. — С. 87—89.
- Мошкова М.Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры. — М., 1974.
- Науман Э. История музыки. — СПб., 1897. — Т. 1.
- Олейник О.Г. Возвращаясь к пазырыкской арфе // ЭО. — 1995. — № 6. — С. 80—92.
- Олійник О.Г. Скифо-сарматські музичні інструменти (за матеріалами археологічних розкопок на території України) // МДАПВ. — 2006. — 10. — С. 283—290.
- Петрова М.С. Просопография как специальная историческая дисциплина. Макробий Феодосий и Марциан Капелла. — СПб., 2004 (Серия «Интеллектуальная история в текстах и исследованиях»).
- Полосьмак Н.В. Стерегищие золото грифы. — Новосибирск, 1994.
- Потапов Л.П. Обряд оживления шаманского бубна у тюркоязычных племен Алтая // Труды Института этнографии АН СССР. — М.; Л., 1947. — I. — С. 139—187.
- Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. — Л., 1991.
- Радциг С.И. История древнегреческой литературы. — М., 1982.
- Рогаль-Левицкий Д.Р. Современный оркестр. В 4-х томах. — М., 1956. — Т. 3.
- Руденко С.И. Второй Пазырыкский курган. Результаты работ экспедиции ИИМК АН СССР в 1957 г. Предварительное сообщение. — Ленинград, 1948.

- Руденко С.И. Культура Алтая времени сооружения пазырыкских курганов // КСИИМК. — 1949. — XXVI. — С. 97—109.
- Руденко С.И. Пятый Пазырыкский курган // КСИИМК. — 1951. — XXXVII. — С. 106—116.
- Руденко С.И. Башадарские курганы // КСИИМК. — 1952. — XLV. — С. 30—39.
- Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.; Л., 1953.
- Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.; Л., 1960.
- Сарыбаев Б.Ш. Казахские музыкальные инструменты. — Алма-Ата, 1978.
- Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Северном Причерноморье // Сучасні проблеми археології. — К., 2003. — С. 221—222.
- Смирнов К.Ф. Бронзовое зеркало из Мечетая // История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1968. — С. 116—121.
- Смирнов К.Ф. Сарматы на Илике. — М., 1975.
- Советский энциклопедический словарь. — М., 1981.
- Сорокин С.С. Отражение мировоззрения ранних кочевников Азии в памятниках материальной культуры // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. — Л., 1978. — С. 172—191.
- Страбон. География. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. Под общ. ред. С.Л. Утченко. — М., 1964 (Серия «Памятники исторической мысли»).
- Тишкин А.А., Серегин Н.Н. Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая (по материалам Музея археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета). — Барнаул, 2011.
- Тишкин А.А., Хаврин С.В. Использование рентгенофлюоресцентного анализа в археологических исследованиях // Теория и практика археологических исследований. — Барнаул, 2006. — 2. — С. 74—86.
- Уманский А.П. К вопросу о семантике зеркала из Рогозихи // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. — Барнаул, 1999. — С. 206—211.
- Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-I на левобережье Оби. — Барнаул, 2005.
- Уманский А.П., Шульга П.И. Два погребения с восточными зеркалами из Алтайского края // Вопросы археологии и истории Южной Сибири. — Барнаул, 1999. — С. 43—81.
- Финдейзен Н.Ф. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. В 2-х томах. — М.; Л., 1928. — Т. 1.
- Чайковський Б., Роман О. Ми з Львівського історичного... 1893—2003: До 110-річчя створення ЛІМ. Спецвипуск. — Львів, 2004.
- Черемисин Д.В., Запороженко А.В. «Пазырыкский шаманизм»: артефакты и интерпретации // Жречество и шаманизм в скифскую эпоху. Мат-лы Междунар. конф. — СПб., 1996. — С. 30—32.
- Шульга П.И. «Индийские» зеркала и женщины-жрицы на Алтае // Социально-экономические структуры древних обществ Западной Сибири. — Барнаул, 1997. — С. 144—148.
- Шульга П.И. Жреческие парные захоронения с зеркалами погремушками (к постановке проблемы) // Древности Алтая: Известия лаборатории археологии. — Горно-Алтайск, 1999. — 4. — С. 183—189.
- Ahlback Gunnar. Nyckelharppolket. Om nyckelharprorelsen, en 1900-talsforeteelse: historia och bakgrund, framvaxt och utbredning. — Stockholm, 1980.
- Basilov V.N. The Shaman Drum among the Peoples of Siberia // Traces of the Central Asian Culture in the North. — Helsinki, 1986. — P. 35—51 (Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. — 194).
- Bigamudre Chaitanya Deva. Musical Instruments of India: Their History and Development. — Calcutta, 1978.
- Bunker E.C. The Chinese artifacts among the Pazyryk finds // Source. Notes the history of Art. — New York, 1991. — X/4. — P. 20—29.
- Farmer H.G. Studies in Oriental Musical Instruments. — Glasgow, 1939. — Т. II.
- Grebe S. Gedanken zur Datierung von «de Nuptiis Philologiae et Mercurii» des Martianus Capella // Hermes. — 2000. — Bd. 128. — H. 3. — S. 353—368.
- Maas M., Snyder J.M. Stringed Instruments of Ancient Greece. — New Haven; London, 1989.
- Polos'mak N. A mummy unearthed from the Pastures of Heaven // National Geographic. — 1994. — 186/4. — P. 80—103.

Надійшла 05.07.2012

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ КОЧЕВНИКОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Тема музыкального творчества кочевников раннего железного века по-прежнему остается в тени. Эту ситуацию объясняют два обстоятельства: скудные сведения письменных источников и плохая сохранность артефактов.

Краткую информацию о музыкальных вкусах и инструментах ранних кочевников оставили Плутарх, Страбон, Юлий Полидевк и Мартиан Капелла. На основании этих сообщений можно заключить, что скифы не признавали греческой музыки, а боевой лук служил им первым примитивным щипковым инструментом. Кроме того, кочевники пользовались струнными и духовыми инструментами. Наиболее популярной у амазонок была флейта.

Археологические материалы свидетельствуют, что кочевники раннего железного века знали ударные, струнные и духовые инструменты.

Ударные инструменты представлены двумя вариантами. Тамбурины найдены в трех курганах, музыкальные зеркала восточного типа — в четырех курганах.

Струнные инструменты уникальны. Известно три их типа. Наиболее древним является щипковый инструмент типа арфы из II Башадарского кургана VI в. до н. э. Еще один инструмент большого размера типа домры происходит из VIII Мечетсайского кургана IV в. до н. э. Лучшее других сохранился смычковый инструмент из II Пазырыкского кургана V в. до н. э. В двух курганах (Пазырык и Мечетсай) струнные инструменты и шумящие зеркала найдены вместе при женщинах-музыкантках или танцовщицах. Смычковый инструмент принадлежал мужчине.

Наличие щипковых инструментов у скифов, обитавших в степях современной Украины, подтверждает уникальная золотая пластина из кургана у с. Сахновка (Черкасская обл.). Тот факт, что с инструментом изображен мужчина, свидетельствует, что музыка у скифов не была привилегией или обязанностью женщин.

Духовые инструменты, найденные в трех памятниках, представляют две разновидности флейты — изогнутую и прямую. Прямые флейты связаны с погребениями вооруженных женщин.

Таким образом, кочевые племена Евразии раннего железного века были сведущи в музыкальном искусстве. Они использовали различные по сложности и звучанию инструменты и в период военных походов, и в мирной жизни. Причем шумящими зеркалами-погремушками пользовались только женщины. На струнных и духовых инструментах играли и мужчины, и женщины (в том числе амазонки).

O. Ye. Fialko

MUSICAL INSTRUMENTS OF THE SCYTHIAN TIME NOMADS

The theme of the musical art of the Early Iron Age nomads still remains in the shadow. Two circumstances explain this situation: scarce evidence of narrative sources and poor retention of artefacts.

Plutarch, Strabo, Julius Pollux, Capella Martian left a brief information about musical tastes and musical instruments of the early nomads. Based on these reports it can be concluded that the Scythians did not appreciate the Greek music and that battle bow served them as the first primitive stringed instrument. In addition, the nomads used the string and wind instruments. Flute was the most popular among the Amazons.

Archaeological materials testify that the Early Iron Age nomads knew percussion, string and wind instruments.

Percussion instruments are presented by two variants. Tambourines found in three barrows, music Oriental type mirrors in four barrows.

String instruments are unique. There are three types of them. The oldest is a stringed instrument similar to the harp from the 6th c. BC Bashadar II barrow. Another one large musical instrument similar to domra comes from the 4th c. BC Mechetsay VIII barrow. Stringed fiddlestick? instrument from the 5th c. BC Pazyryk II barrow survived better than others. String instruments and sounding mirrors from two barrows (Pazyryk and Mechetsay) were found together near women-musicians or dancers. Bow instrument belonged to a man.

The fact that the Scythians who lived in the steppes of modern Ukraine had plucked instruments is supported by a unique golden plate from the barrow near Sakhnivka (Cherkasy Oblast). The fact that a man is depicted with a musical instrument evidences that the music was not a women's privilege or duty for the Scythians.

Wind instruments found in the three archaeological sites are represented by two types of flute: curved and straight. Straight flutes are interrelated with armed women.

Thus, the Early Iron Age nomadic tribes of Eurasia were well versed in the musical Art. They used musical instruments varying in complexity and sound during the military campaigns and in everyday life. Sounding mirrors-rattles were used only by women. Both men and women (including the Amazons) played stringed and wind instruments.

ПРО ПІВНІЧНІ МЕЖІ ГЕРОДОТОВОЇ СКІФІЇ

Розглядаються можливі північні межі Скіфії за часів Геродота.

Ключові слова: Скіфія, скіфи царські, меланхлени, Геррос, місто Гелон.

Відразу зазначимо, що автор належить до кола тих фахівців, які вважають, що Геродотова Скіфія територіально охоплювала як степові, так і лісостепові райони сучасної України та об'єднувала під егідою кочовиків-іранців різні за походженням і мовою народи.

Якщо в широтному напрямку кордони Скіфії Геродотом (IV, 101) вказані досить чітко — від Дунаю до Дону — і не викликають суперечок у сучасних істориків, то північні її межі ще й досі є предметом жвавих дискусій. І це не дивно. Адже, на наш погляд, північні кордони Скіфії не були абсолютно сталими, і в кожний конкретний момент обриси тієї «демаркаційної лінії» залежали від конкретного співвідношення сил кочової скіфської орди й тубільного населення Лісостепу. Проте певні вказівки на основні орієнтири її північних меж у праці Геродота все ж є.

По-перше, це окреслений ним «Скіфський квадрат». Якщо південна його сторона зі сходу на захід становила близько 710 км (відстань поміж гирлами Дону та Дунаю), то й північна має бути віддалена від узбережжя Чорного моря приблизно на таку само відстань. Було б логічним відрховувати цю відстань від узбережжя Дніпро-Бузького лиману, де була розташована Ольвія, яка, за уявленням Геродота (IV, 17), була серединною точкою південної сторони «Скіфського квадрату». Тоді північні кордони Скіфії мали простягатися в глибинних районах сучасного українського Лісостепу та аж до його межі із зоною Лісу.

По-друге, треба звернути увагу на свідчення Геродота про землю скіфів царських: «за Геррою простягається країна, що називається царською... Вони (скіфи царські — *В.М.*) на півдні сягають аж до Таврики, а на схід — до рову, що, я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі дохо-

дять до ріки Танаїду. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлени...» (IV, 20)¹.

Разом із Р. Ролле (Мурзін, Ролле 1998а) ми вже звертали увагу на те, що, якщо брати до уваги слова Геродота (IV, 18—19), згідно з яким скіфи царські мешкали за землями скіфів-землеробів і скіфів-кочовиків, то територія перших мала починатися на відстані 17 днів дороги на схід від дніпровських заплав, тобто не менш ніж за 400—425 км. У такому разі, зважаючи на те, що східним кордоном Скіфії була р. Дон, то на сучасній мапі просто не лишається місця для царських кочовищ.

Тож ми запропонували, по-перше, під «днями дороги» розуміти дні досить повільної перекочовки. По-друге, ми звернулися до етнографічних даних. За свідченням Д.І. Яворницького, на лівобережжі Нижнього Дніпра за часів пізнього середньовіччя кочували дві ногайські орди — Джедишкульська та Джамбуйлацька. Перша пересувалася вздовж лівого берега Дніпра, починаючи свій рух напроти міста Кизикермена (поблизу сучасного Нікополя) до гирла р. Конка, а потім до її витоків і далі до р. Берда. Друга орда кочувала від широти міста Кизикермен уздовж лівого берега Дніпра до Кінбурна та далі на схід у напрямку сучасного Бердянська (Яворницький 1990, с. 320).

Привертає увагу той факт, що довжина маршруту Джедишкульської орди майже точно співпадає з 14 днями дороги Геродота (350 км : 25 км). Тож, вірогідно, землі скіфів-кочовиків співпадали з територією пересування Джедишкульської орди. Тоді володіння Джамбуйлацької орди дають певні уявлення про межі землі скіфів царських. Останні розпочиналися справді східніше від території скіфів-кочовиків (від Танаїду), а потім простягалися

¹ Цит. за: Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса «Історій» дев'ять, що їх називають музами. Переклад із старогрецької, передмова та примітки А.О. Білецького. — Харків, 2006.

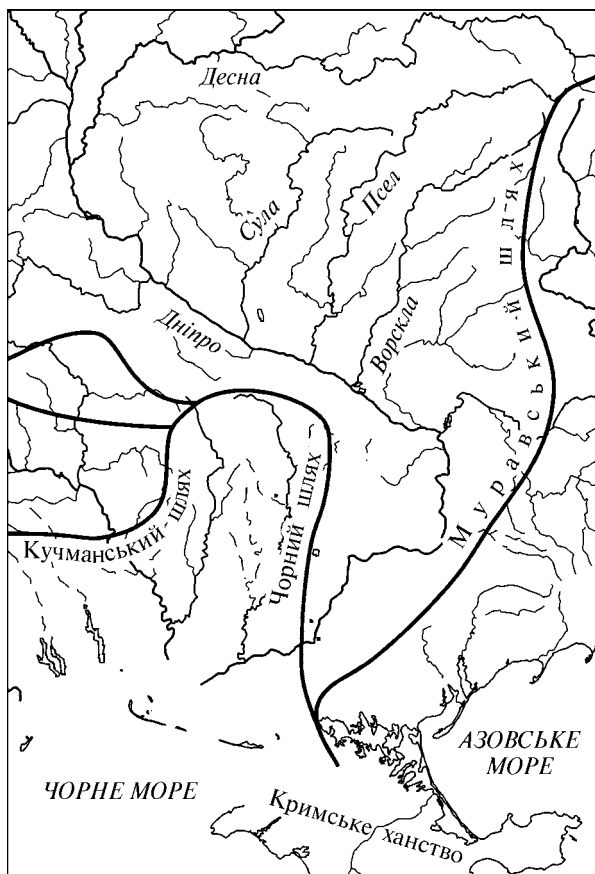

Рис. 1. Карта Муравського шляху

вздовж узбережжя Азовського моря на захід — до гирла Дніпра.

Проте ногайські володіння були обмежені на півдні кордонами Кримського ханства, а на півночі — «вольностями» запорізьких козаків. У скіфську епоху, коли таких обмежень не існувало, кочовища скіфів царських могли охоплювати степовий Крим до кордонів Боспорського царства, а на півночі дійсно сягати землі меланхленів.

Щодо локалізації останніх, то найпоширенішим є погляд, згідно з яким меланхлени «чорноризці» мешкали поблизу сучасного Чернігова, оскільки назва останнього, розташованого приблизно на вказаній Геродотом (IV, 101) відстані від морського узбережжя — 20 днів дороги, а також народні перекази про княжну Черни та князя Чорного, перекликаються з ім'ям цього народу (Третьяков 1953, с. 63).

У деяких читачів можуть виникнути сумніви щодо можливості проникнення кочовиків у такі далекі північні райони українського Лісостепу. Проте середньовічні джерела свідчать про інше. Саме поблизу Чернігова мешкала якась етнічна група (ковуї або коуї) чорних клобуків, а кордони Давньої Русі за часів по-

ловців проходили по течії Сули. Не випадково в розповідях про могутнього хана Кончака зазначалося, що він був здатний перенести свій казан через Сулу, тобто перейти зі своєю ордою кордони Русі (Плетнева 1982, с. 22—23).

Основні шляхи проникнення кочовиків у глибинні райони Лівобережного Лісостепу, очевидно, проходили по Бориспільському степовому коридору завширшки до 40 км, що простягався вздовж лівого берега Дніпра та далі вздовж лівих його приток, а також засвоєним віддавна шляхом, відомим пізніше під назвою Муравського (рис. 1).

Але для переконливішого доказу нашої тези необхідно розглянути два питання: 1) про локалізацію скіфського Герроса; 2) про локалізацію міста Гелон.

Скіфський Геррос. І.Є. Забелін, розпочинаючи пошуки скіфських могил, звернувся до розповіді Геродота (IV, 71), котрий повідомляв, що скіфські царські гробниці знаходяться в місцевості Герра, до якої Дніпро судноплавний, тобто, на думку І.Є. Забеліна, дещо нижче дніпровських порогів. Саме тут йому пощастило відкрити Чортомлицький курган, Велику та Малу Близниці, Томаківську Могилу та ін. (Нейхардт 1982, с. 51).

У наш час найпоширенішим прихильником нижньодніпровської локалізації скіфського Герроса був Б.М. Мозолевський, якому вдалося відкрити в цьому районі декілька поховань скіфської знаті, зокрема Чабанцеву Могили, що датуються серединою та другою половиною V ст. до н. е. (Мозолевський 1986; 2005; Мозолевський, Полин 2005). Намагаючись пояснити відсутність у цьому районі раніших поховань скіфської аристократії, Б.М. Мозолевський вважав, що скіфське суспільство VII—VI ст. до н. е. відповідає першій моделі, за С.О. Плетнєвою, — періоду навал і табірних кочування, для якого характерні розкидані по степах поодинокі поховання (Мозолевський 2005, с. 66—67).

Але таке пояснення можливе лише в тому разі, якщо сприймати Скіфію як стале в географічному та хронологічному сенсі утворення. Тоді поза увагою фахівців лишаються такі унікальні пам'ятки як скіфські царські кургани Прикубання та рівнин Північного Кавказу, а також аристократичні некрополі Посулля. Саме з останніми, що датуються, головним чином, другою половиною VII—VI ст. до н. е., В.А. Іллінська пов'язала скіфський Геррос Геродота (Ильинская 1968). Не можна сказати, що її гіпотеза знайшла одностайну підтримку. Най-

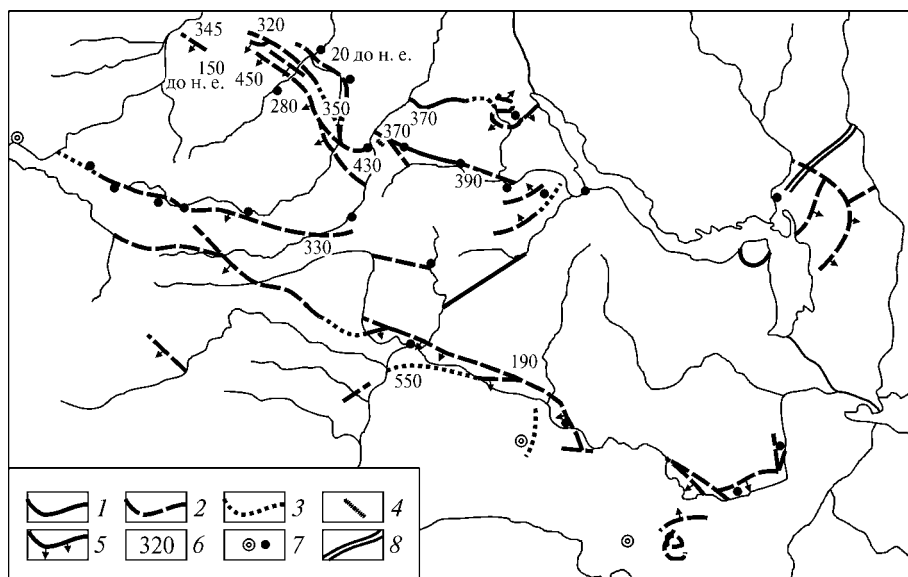

Рис. 2. План Змієвих валів за А.С. Бугаєм: 1 — вали, що збереглися; 2 — залишки валів; 3 — можливий напрямок валів, що не збереглися; 4 — захисні рови; 5 — спрямованість валів; 6 — дата функціонування валів; 7 — городища; 8 — стародавні шляхи

більш розгорнута критика її ідеї міститься в уже згаданій монографії Б.М. Мозолевського (Мозолевський 2005, с. 59—63). Таким чином, можна констатувати, що проблема скіфського Герроса археологами ще не вирішена остаточно.

У цьому зв'язку привертає увагу оригінальна ідея В.П. Білозора, викладена, на жаль, лише тезово (Белозер 1987). Фахівець вважає, що повідомлення Геродота (IV, 53, 56) про країну геррів було наслідком буквального розуміння останнім розповідей скіфів про геррів, яких вони вважали чи то своїми померлими прасурами загалом, чи то душами героїзованих воїнів, які загинули на полі бою. Тоді Геррос — місце останнього їхнього притулку (на зразок Вальгалли вікінгів), а розповідь Геродота є наслідком механічного поєднання ним конкретних даних про некрополі вищої скіфської аристократії з міфологічними уявленнями скіфів.

Ми впевнені, що здогадка В.П. Білозора відкриває реальний шлях до вирішення проблеми скіфського Герроса. Якщо відокремити її міфологічну складову, то можна окреслити три великі некрополі скіфських царів і найвищої знаті — північнокавказький VII і початку VI ст. до н. е., посульський середини VII і початку V ст. до н. е. та нижньодніпровський середини V—IV ст. до н. е. Така естафета скіфських аристократичних некрополів у часі об'єктивно відображає той поступовий, але невпинний дрейф політичного об'єднання скіфів зі сходу на захід, що мав місце протягом усієї скіфської історії. Саме посульські кургани, як за часом

свого існування, так і за характерними особливостями поховального обряду можуть бути тими «отчими могилами», про які згадував Іданфірс (Геродот IV, 127). Це може пояснюватися тим, що басейн р. Сула був північною межею перекочовок орди царських скіфів, що дійсно межувала із землями меланхленів.

Місто Гелон. Ще на початку XX ст. виникла ідея про його зв'язок з величезним Більським городищем (Sčerbakivskij 1930). Пізніше її підтримали М.І. Артамонов (Артамонов 1949) і Б.М. Граков (Граков 1969; 1971, с. 14). Ця ідея була найкраще обґрунтована Б.А. Шрамком (Шрамко 1973; 1975; 1987). Послідовним опонентом Б.А. Шрамка була В.А. Іллінська (Ильинская 1977).

Свого часу ми з Р. Ролле (Мурзин, Ролле 1998) висловили гіпотезу, згідно з якою Більське городище було важливим пунктом політичного та економічного тиску кочовиків, котрі були єдиною політичною силою, спроможною організувати таку масштабну акцію як зведення цієї величезної фортифікаційної споруди, на тубільне населення Лівобережного Лісостепу. Саме сюди, на зразок зимівлі аварів у землі дулібів (Толочко 1999, с. 13—14), могли приходити на зимівлю скіфи царські. Цьому сприяло розвинуте ремісничче виробництво, залишки якого виявлені на Західному та Східному укріпленнях Більського городища, та опідзолені чорноземи в заплаві Ворскли, котрі, за С.С. Бессоновою (Бессонова 2000, с. 119), вкриті лучною та лучностеповою рос-

линністю, що уможливлювало випас значної кількості худоби.

Неабияке значення мала й стратегічна вага Більського городища, що було розташоване на важливому перехресті сухопутних і водних шляхів. Не випадково саме поблизу Більська у 1399 р. відбулася трагічна для русько-литовських дружин князя Вітовта битва з ординцями хана Темір-Кутулуя. Не менше значення мало Більське городище і в скіфські часи. Саме сюди, на нашу думку (Мурзін 2011), через перську загрозу могли бути відправлені жінки та діти скіфів разом з худобою (Геродот IV, 121). Тому рейд персів (Геродот IV, 123) у землю будинів (як вважає Б.О. Рибаків, не всієї перської армії, а окремого, вірогідно, кінного корпусу) був цілеспрямованою військовою акцією, що мала на меті захопити в полон родини скіфських воїнів і відрізати скіфське військо від важливої тилової бази, котрою було Більське городище. Якщо припустити, що спалене персами в землі будинів дерев'яне місто було саме Гелоном, як вважає більшість дослідників, то це є досить вагомим аргументом на користь визнання Більського городища містом Гелон.

Таким чином, нам видається, що північним кордоном Скіфії за часів Геродота на території Лівобережного Лісостепу була Сула, а центром скіфського впливу на тубільне населення цього регіону — Велике Більське городище, воно ж місто Гелон, величезні вали якого, побудовані приблизно в VI ст. до н. е., об'єднали Західний і Східний посади місцевих мешканців.

Щодо Правобережного Лісостепу достеменних писемних свідочств про межі скіфського впливу тут ми не маємо. Проте не можна не зважити на ту обставину, що підвладні Русі ко-

чові племена чорних клобуків і берендеїв були розселені в долині р. Рось. Саме тут проходили й Змійові вали, зведені для захисту Русі від кочової загрози (рис. 2).

Важливо, що в цьому регіоні є значна кількість курганів скіфського типу (Ильинская 1975; Ковпаненко 1981). Вельми архаїчними пам'ятками тут були Мельгуновський курган (Придик 1911), курган Переп'ятиха (Скорий 1990), Реп'яхувата Могила (Ильинская, Тереножкин, Мозолевский 1980). С.А. Скорий вважає, що наприкінці VII та на рубежі VII і VI ст. до н. е., після закінчення передньоазійської епопеї скіфів, розпочалася друга, масова хвиля проникнення кочових скіфів на територію Правобережного Лісостепу, що призвело до утвердження тут скіфської знаті як військово-аристократичного прошарку місцевої людності (Скорый 2003, с. 77—81). На заході скіфський вплив поширювався до лісостепоного Подністер'я, про що яскраво свідчать кургани біля сіл Перебиківці та Долиняни (Смирнова 1977; 1979), де від VII ст. до н. е. простежується сумісне мешкання власне скіфського населення та нащадків носіїв чорноліської та голіградської культур (Смирнова 1997; Скорый 2003, с. 78).

Досить цікавим є також те, що традиція прикрашати бойових коней — друга й по-братима кочовика-воїна, дуже характерна для степових скіфів, простежується й у деяких регіонах Лісостепу, найперше в Середньому Подніпров'ї (Могилов 2008, с. 39—58), що свідчить про певний вплив на мешканців цієї території скіфської ідеології та притаманного скіфам світогляду. Це навряд чи було можливим без політичної зверхності скіфів у цих районах українського Лісостепу.

Артамонов М.И. Этногеография Скифии // Уч. зап. ЛГУ. — 1949. — 85. — С. 129—171.

Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 116—131.

Белозер В.П. К сущности скифского Герроса // Тез. докладов конф. памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 18—20.

Граков Б.Н. Пережитки скифских религий и эпоса у сармат // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 70—72.

Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Ильинская В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 73—95.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Ковпаненко Г.Т. Курганы скифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.

Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.

Мозолевский Б.Н. К вопросу о скифском Герросе // СА. — 1986. — № 2. — С. 70—83.

Мозолевський Б.М. Етнічна географія Скіфії. — К., 2005.

- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. — К., 2005.
- Мурзін В.Ю. Більське городище та город Гелон // Древности Восточной Европы. Сб. науч. трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 220—224.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р. Большие городища лесостепной Скифии // Історія Русі—України. — К., 1998. — С. 16—27.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р. «Царские» скифы и их локализация. // Скифы. Хазары. Славяне. Киевская Русь. К 100-летию со дня рождения М.И. Артамонова. — СПб., 1998а. — С. 53—54.
- Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982.
- Плетнева С.А. Кочевники средневековья. — М., 1982.
- Придик Е. Мельгуновский клад 1763 г. // МАР. — 1911. — 31.
- Скорый С.А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны // АСГЭ. — 1977. — 18. — С. 29—40.
- Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на среднем Днестре // ТГЭ. — 1979. — XX. — С. 37—67.
- Смирнова Г.И. Про етнокультурні зміни в розвитку середньодністровського регіону в VII ст. до н. е. // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 57—65.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
- Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М., 1953.
- Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С. 82—112.
- Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С. 94—132.
- Шрамко Б.А. Бельское городище (город Гелон). — К., 1987.
- Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1.
- Ścérbakivskij V. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote // Biblioteka Prehistoryczna. — Poznań, 1930. — 1. — P. 265—286.

Надійшла 12.09.2012

В.Ю. Мурзин

О СЕВЕРНЫХ ПРЕДЕЛАХ ГЕРОДОТОВОЙ СКИФИИ

На основании письменных и археологических источников автор приходит к выводу, что северная граница Скифии во времена Геродота проходила, примерно, по бассейнам рек Сула и Рось, а также охватывала Среднее Поднестровье.

Относительно Левобережной Лесостепи выводы автора базируются на концентрации курганов высшей скифской аристократии VII — начала V вв. до н. э. в среднем течении р. Сула, которые, по его мнению, соответствуют «отчим могилам», упоминавшимся в знаменитом ответе царя Идифирса Дарию I, а также на материалах Бельского городища, являвшегося, с его точки зрения, центром скифского влияния на местное население лесостепного Левобережья.

V. Yu. Murzin

ON THE NORTHERN BORDER OF HERODOTUS' SCYTHIA

Based on the written and archaeological sources the author comes to the conclusion that the northern boundary of Scythia in times of Herodotus laid approximately along the basins of the Sula and the Ros Rivers covering also the Dnister River middle region.

Concerning the Dnipro River left bank forest-steppe region the author's conclusions are based on the concentration of the highest Scythian aristocracy's barrows dated by the period from the 7th to the beginning of the 5th c. BC in the Sula River middle flow region. In his opinion, such barrows correspond to the «fathers' graves» mentioned in Idanthyrus' famous answer to Darius I. The conclusions are also based on the materials from Bilske hill-fort which was to the author's mind, the centre of the Scythian influence upon the local left bank forest-steppe population.

ДО ВИВЧЕННЯ ТЕХНІКИ ОРНАМЕНТАЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНИХ ВИРОБІВ

Подано результати дослідження техніки орнаментациї давньоруських виробів з дерева. Вказано інструментарій, який застосовували для виконання різних видів орнаменту.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, деревообробка, різьблене дерево, технологія, орнамент.

З-поміж давньоруських дерев'яних виробів привертають увагу орнаментовані. Можливо, через те, що їх порівняно небагато, такі знахідки вивчені недостатньо, як і техніка орнаментациї дерев'яних виробів. Пропонована стаття має на меті презентувати результати спостережень техніки нанесення контурного орнаменту на деякі дерев'яні вироби, що походять з давньоруських пам'яток Південної Русі. Це переважно дерев'яний посуд із Києва, Воїнської Греблі та Колодяжина, а також гребінки з Києва — з Подолу (Сагайдак 1991, рис. 56, 1) і Верхнього Міста (Архіпова 2006, рис. 2, 6), з Воїнської Греблі (Довженко, Гончаров, Юра 1966, табл. XX, 9), Городська (Сергєєва 1998а, рис. 2, 15) і Райковецького городища (Сергєєва 1998а, рис. 2, 5). Із Чучина (с. Балико-Щучинка, Київська обл.) походить виточена балясина, декорована паралельними лініями (Сергєєва 2010, рис. 2, 9).

Контурне різьблення — це техніка нанесення на поверхню виробу заглиблених ліній, які формують контур рисунка. У техніці контурного різьблення орнаментували вироби різної якості та призначення, виготовлені з дерева, кістки, каменю та інших матеріалів. Серед орнаментальних композицій, виконаних у цій техніці, панують геометричні візерунки, які можна поділити на прямолінійні (лінійно-геометричні), криволінійні та циркульні.

Лінійно-геометричні візерунки на виробах з дерева репрезентовані переважно лініями — одинарними й паралельними, а також фігурами, створеними відрізками прямих ліній. Найпоширенішим був простий декор: одна врізана лінія або дві—три (більше рідко) паралельні. Таким орнаментом зазвичай оздоблювали верхню частину й піддон посудини. Багато орнаментованого таким чином посуду виявлено у Воїнській Греблі (Сергєєва 2011а, рис. 1, 1, 3, 6—9,

22; 2, 6, 8, 9, 15). Прямі лінії наносили також уздовж зубців гребеня. Прикладом використання в декорі фігур, створених відрізками ліній, може бути композиція, вирізблена на чаші з Колодяжина (Гончаров 1952, табл. II, 3; Сергєєва 2011, рис. 4), у вигляді асиметричного переплетення стрічок і ліній. Так само створена асиметрична композиція на фрагменті дерев'яного предмета з Новогрудка (Гуревич 1981, рис. 86, 4). Прикладом криволінійної композиції може бути плетінка на тій само чаші з Колодяжина. Рослинний орнамент репрезентований на посудині з Києва (Каргер 1958, табл. ХСVI, *верх*). Складні сюжетні композиції в декоративному оформленні речі репрезентує посудина з батальною сценою, виявлена в Чернігові (Моця, Казаков 2011, с. 130, 149).

До елементів контурного орнаменту належать також циркульні кола, відомі на дерев'яних гребінках (Гончаров 1950, табл. XXVIII, 15; Сергєєва 1998а, рис. 2, 15; Архіпова 2006, рис. 2, 6).

Відносна простота виконання контурної орнаментациї, особливо геометричних візерунків, зумовила значне поширення такого орнаменту в усі часи на великих територіях. Так декорували вироби з різних матеріалів, зокрема й дерева.

У техніці нанесення орнаменту вирізняємо такі: виконаний різальним інструментом (ножем або спеціальним різцем), пропиляний, прокреслений вістрям шила або спеціального різця та виконаний циркульним інструментом.

Найуніверсальнішим знаряддям для різьблення та нанесення лінійного орнаменту був ніж. Для простіших операцій придатним міг бути звичайний господарський ніж, і в межах домашнього ремесла, безперечно, користувалися саме ним. Але були й спеціальні ножі для різьбярських робіт: невеликі, з вузьким лезом і загостреним кінцем. Такі ножі неодноразово виявляли на давньоруських пам'ятках. Ножом могли нанести знак кола зі спицями на стінці

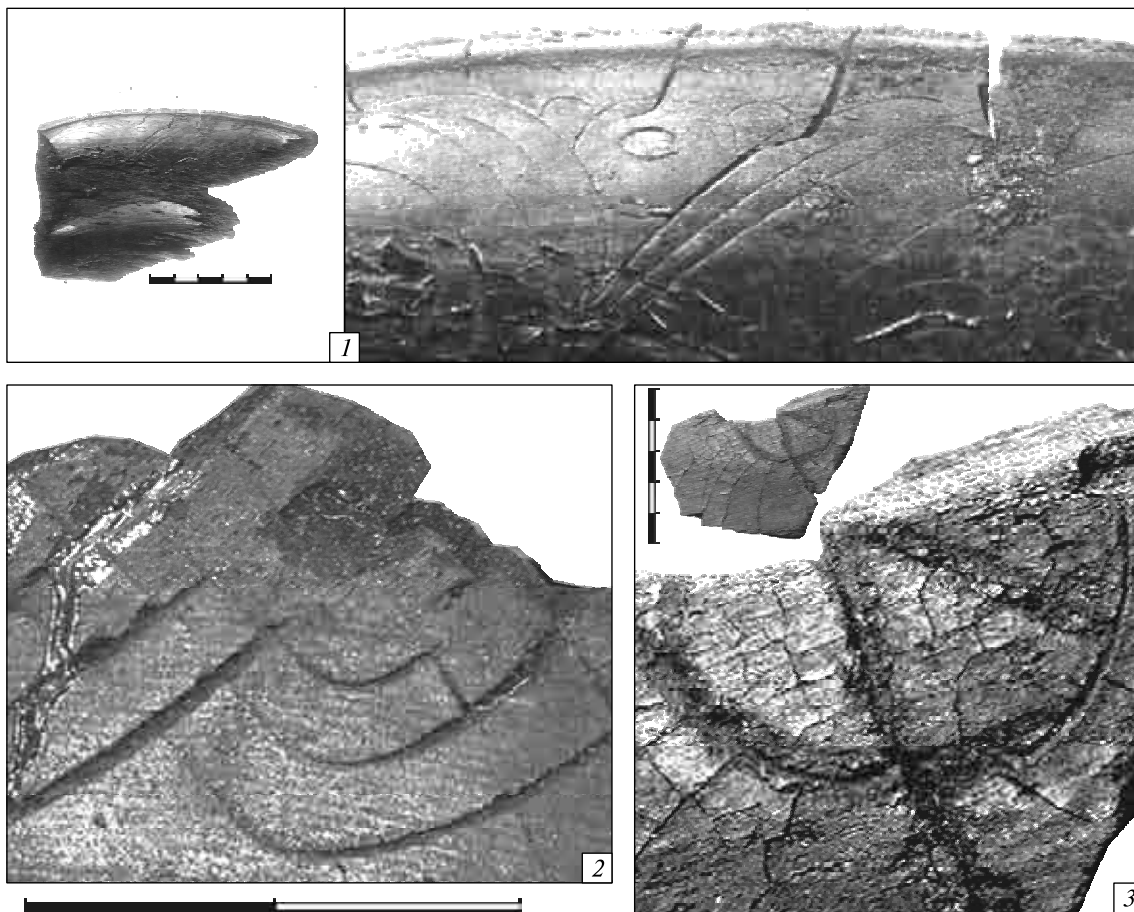

Рис. 1. Приклади орнаментатції дерев'яного посуду: 1 — Київ; 2 — Колодяжин; 3 — Воїнська Гребля

посудини з Воїнської Греблі (Сергеева 2011а, рис. 4), про що свідчить форма борозенки. Коло має відносно правильну форму, на невеликому відрізку контурна лінія зберегла обрис, за яким видно застосування спеціального інструменту. Можна припустити, що коло вирізали по шаблону, який обвели лезом, або скористалися попередньою розміткою циркулем. Деякі вади в контурі зображення відкидають застосування циркуля, який навряд чи використовували для остаточного виконання фігури (рис. 1, 3). Найімовірніше, саме лезом ножа виконано орнамент на чаші з Колодяжина, хоча не можна відкидати, що для цього скористалися вістря́м різця зі скошеним лезом (рис. 1, 2). На зламі видно, що рівчачки прорізані навскіс, місцями вони досить глибокі — до 1,0—1,5 мм. Ножем могли бути виконані також лінії вздовж зубців на гребенях з Київського Подолу (рис. 2, 2) та Райковецького городища (рис. 2, 3), на ткацькому гребені з Воїнської Греблі (рис. 2, 5) тощо.

Значна частина дослідженого дерев'яного посуду орнаментована різцем. Ширина боро-

зенки в цьому разі по всій довжині однакова, стінки вертикальні або трохи скошені донизу. В перетині рівчачки візерунка можуть мати форму кута або прямокутника з плоским чи трохи заокругленим дном залежно від форми різця. Перетин борозенок орнаментальних ліній дозволяє реконструювати основні форми лез різців: найчастіше скошені під кутом, прямі (горизонтальні) або заокруглені (жолобчасті). Для виконання тонкого складного орнаменту могли застосовувати також спеціальні різці з загостреним кінцем. Тонким різцем, виходячи з характеру борозенок, виконано гравіюваний рослинний орнамент на чаші з Києва (рис. 1, 1).

Якщо лінії виконували різцем з відносно широкою робочою частиною (понад 1,0 мм), лінії мали вигляд канелюр. Прикладом такого орнаменту є канелюри прямокутного перетину завширшки 3,0 мм під вінцями великої різьбленої посудини з Воїнської Греблі (рис. 3). У Городську знайдено різець, яким могли виконуватися канелюри такого зразка, але ширші, 7,0 мм, зважаючи на ширину леза (рис. 4). Рі-

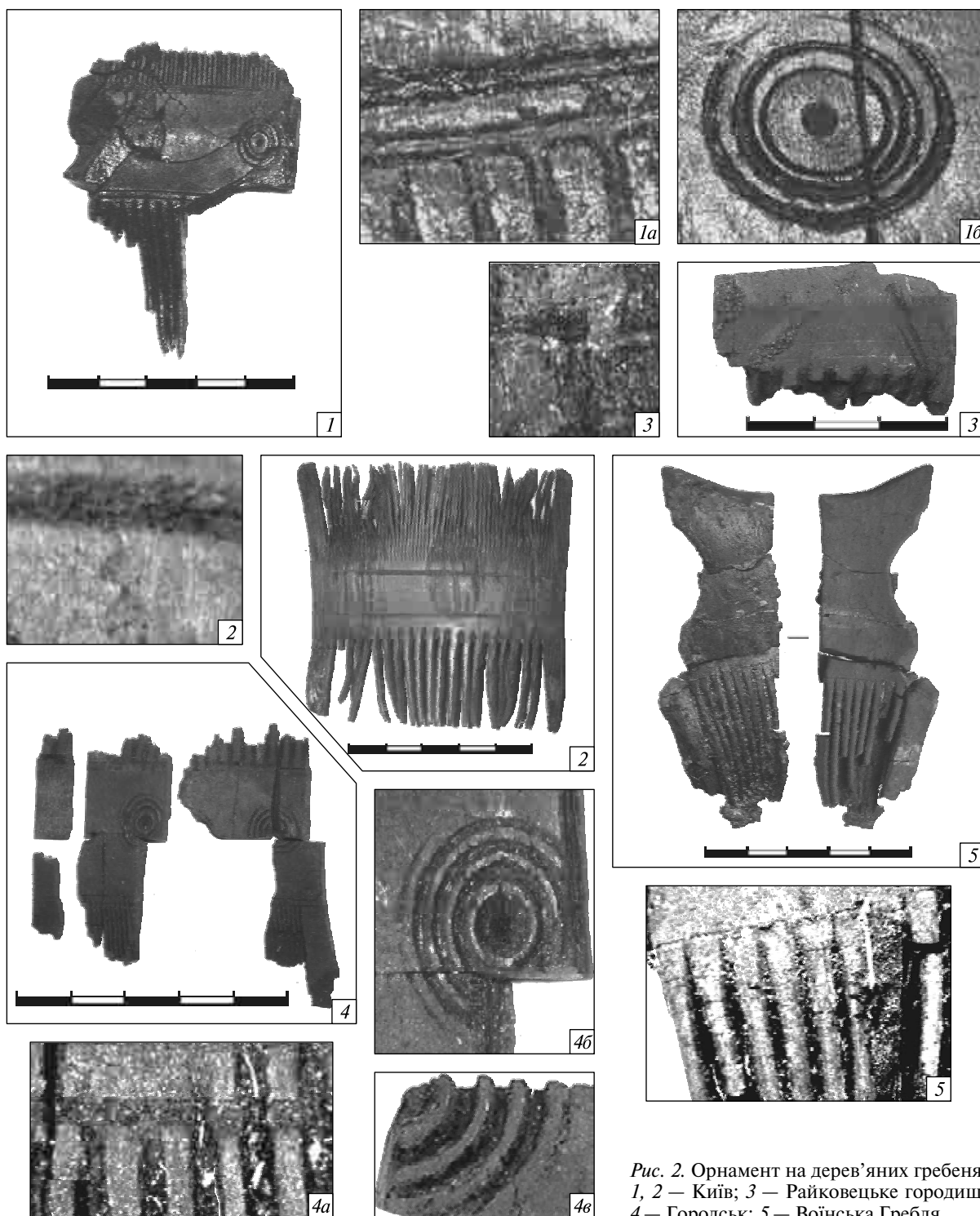

Рис. 2. Орнамент на дерев'яних гребенях: 1, 2 — Київ; 3 — Райковецьке городище; 4 — Городськ; 5 — Воїнська Гребля

зець з жолобчастим лезом (близько 10 мм завширшки) для робіт по дереву знайдено в Чернігові (Мудрицький 1989, рис. 77, 8). Такі різці призначалися для обробки габаритної деревини (наприклад, деталей меблів або інших елементів інтер'єру), але вони дають загальне уявлення про форму робочої частини різців для дрібних робіт.

Виточений посуд орнаментували під час його виготовлення на токарному верстаті (рис. 5; 6). Орнамент паралельними лініями виконували простим натискуванням токарного різця на поверхню. Деякі з піддонів посуду з Воїнської Греблі орнаментовані одним різцем зі скошеним лезом (рис. 5, 1—3), від якого лишалися досить глибокі борозенки. Вказаний посуд можна вва-

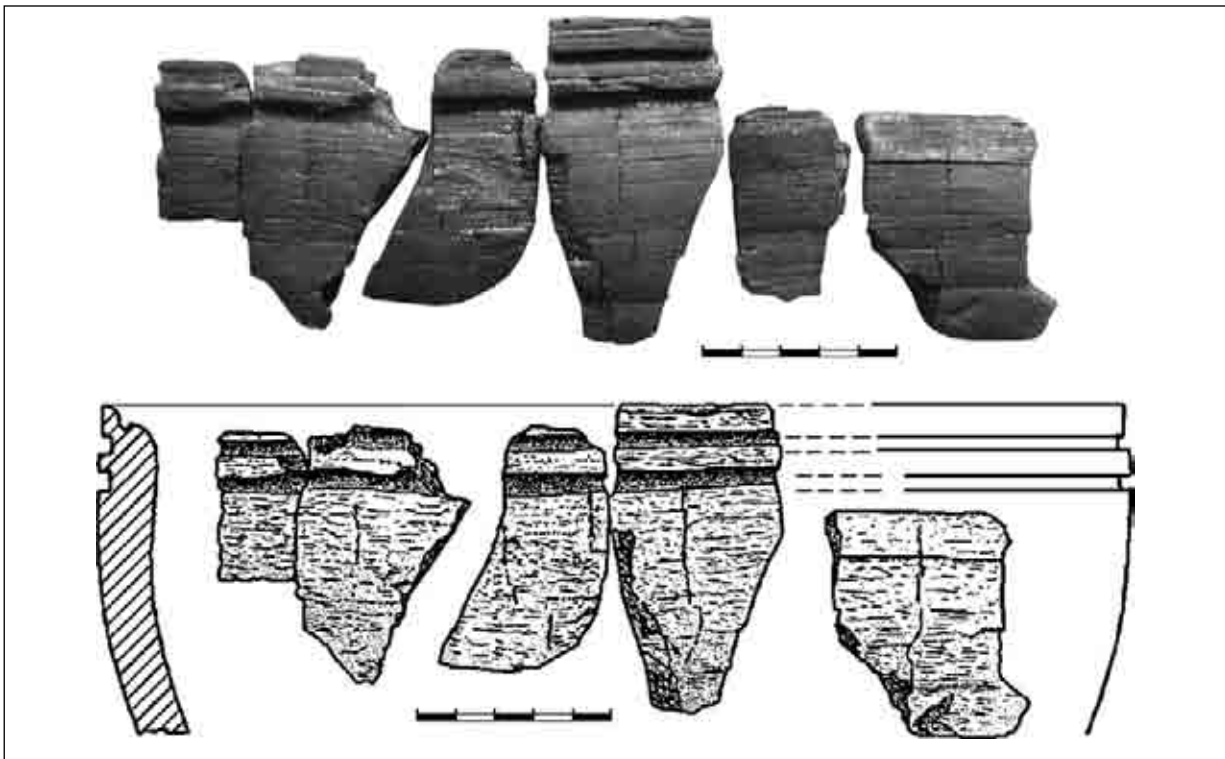

Рис. 3. Воїнська Гребля. Дерев'яна посудина

жати продукцією одного майстра. Іншим різцем — з заокругленим лезом завширшки близько 2,0 мм — серед нашої добірки орнаментована виточена покришка (рис. 5, 4). Орнаментація на токарному верстаті простежена також на фрагменті невеличкої балясини (ймовірно, деталі меблів або іншого хатнього начиння), яка походить з Чучина (рис. 7).

На деяких виробах орнамент виконаний дуже тоненькими лініями. Вони могли бути нанесені вістрям інструменту на зразок шила або спеціальним різцем з загостреним кінцем. Як приклад такого декору назвемо фігури, продряпані на двох дерев'яних посудинах з Колодяжина (Сергеева 1998, рис. 6, 5; Сергеева 2011, рис. 5; рис. 6, 3).

На кількох фрагментах посуду з Воїнської Греблі виявлено сліди інструментів, які могли мати технічне призначення, тобто для орнаментації посуду. На двох дрібних фрагментах стінок посуду з Воїнської Греблі простежені ледь помітні паралельні лінії, продряпані, ймовірно, тонким вістрям. Це могла бути розмітка для майбутнього орнаменту (Сергеева 1998, с. 123, рис. 6, 5), але стверджувати те напевно не можна через незначні розміри фрагментів. Показовішим є піддон від посудини, яка, можливо, не була закінчена (рис. 8). З одного її боку є ледь помітні тоненькі паралель-

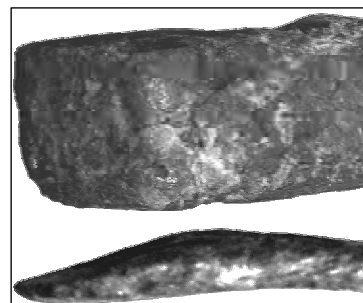
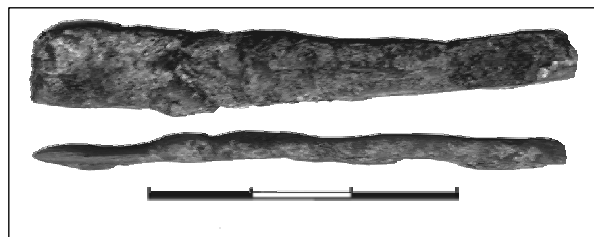

Рис. 4. Городськ. Різець по дереву та його робочий кінець

ні лінії, виконані голкою або шилом, що могли маркувати місце майбутнього декору. Такий спосіб розмітки поверхні для орнаментування простежений вперше. Не виключено, що це специфічний прийом, який практикував конкретний майстер.

Розглядаючи прямі лінії вздовж зубців гребеня, слід мати на увазі, що в деяких випадках

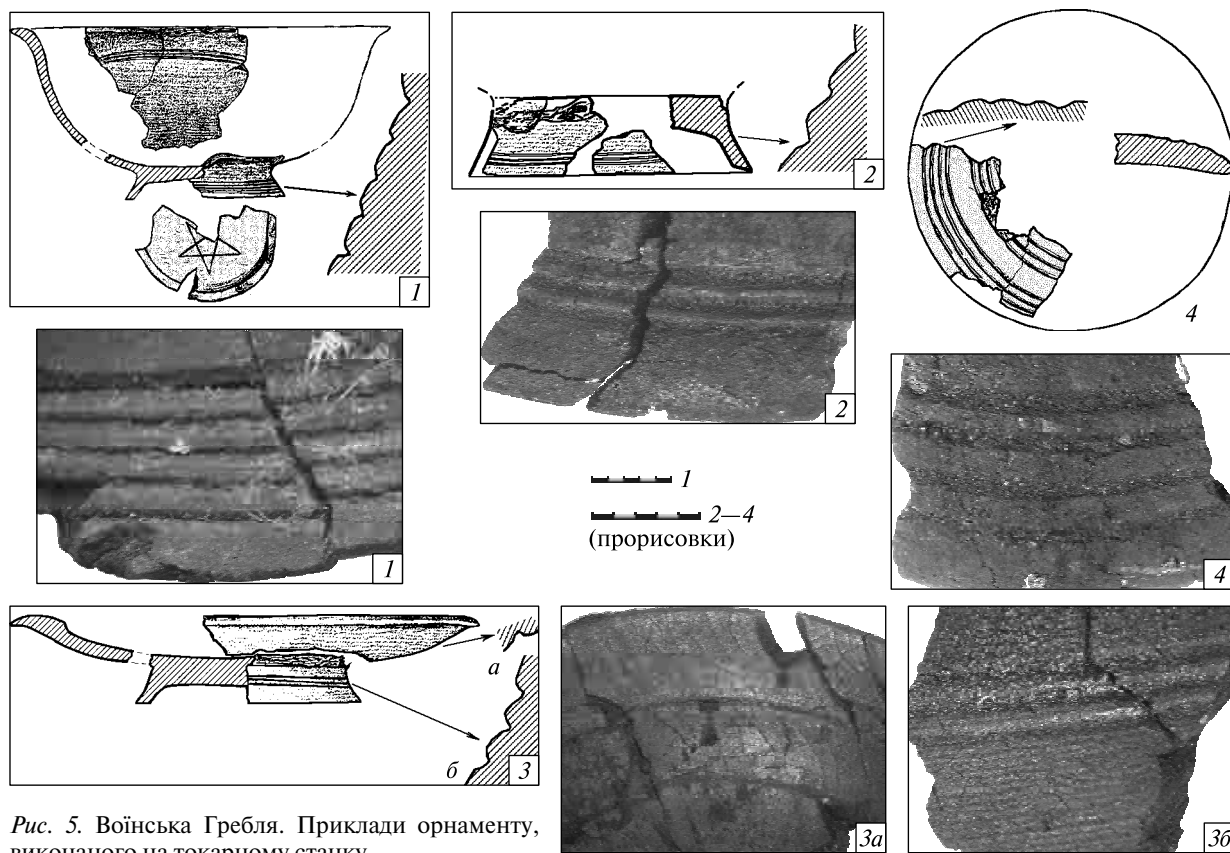

Рис. 5. Воїнська Гребля. Приклади орнаменту, виконаного на токарному станку

Рис. 6. Воїнська Гребля. Виточене блюдо

вони могли мати суто технічне призначення — маркували межу пропилю зубців. Такі лінії технічного призначення простежуються на ткацькому гребені з Воїнської Греблі, вони виконані лезом різального інструменту. Те само стосується й деяких кістяних гребенів. Іноді на рогових гребенях лінії вздовж зубців простежуються навіть тоді, коли вони не могли виконувати будь-яку орнаментальну роль. Зокрема, такі лінії зафіксовані на декотрих однобічних

набірних гребінках, де в готовому виробі вони були приховані накладкою. Приміром, на гребінці з Берізок у Чернігові (Бліфельд 1965, табл. III, 7) при збільшенні видно подвійну тонку горизонтальну лінію, прокреслену тільки з одного боку, що також вказує на її технічне призначення.

Зазначена техніка маркування межі зубців на дерев'яних гребенях сягає давніх часів, принаймні доби античності (Сокольский

1971, с. 147). Її можна вважати універсальною, оскільки вона зумовлена не так культурними традиціями, як технологією виробництва гребенів.

Проте не можна зводити роль прямих ліній під зубцями лише до допоміжного маркера. Сумнівним є таке призначення ліній на гребені з Київського Подолу: попри їх недбале виконання вони прорізані значно вище пропила зубців. Як орнамент слід розглядати паралельні лінії на гребенях з Верхнього Києва та Городська. Вони виконані дуже ретельно та є прикладом випиленого орнаменту (рис. 2, 1, 4). На обох гребенях видно, що лінії наносили тією самою пилкою, якою випилювали й дрібні зубці. Техніка випилювання ліній уздовж зубців звична й для гребенів з кістки. За нашими спостереженнями, випилені лінії є найпоширенішим варіантом прямолінійного орнаменту на рогових гребенях із Середнього Подніпров'я (Сергеева 2011б, с. 21). Таку само техніку орнаментатії відзначають дослідники кістяних і рогових гребенів у інших регіонах східноєвропейського лісостепу (Флерова 1998, с. 92; Горбунов 2009, с. 10). Гребені з пропилами є серед матеріалів Прикам'я (Арматынская 1995, табл. 3). Отже, зазначену техніку орнаментатії цілком можна вважати універсальною для гребенів незалежно від вихідного матеріалу для їх виготовлення. Застосування пилки для нанесення прямих ліній на гребені можна пояснити, з одного боку, значенням цього інструменту для виготовлення таких виробів, з іншого — саме він уможлиблював отримувати правильні й ретельно виконані лінії.

З боку технології виконання особливий інтерес викликає циркульний орнамент, який трапляється в орнаментиці дерев'яних гребенів. Циркулярний орнамент на гребенях із Ки-

Рис. 7. Чучин. Виточена баясіна

єва та Городська (рис. 2, 1, 4) засвідчує, що техніка його нанесення не відрізнялася від тієї, яку застосовували для орнаментатії виробів з кістки. Циркулярні кола завжди мають правильну форму й виконувалися спеціальним інструментом. За можливості розглянути коло в перетині завжди видно, що центральна крапка значно глибша за борозенки кола (рис. 9, 10). Кола, як правило, виконані з неоднаковим нажимом, через що глибина борозенки різна.

Вкажемо, що термін «цикулярний» щодо орнаменту, утвореного колами з крапкою в центрі, досить умовний. Те саме можна сказати й стосовно назви «цикуляр» або «цикулярний різець» для інструменту, яким виконували подібний орнамент. Такий інструмент не був власне циркулем у прямому значенні. Але така назва має право на існування, оскільки принцип дії обох інструментів приблизно однаковий і базується на обертанні різця (для циркуля — голки чи грифеля) навколо центральної осі. А.В. Шаманаєв вважає, що для нанесення

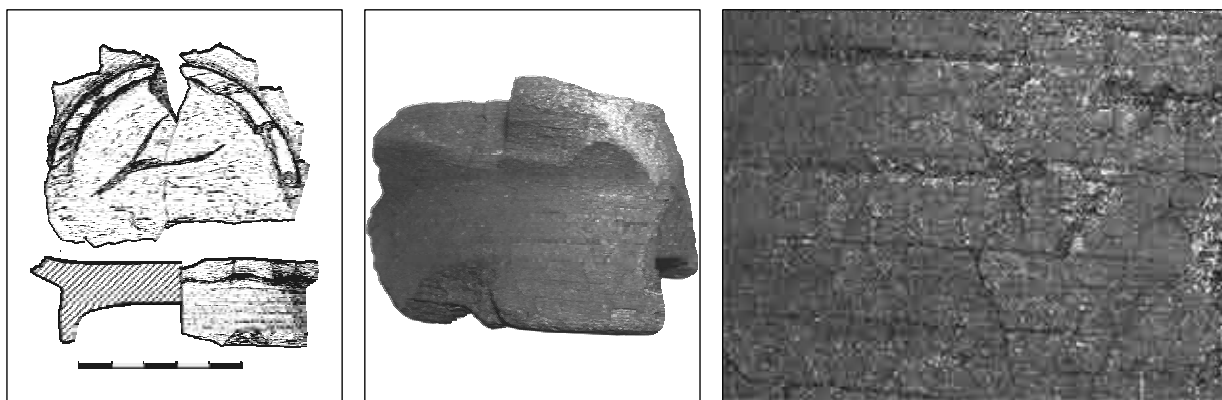

Рис. 8. Воїнська Гребля. Сліди розмітки під орнамент на піддоні посудини

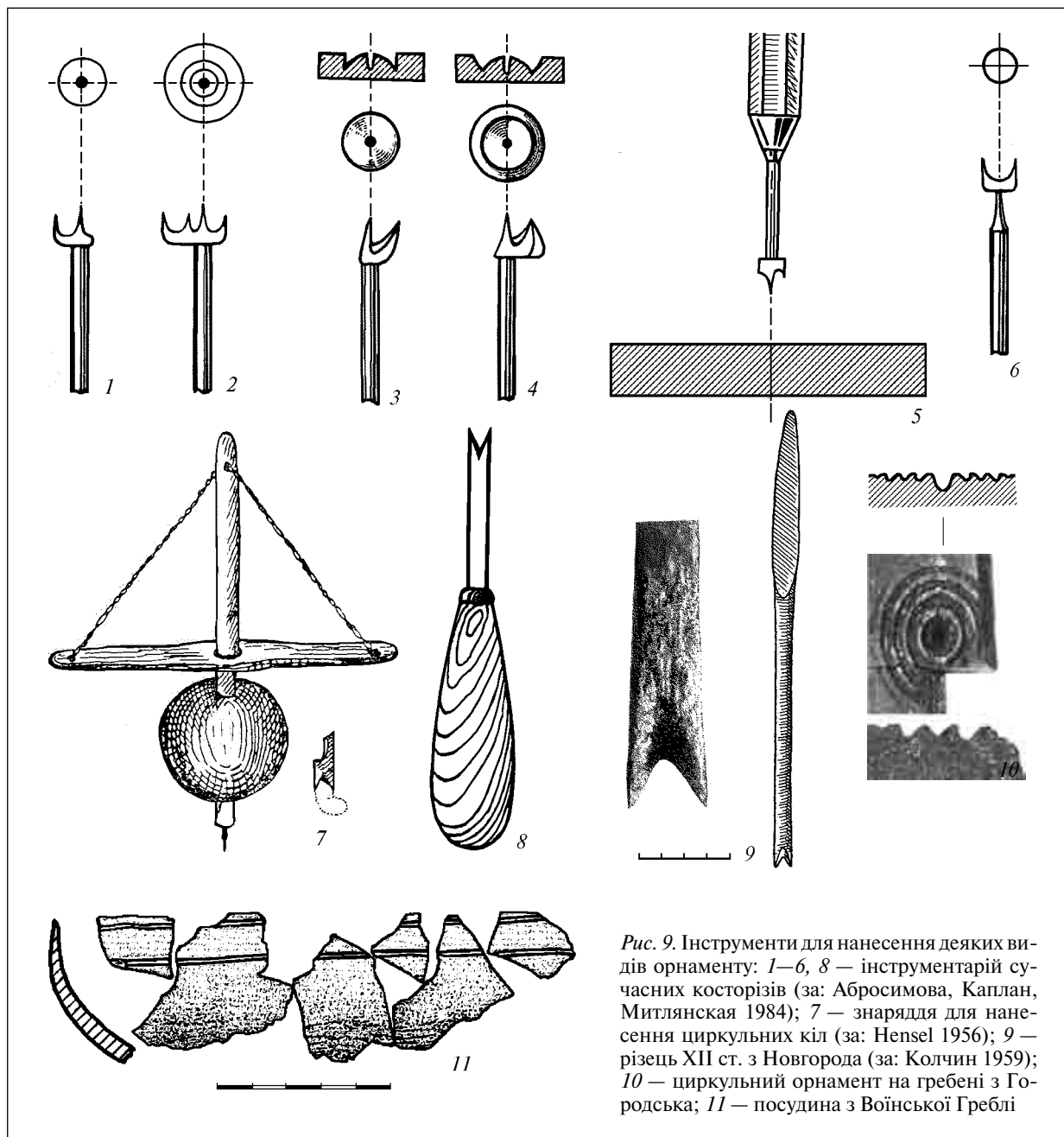

Рис. 9. Інструменти для нанесення деяких видів орнаменту: 1–6, 8 — інструментарій сучасних косторізів (за: Абросимова, Каплан, Митлянская 1984); 7 — знаряддя для нанесення циркульних кіл (за: Hensel 1956); 9 — різець XII ст. з Новгороду (за: Колчин 1959); 10 — циркульний орнамент на гребені з Городська; 11 — посудина з Воїнської Греблі

циркульних кіл на вироби з кістки, найвірогідніше, застосовували циркуль, на одній ніжці якого закріплювали голку, а на іншій — різець (Шаманаев 2005, с. 53). Проте для таких робіт придатніші монолітні різці, тож варто звернути увагу на деякі пізніші аналогії. Сучасні майстри для нанесення циркульного орнаменту використовують специфічні різці з кількома зубцями та центральним стрижнем (рис. 9, 1–5). У посібниках з художнього різьблення по кістці їх називають викруткою (Абросимова, Каплан, Митлянская 1984, с. 122, рис. 131, а, б; 132, а). Центральноевропейський етнографічний приклад аналогічного пристрою наведений у ро-

боті В. Гензеля з посиланням на М. Гладіша (Hensel 1956, rys. 241). Це різець з двома зубцями, один з яких слугує центральним опорним стрижнем. Його приводили в дію спеціальним буравом (рис. 9, 7).

Викрутки функціонують за тим само принципом, що й центрове пероподібне свердло, яке, можливо, й було їх прототипом. Звернемо увагу на точку зору В.І. Бесєдіна, який відзначив, що пероподібне свердло в добу бронзи було ідеальним інструментом для нанесення циркульного орнаменту на вироби з кістки (Бесєдин 1999, с. 53). Тризубі інструменти виявлено при розкопках давньоруських міст

(Лысенко 1997, рис. 23, 1; Седова 1997, рис. 63, 3) і поза межами Русі на значній території: на Киласовому городищі в Прикам'ї (Ленц 2002, рис. 65, 7), у Старому Місті на Мораві (Hrubý 1957, obr. 26, 3) та ін. Щоправда, центральний стрижень робочої частини знайдених інструментів за довжиною однаковий з боковим, тим часом як центральна крапка циркульних кіл у простежених нами випадках завжди глибша — і на дерев'яних, і на кістяних виробках. Таку деталь для косторізької продукції відзначає також І. Ульбріхт за матеріалами Хайтабу (Ulbricht 1978, Abb. 7). Проте сама форма циркульного інструменту могла бути саме такою.

У зв'язку з реконструкцією інструментів для нанесення циркульного орнаменту звернемо увагу на двозубе знаряддя з Новгородa (Колчин 1959, рис. 53А). Автор трактує його як циркульне свердло, але це сумнівно, оскільки жоден із зубців за формою та довжиною не можна інтерпретувати як центральний упор, необхідний для обертання різця навколо осі (рис. 9, 9). Обидва зубці ідентичні. Експериментально виконати циркульне коло таким інструментом нам вдалося, але така форма робочої частини менш доцільна для подібної операції ніж різець з центральним упором. Варто звернути увагу на те, що зазначений інструмент має аналогії серед сучасних знарядь іншого призначення. Одним із них є циркуль, яким користуються для розмітки поверхні під майбутній орнамент (рис. 9, 8). Таким або подібним інструментом могли виконувати розмітки для

кіл, про які згадано вище. Схожу форму має також робоча частина безцентрової викрутки, яку застосовують для виконання звичайних кіл без центральної крапки (рис. 9, 6). Проте слід зазначити, що в орнаменті давньоруських виробів з природних матеріалів (дерево, кістка) кола без центральної крапки нам невідомі. Отже, інструмент з Новгородa мав інше призначення та, вірогідніше, пов'язаний з розміткою поверхні або з нанесенням схематичних контурів елементів майбутнього орнаменту. Різець з двома зубцями в деяких випадках міг застосовуватися для нанесення паралельних ліній на вироби з різних матеріалів. Наприклад, одна з виточених дерев'яних посудин з Воїнської Греблі орнаментована подвійною лінією, можливо, виконаною двозубим різцем (рис. 9, 11). На користь цього можуть свідчити чіткі паралельні лінії навіть у разі викривлення їх, відстань між лініями завжди однакова — 1,2 мм. Застосування двозубого різця для орнаменту деяких гребінок зі Старої Ладogi відзначає О.І. Давидан (Давидан 1962, с. 105—106). Щоправда, конкретний інструмент з Новгородa вона вважає циркульним, що не співпадає з нашими міркуваннями.

Отже, в розпорядженні давньоруських різьбярів по дереву Південної Русі були різноманітні інструменти для орнаменту своєї продукції. Серед них, окрім ножів, — пилки, різці різної форми та спеціальні інструменти для нанесення циркульних кіл. Цей набір інструментів уможлилював створення різних видів орнаменту.

Абросимова А.А., Каплан Н.И., Митлянская Т.Б. Художественная резьба по дереву, кости и рогу. — М., 1984.

Арма́тынская О.В. Орнамент резной кости Чепецких городищ // Материалы исследований городища Иднакар IX—XIII вв. — Ижевск, 1995. — С. 84—97.

Архіпова Є.І. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва Стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001—2002 рр.) // Археологія. — 2006. — № 1. — С. 62—73.

Беседин В.И. «Микенский» орнаментальный стиль эпохи бронзы в Восточной Европе // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1999. — 13. — С. 45—59.

Бліфельд Д.І. Древньоруський могильник в Чернігові // Археологія. — 1965. — 18. — С. 105—138.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Гончаров В.К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // АП УРСР. — 1952. — III. — С. 169—181.

Горбунов Д.Н. Изделия из кости и рога Липинского археологического комплекса // Актуальные проблемы научного творчества ученых кафедры истории России. — Курск, 2009. — 5. — С. 5—20.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. — Л., 1981.

Давидан О.И. Гребни Старой Ладogi // АСГЭ. — 1962. — 4. — С. 95—108.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. 1.

Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — 65. — С. 7—120.

Ленц Г.Т. Косторезное производство в Верхнем Прикамье // Очерки археологии Пермского Предуралья. — Пермь, 2002. — С. 217—242.

- Лысенко П.Ф. Древний Пинск. XI—XIII вв. — Минск, 1997.
- Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. — К., 2011.
- Мудрицкий Г.А. Отчет об охранных археологических раскопках на Черниговском посаде (ул. Коцюбинского, 52) за 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/97.
- Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
- Седова М.В. Суздаль в X—XV веках. — М., 1997.
- Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Придніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.
- Сергеева М.С. Орнаментація изделий из дерева и кости в лесостепном Поднепровье в X—XIII веках // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1998а. — 12. — С. 83—95.
- Сергеева М.С. К вопросу о художественной резьбе по дереву X—XIII веков на территории Среднего Поднепровья // Археологический альманах. — 2010. — 21. — С. 396—403.
- Сергеева М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина // Археологія. — 2011. — 4. — С. 98—107.
- Сергеева М.С. Дерев'яний столовий посуд з Воїнської Греблі // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2011а. — 27. — С. 27—32.
- Сергеева М.С. Деякі спостереження за технікою орнаментації давньоруських виробів з кістки та рогу з території Середнього Подніпров'я // Церква—наука—суспільство. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25—27 травня 2010 р.). — К., 2011б. — С. 20—22.
- Соколовский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971.
- Флерова В.Е. Орнаментированные костяные изделия Саркела—Белой Вежи: проблема специализации ремесла // РА. — 1998. — № 2. — С. 86—99.
- Шаманаев А.В. Технология обработки кости и рога в средневековом Херсоне: по материалам раскопок портового квартала 2 // АДСВ. — 2005. — 28. — С. 49—66.
- Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. — Warszawa, 1956.
- Hrubý V. Slovanské kostené předměty a jejich výroba na Moravě // Památky archeologické. — 1957. — XLVIII. — S. 118—212.
- Ulbricht I. Die Geweihverarbeitung in Haithabu. — Neumünster, 1978.

Надійшла 03.04.2012

М.С. Сергеева

К ИЗУЧЕНИЮ ТЕХНИКИ ОРНАМЕНТАЦИИ ДРЕВНЕРУССКИХ ДЕРЕВЯННЫХ ИЗДЕЛИЙ

Представлены результаты исследования техники орнаментации деревянных изделий, происходящих с памятников Южной Руси.

По технике нанесения различается орнамент, выполненный режущими инструментами (нож, специальные резцы), острием шила или специального резца, а также выпиленный. Отдельной разновидностью является циркульный орнамент.

Значительная часть исследованной деревянной посуды орнаментирована резцом. Сечение бороздок орнаментальных линий позволяет реконструировать основные формы лезвий резцов: косые, прямые (горизонтальные) и закругленные (желобчатые). Точеные изделия орнаментировали во время изготовления на токарном станке. На отдельных фрагментах сосудов видны следы предварительной разметки под орнамент.

Исследование орнамента деревянных гребней позволяет предполагать, что техника их орнаментации сопоставима с применяемой в косторезном деле. На них, кроме резного, прослежен выпиленный орнамент, хорошо изученный на примере костяных гребней. Характерным элементом орнамента гребней являются также циркульные окружности, выполненные специальным инструментом.

M.S. Sergeieva

TO THE STUDY OF ORNAMENTATION TECHNIQUE ON ANCIENT RUS WOODEN WARES

Presented are the results of the research on ornamentation technique on wooden wares coming from the Southern Rus sites.

By carving techniques, there are distinguished ornaments made with cutting tools (knife, special chisels), with an awl edge or a with a special chisel edge, as well as sawed ones. A separate variety is a ring-and-dot decorative pattern.

A considerable part of studied wooden tableware was ornamented with a chisel. Section of grooves of ornamental lines allows reconstructing basic forms of chisels blades: slanting, rectangular (horizontal), rounded (chamfered). The turned

wares ornamented during making on a lathe. On separate fragments of vessels there are traces of preliminary marking for a decorative pattern.

Research of decorative pattern of wooden combs allows supposing that the technique of their ornamentation is comparable with one that is applied in bone carving. On them, except for fretted decorative pattern, a sawed one is traced which is well-studied on the example of bone combs. A characteristic element of decorative pattern of combs is also circles executed with a special tool.

Ю.В. Долженко

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ

Подано розгорнуту краніологічну характеристику антропологічного матеріалу курганного могильника доби середньовіччя поблизу хут. Зелений Гай на північній околиці м. Суми, добутого в 1991—1992 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, курганний могильник, краніометрія, краніоскопія, антропологія.

Кургани біля хут. Зелений Гай на північній околиці м. Суми почав досліджувати 1929 р. М.О. Макаренко (Макаренко 1930), надалі продовжив І.І. Ляпушкін (Ляпушкін 1961, с. 255—256), а ще пізніше — інші дослідники (Сухобоков, Моця 1987). 1991 р. розкопки могильника та поселення провадив загін Дніпровської давньоруської експедиції Інституту археології НАНУ та Сумського краєзнавчого музею під керівництвом П.М. Покаса.

Краніологічну серію з пам'ятки (28 поховань) охарактеризував П.М. Покас — окремо курганні та ґрунтові поховання, але індивідуальні дані не опублікував (Покас 1987). Курганний могильник датується XI—XII ст. і з нього походить 13 черепів, але придатними для вимірювання було сім (4 чоловічих і 3 жіночих); ґрунтовий — датується XII—XIII ст., з нього походить 15 черепів, для краніометрії придатні 11 (6 чоловічих і 5 жіночих). Зіставивши черепи з підкурганних поховань та ґрунтового могильника, М.П. Покас відзначив їх типологічну схожість. Дослідник також подав демографічний аналіз серії та вказав, що міжгруповий аналіз досліджуваної добірки свідчить про її спільні риси з черепами з інших курганних могильників Дніпровського Лівобережжя, що належали сівер'янам (Покас, Осадчий, Приймак 2007, с. 29—30).

Через появу нових матеріалів, отриманих у 1991—1992 рр. (Покас, Стародуб 1991; Покас, Приймак 1992), серія черепів з курганного могильника Зелений Гай нами опрацьована вдруге. Індивідуальні дані подано в табл. 1.

Краніологічна характеристика чоловічих черепів. Об'єднана чоловіча серія з поховань курганного могильника, до якої увійшли і матеріали, досліджені 1987 р. П.М. Покасом, налічує дев'ять черепів. Вона характеризується доліхокранією, черепний покажчик 73,1. Висотний діаметр черепної коробки дуже великий, за першим висотно-поздовжнім індексом становить 75,3, черепи високі (гіпсікранія). За другим висотно-поперечним індексом — 102,4 — черепи також опиняються в категорії високих (акрокранія). Лице мезогнатне, помірної ширини і за виличним діаметром, і за загальнолицевим покажчиком, малої висоти. Лице дуже профільоване. Орбіти низькі (хамеконхія). Ніс мезорінний (середній) з помірно високим переніссям. Кут випинання носових кісток відносно лінії профілю лиця на черепах з курганних поховань значний, на межі з дуже великими категоріями. За краніометричними ознаками чоловічі черепи належать до великої європеїдної раси. За таблицею краніологічних типів східнослов'янських племен, складеною Т.І. Алексєєвою (Алексєєва 1973, с. 67), об'єднана чоловіча серія з поховань курганного могильника потрапляє до категорії доліхокранних, відносно широколицих, куди,

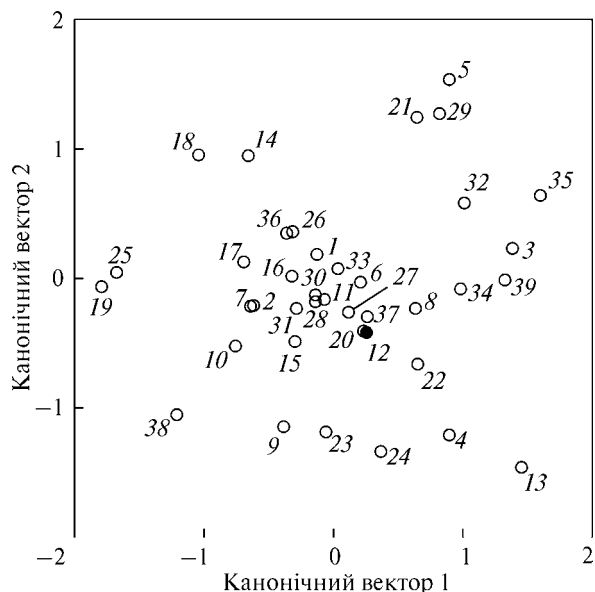

Рис. 1. Збірна серія чоловічих черепів із хут. Зелений Гай і 38 східнослов'янських груп з території Київської Русі. 1 — Бранешти; 2 — Бучак; 3 — Василів; 4 — Верхній Київ; 5 — Витачів; 6 — Возвягель; 7 — в'ятичі; 8 — Галич; 9 — гора Шекавиця (Київ); 10 — Григорівка; 11 — дреговичі; 12 — хут. Зелений Гай; 13 — Кам'яне; 14 — Київ; 15 — кривичі-1; 16 — кривичі-2; 17 — кривичі-3; 18 — кривичі-4; 19 — кривичі-5; 20 — Любеч; 21 — Монастирок; 22 — Новогрудок; 23 — Паторжинського (Київ); 24 — Переяслав-Хмельницький; 25 — Пд.-Сх. Приладожжя; 26 — поляни київські; 27 — поляни переяславські; 28 — поляни чернігівські; 29 — Путивль; 30 — радимичі; 31 — сіверяни; 32 — словени новгородські; 33 — Смоленськ; 34 — Стара Ладога; 35 — Стара Рязань; 36 — Чернігів 1973; 37 — Чернігів 2012; 38 — Шестовиця; 39 — Юр'їв

за дослідницею, потрапляють волиняни та половецькі кривичі.

Об'єднана чоловіча серія з поховань курганного та ґрунтового могильників, що налічує 13 черепів, характеризується доліхокранією з великим поздовжнім і малим поперечним діаметрами, черепний показник дорівнює 73,2. Висотний діаметр черепної коробки великий. Лоб середньо-широкий, похилий. Лице мезогнатне, дуже профільоване в горизонтальній площині на верхньому та нижньому рівнях. За абсолютними величинами воно відносно низьке, середньошироке (вличний діаметр, виміряний на шести черепах, дорівнює 134,2) та за показником відноситься до категорії мезен. Орбіти помірної ширини та малої висоти, за показником середні (мезоконхні). Іклові ямки помірної глибини. Ніс добре виступає, середньоширокий і середньовисокий з помірно високим переніссям, за показником мезорінний (табл. 2).

Як і черепи з курганних поховань, об'єднана чоловіча серія з поховань ґрунтового та

курганного могильників потрапляє також до категорії доліхокранних, відносно широколицих.

Отже, в цілому краніометричні дані чоловічої групи зеленогайського комплексу суттєво не змінилися на тлі публікації П.М. Покаса 1987 р. Можна лише вказати на слабке збільшення вличного діаметра в збірній серії стосовно широколицього. І це цілком логічно, оскільки на досліджуваній території, крім місцевого сіверянського населення (інгумації в ямах та на рівні давнього горизонту), виявлено поховання радимичів (на підсипках), балтські («валетом») і середньоподніпровські (ґрунтовий могильник) (Покас, Осадчий, Приймак 2007, с. 32).

Краніологічна характеристика жіночих черепів. Об'єднана жіноча серія з курганних і ґрунтових поховань налічує 13 черепів і характеризується граційністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Потилиця виступає добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу слабкий. Група за черепним показником (75,3) в середньому характеризується помірною мезокранією. Висотний діаметр черепної коробки помірний. Лоб середній. Лице помірної ширини та висоти, добре профільоване на верхньому та нижньому рівнях. Загальний кут лицевого профілю серії становить 82,4°, що вказує на мезогнатне лице, тобто таке, що помірно виступає у вертикальній площині.

Орбіти помірної ширини та малої висоти, за показником низькі (хамеконхія), орбітний індекс потрапляє до категорії малих розмірів, що досить часто трапляється в європеїдних серіях.

Носовий отвір характеризується помірною шириною та висотою, за індексом (50,9) середньоширокий (мезорінний), тобто жінки з могильника Зелений Гай переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся високе за симетичним і помірної висоти за дакріальним індексами. За європейським масштабом серія характеризується значним випинанням носових кісток відносно лінії вертикального профілю обличчя. Загалом за вказаними ознаками збірну зеленогайську серію можна характеризувати як європеїдну (табл. 3).

Щоб конкретизувати антропологічний тип жіночих черепів, ми звернулися до традиційних краніологічних класифікацій давньослов'янських серій. Т.О. Рудич, спираючись на краніологічні дані, розробила власну схему диференціації східнослов'янських жіночих груп з території України (Рудич 2007а, табл. 5, с. 51).

За цією схемою, жіноча зеленогайська серія за чотирма важливими ознаками потрапляє до мезокранного, середньолицевого типу, де знаходяться поляни київські.

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей давньоруського населення із Зеленого Гаю та його сусідів. Для порівняльного матеріалу залучені дані 38 чоловічих і 33 жіночих краніологічних серій II тис., досліджені різними вченими (табл. 4), з яких 14 груп із давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Патержинського, а також м. Переяслав-Хмельницький (Рудич 1998; 1999; 2003; 2005; 2007; 2008а), Витачів, Любеч, Смоленськ, Київ, Стара Рязань (Алексєєва 1969; 1973, с. 122—125), Путивль (Покас 1984), Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985), Новогрудок (Саливон 1971, с. 99), Верхній Київ, гора Шекавиця (Козак 2010, с. 40), Стара Ладога (Санкіна 2000, с. 84).

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 16 східнослов'янських могильників, які походять із ареалів практично всіх історичних племен: поляни чернігівські, київські, переяславські, сіверяни, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські (Алексєєва 1969; 1973, с. 123), Шестовиця (Зіневич 1962), Кам'яне (Дьяченко, Покас, Сухобоков 1984; Дьяченко, Покас 2012), Монастирок (Покас 1987; 1988), Григорівка, Бучак (Козак 2000; 2000а; 2005), Бранешти (Великанова 1975, с. 111, 118), Південно-Східне Приладоща (Санкіна, Козинцев 1994; Санкіна 2000, с. 15—16).

Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б.А. та О.Г. Козінцеви у 1991 р.

Спостерігається значна статистична й морфологічна подібність досліджуваної чоловічої групи з доліхокранною, середньолицевою добіркою Любеч і меншою мірою з чернігівською групою, яка репрезентує ґрунтові поховання. Всіх їх об'єднує сіверянська територія, з якої походять названі серії (рис. 1).

Схожі результати аналізу отримано й при зіставленні 34 жіночих груп за методом канонічного аналізу. Безперечно, в досліджуваній серії простежується сіверянський напрям зв'язку, особливо це помітно за КВ 2 (30,9 % загальної дисперсії), за яким спостерігаємо слабку, та все ж подібність нашої групи до збірної серії сіверян, Любеча, Шестовиці, Новогрудка та меншою мірою полян чернігівських. Також відзначимо певну подібність жіночої серії до криви-

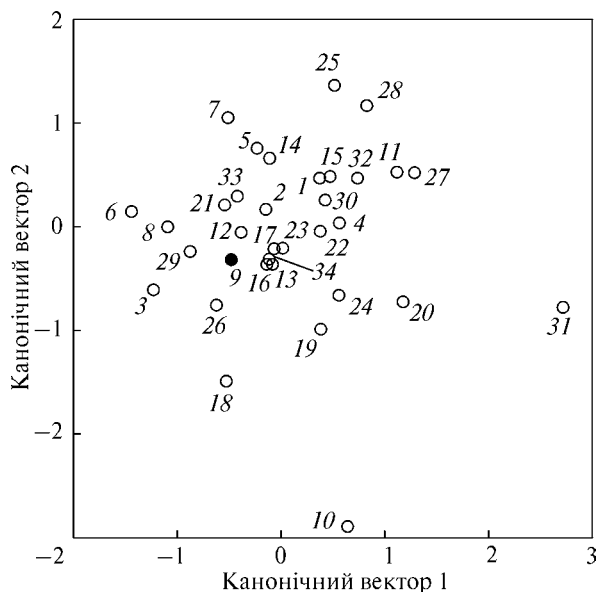

Рис. 2. Результати канонічного аналізу: розташування слов'янських 34 жіночих груп з території Київської Русі у площині, утвореній I і II КВ. 1 — Бранешти; 2 — Бучак; 3 — Верхній Київ; 4 — Витачів; 5 — Возвягель; 6 — в'ятичі; 7 — Галич; 8 — Григорівка; 9 — хут. Зелений Гай; 10 — Кам'яне; 11 — Київ; 12 — кривичі-1; 13 — кривичі-2; 14 — кривичі-3; 15 — кривичі-4; 16 — Любеч; 17 — Новогрудок; 18 — Патержинського (Київ); 19 — Переяслав-Хмельницький; 20 — Пд.-Сх. Приладоща; 21 — поляни київські; 22 — поляни переяславські; 23 — поляни чернігівські; 24 — Псков; 25 — Путивль; 26 — радимичі; 27 — Рязань 1; 28 — Рязань 2; 29 — сіверяни; 30 — словени новгородські; 31 — Стара Ладога; 32 — Чернігів 1973; 33 — Чернігів; 34 — Шестовиця

чів смоленської і тверської курганної груп, як і певний вплив на формування серії з території радимичів (рис. 2).

Отже, за багатомірним канонічним аналізом спостерігається тяжіння чоловічої досліджуваної добірки до міських серій Любеча й Чернігова (ґрунтові поховання). Своєю чергою, жіноче населення з Зеленого Гаю демонструє подібність до таких груп як Любеч, Шестовиця та «поляни» чернігівські.

Етнічна краніоскопія. У вивченні ранніх етапів генези українців і східних слов'ян загалом результати краніологічного аналізу значно доповнюють краніоскопічні дані. Тут для характеристики давньоруського міського населення з хут. Зелений Гай використана система краніоскопічних ознак за методикою, запропонованою О.Г. Козінцевим (Козинцев 1988; Kozintsev 1992). До серії ввійшов 21 череп (чоловіки та жінки) з розкопок 1983 та 1990—1993 рр.

За вказаною методикою враховано шість традиційних краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ), клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ), задньо-

Таблиця 1. Зелений Гай. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічих і жіночих черепів з давньоруського курганного могильника (розкопки 1991—1992 рр.)

№*	Ознаки	Рік/Поховання								
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1
		Стать/Вік								
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀
		30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30
1	Поздовжній діаметр	179,0	194,0	186,5	—	—	176,0	179,0	183,0	177,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	177,0	193,0	—	—	—	176,0	179,0	183,0	171,0
8	Поперечний діаметр	133,0	146,0	138,0	—	—	132,0	131,5	134,0	137,5
17	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	131,8	150,0	—	—	—	136,0	131,0	131,0	124,0
20	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	111,6	121,3	—	—	—	115,4	110,4	110,5	103,5
9	Найменша ширина лоба	94,0	97,0	94,0	95,5	93,0	97,0	96,0	95,0	93,0
10	Найбільша ширина лоба	110,0	127,0	112,0	—	—	117,0	117,0	121,0	113,5
5	Довжина основи черепа	98,0	104,0	—	—	—	99,0	97,0	95,5	96,0
11	Ширина основи черепа	122,5	126,5	—	—	—	118,0	116,3	—	120,0
12	Ширина потилиці	110,0	112,0	—	—	—	105,0	108,0	—	—
29	Лобна хорда	107,0	122,0	110,0	110,5	107,0	108,0	109,0	112,0	114,0
30	Тім'яна хорда	117,0	122,0	—	—	—	111,0	116,6	110,0	—
31	Потилична хорда	93,0	110,5	98,0	—	—	93,0	93,0	97,5	107,0
23а	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	500,0	—	—	—	—	—	—	—	—
24	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	305,0	—	—	—	—	—	—	—	—
25	Сагітальна дуга	364,0	—	371,0	—	—	—	—	376,0	—
26	Лобна дуга	121,0	—	122,0	—	118,0	—	—	131,0	130,0
27	Тім'яна дуга	130,0	—	127,0	—	—	—	—	120,0	117,0
28	Потилична дуга	113,0	—	122,0	—	—	—	—	125,0	—
7	Довжина потиличного отвору	29,4	—	—	—	—	35,0	31,8	32,0	—
16	Ширина потиличного отвору	25,6	—	—	25,0	—	29,0	27,4	29,0	—
FS	Висота вигину лоба	25,0	—	23,0	24,0	23,5	29,0	29,0	31,5	29,0
OS	Висота вигину потилиці	27,0	—	34,0	—	—	27,0	26,0	35,0	—
	Надперенісся	2	—	1	2	2	1	1	1	2
	Надбрівні дуги	1	—	1	2	1	1	1	1	1
	Зовнішній потиличний виступ	2	—	0	1	1	0	0	0	—
	Соскоподібний виросток	3	—	1	1	2	2	3	1	—

№*	Ознаки	Рік/Поховання								
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1
		Стать/Вік								
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀
		30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30
	Нижній край грушоподібного отвору	Fossa	—	Anth	Anth	Anth	Fossa	Anth	Anth	Anth
	Передньо-носова ось (за Брока 1-5)	2	—	4	—	—	—	4	4	2
45	Діаметр вилиць	132,8	137,0	—	—	—	119,0	129,0	—	124,5
40	Довжина основи лиця	99,8	99,0	—	—	—	89,8	98,0	88,0	87,0
48	Верхня висота лиця	67,3	67,0	67,5	—	—	67,5	66,0	67,8	63,8
47	Повна висота лиця	114,0	116,0	—	—	—	—	106,0	117,0	109,0
43	Верхня ширина лиця	101,0	105,0	104,3	—	—	99,0	103,5	—	102,5
46	Середня ширина лиця	—	98,0	98,0	—	—	90,0	92,0	—	94,0
60	Довжина альвеолярної дуги	58,0	—	55,0	—	51,0	—	—	49,0	50,0
61	Ширина альвеолярної дуги	69,0	67,0	56,0	—	58,0	—	59,0	59,0	59,2
62	Довжина піднебіння	52,0	—	46,0	—	47,0	—	—	47,0	44,0
63	Ширина піднебіння	40,0	—	34,0	—	32,0	—	—	36,5	36,5
55	Висота носа	48,0	49,0	49,0	—	—	49,0	45,0	50,0	47,0
54	Ширина носа	25,4	25,1	26,0	21,5	20,0	23,2	26,6	24,0	23,8
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	43,3	42,2	43,0	—	—	40,0	42,0	—	41,0
52	Висота орбіти	30,4	31,6	33,5	—	—	30,0	33,0	—	31,2
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	96,5	97,7	96,5	—	—	94,0	96,0	—	97,8
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	18,0	14,0	20,0	—	—	21,0	18,0	—	18,0
	Зигомаксильярна ширина <i>zm-zm</i>	—	98,0	99,3	—	—	90,0	92,0	—	93,0
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	—	22,0	25,0	—	—	25,0	26,0	—	25,0
SC	Симотична ширина	8,0	10,0	12,0	—	—	11,0	9,7	10,0	9,0
SS	Симотична висота	3,0	6,0	5,0	—	—	6,0	3,5	5,0	5,0
MC	Максильно-фронтальна ширина	18,0	19,0	20,0	—	—	20,0	19,0	19,0	17,8
MS	Максильно-фронтальна висота	7,5	10,0	7,0	—	—	8,0	7,3	8,0	8,0
DC	Дакріальна ширина	22,0	23,5	24,9	—	—	23,5	22,0	23,0	24,9
DS	Дакріальна висота	11,0	13,7	11,0	—	—	11,0	10,0	12,2	12,5
	Ширина виличної кістки	57,0	54,0	45,0	—	—	52,0	50,0	—	49,0
	Висота вигину виличної кістки	8,0	12,0	8,0	—	—	9,0	9,0	—	10,0

№*	Ознаки	Рік/Поховання								
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1
		Стать/Вік								
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀
		30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30
77	Глибина іклової ямки	4,5	6,0	—	—	—	3,2	5,2	—	3,0
	∠ Назомалярний кут	139,0°	146,0°	134,5°	—	—	131,4°	138,8°	—	139,5°
∠ Zm'	Зигомаксилярний кут	—	131,3°	126,3°	—	—	121,3°	120,8°	—	123,0°
32	∠ проф. лоба від <i>n</i>	89,0°	86,0°	—	—	—	94,0°	96,0°	—	—
	∠ від <i>gl</i>	82,0°	74,0°	—	—	—	90,0°	90,0°	—	—
72	∠ загально лицевий	81,0°	81,0°	80,0°	—	—	88,0°	80,0°	79,0°	79,0°
73	∠ сер. частини лицевий	82,0°	84,0°	—	—	—	89,0°	79,0°	—	—
74	∠ альвеолярної частини обл.	88,0°	71,0°	—	—	—	84,0°	82,0°	—	—
75	∠ нахил лицевих кісток	36,0°	55,0°	45,0°	—	—	60,0°	55,0°	50,0°	50,0°
75 (1)	∠ випинання носа	45,0°	26,0°	35,0°	—	—	28,0°	25,0°	29,0°	29,0°
Індекси										
8:1	Черепний індекс	74,3	75,3	74,0	—	—	75,0	73,5	73,2	77,7
17:1	Висотно-поздовжній показник I	73,6	77,8	—	—	—	77,3	73,2	71,6	70,1
17:8	Висотно-поперечний показник I	99,1	103,4	—	—	—	103,0	99,6	97,8	90,2
20:1	Висотно-поздовжній показник II	62,3	66,4	—	—	—	65,6	61,7	60,4	58,5
20:8	Висотно-поперечний показник II	83,9	83,1	—	—	—	87,4	83,9	82,4	75,3
9:10	Лобний показник	85,5	76,4	83,9	—	—	82,9	82,1	78,5	81,9
10:8	Коронарно-поперечний	82,7	87,0	81,2	—	—	88,6	89,0	90,3	82,5
9:8	Лобно-поперечний показник	70,7	66,4	68,1	—	—	73,5	73,0	70,9	67,6
29:26	Індекс вигину лобної кістки			—	—	—			—	
30:27	Індекс вигину тім'яної кістки			—	—	—			—	
31:28	Індекс вигину потиличної кістки			—	—	—			—	
28:27	Потилично-тім'яний індекс			—	—	—			—	
26:25	Лобно-сагітальний індекс			—	—	—			—	
47:45	Лицевий індекс	85,8	84,7	—	—	—	—	82,2	—	87,6
48:45	Верхньолицевий показник	50,7	48,9	—	—	—	56,7	51,2	—	51,2
48:17	Вертикальний фацио-церебральний індекс	51,1	44,4	—	—	—	49,6	50,4	51,8	51,5

№*	Ознаки	Рік/Поховання								
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1
		Стать/Вік								
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀
		30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30
40:5	Показчик випинання лица	101,8	95,2	—	—	—	90,7	101,0	92,1	90,6
45:8	Горизонтальний фацио-церебральний індекс	99,8	93,8	—	—	—	90,2	98,1	—	90,5
9:45	Лобно-виличний індекс	70,8	70,8	—	—	—	81,5	74,4	—	74,7
52:51	Орбітний індекс	70,2	74,9	77,9	—	—	75,0	78,6	—	76,1
54:55	Носовий індекс	52,9	51,2	53,1	—	—	47,3	59,1	48,0	50,6
DS:DC	Дакріальний індекс	50,0	58,3	44,2	—	—	46,8	45,5	53,0	50,2
SS:SC	Симотичний індекс	37,5	60,0	41,7	—	—	54,5	36,1	50,0	55,6
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	41,7	52,6	35,0	—	—	40,0	38,4	42,1	44,9
63:62	Піднебінний індекс	76,9	—	73,9	—	68,1	—	—	77,7	83,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,0	—	101,8	—	113,7	—	—	120,4	118,4
10:45	Лобно-виличний індекс	82,8	92,7	—	—	—	98,3	90,7	—	91,2
Нижня щелепа										
C`	∠ Кут випинання підборіддя	77,0°	71,0°	—	—	67,0°	—	69,0°	—	62,0°
68 (1)	Довжина нижньої щелепи від виростків	104,0	121,0	—	—	—	—	110,0	—	99,0
79	Кут гілки нижньої щелепи	115,0°	121,0°	—	—	—	—	116,0°	—	127,0°
68	Довжина нижньої щелепи від кутів	85,0	95,0	—	—	92?	—	82,0	—	77,0
70	Висота гілки нижньої щелепи	59,0	61,0	—	—	—	—	50,0	—	44,0
71a	Найменша ширина гілки	33,0	31,0	34,0	—	32,5	—	29,5	—	29,0
65	Виросткова ширина	—	118,0	—	—	—	—	121,0	—	—
66	Ширина між кутами нижньої щелепи	104,0	102,0	—	—	—	—	90,0	—	101,0
67	Передня ширина нижньої щелепи	47,0	46,0	—	—	—	—	45,5	46,5	45,1
69	Висота симфізу нижньої щелепи	36,0	35,0	31,0	—	34,0	—	31,0	33,1	30,0
69 (1)	Висота тіла нижньої щелепи	32,0	34,0	32,0	—	33,0	—	28,0	31,5	28,5
69 (3): 69 (1)	Індекс масивності нижньої щелепи	88,8	97,1	103,0	—	97,0	—	90,3	95,1	95,0
69 (3)	Товщина тіла нижньої щелепи	14,0	10,0	11,0	—	11,5	—	12,0	—	10,0

Примітка. * номер за Мартіном

Таблиця 2. Зелений Гай. Середні розміри та статистичні дані чоловічих черепів

№ за Мартіном	♂	Курганний могильник XI—XII ст. (Покас 1987)	Грунтовий могильник XII—XIII ст. (Покас 1987)	Об'єднана серія з кург. могильників XI—XIII ст. (Покас 1987)	Курганний могильник XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з курганного могильника XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з 3 грунтових і курганних могильників XI—XIII ст., 2013 р.
1	Ознаки / п	1—4	3—6	3—9	2—5	2—9	6—13
8	Поздовжній діаметр	192,0 (4)	188,5 (4)	190,3 (8)	186,5 (3)	189,6 (7)	188,9 (11)
8:1	Поперечний діаметр	136,7 (3)	136,0 (6)	136,9 (9)	139,0 (3)	137,9 (6)	137,5 (12)
17	Черепний індекс	71,6 (3)	73,2 (4)	72,5 (7)	74,5 (3)	73,1 (6)	73,2 (10)
9	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	143,0 (1)	138,0 (4)	139,0 (5)	141,4 (2)	142,2 (3)	140,1 (7)
32	Найменша ширина лоба	96,0 (4)	98,8 (4)	83,1 (7)	94,7 (5)	95,4 (9)	97,1 (13)
45	Кут профілю лоба (<i>nasion-met.</i>)	81,3° (3)	84,5° (4)	81,3° (3)	87,5° (2)	84,4° (5)	84,5° (9)
48	Виличний діаметр	136,0 (1)	132,8 (3)	133,6 (4)	134,9 (2)	135,2 (3)	134,2 (6)
48:45	Верхня висота лица	67,3 (3)	67,8 (4)	67,6 (7)	67,3 (3)	67,3 (6)	67,6 (10)
54	Верхній лицевий індекс	49,5 (1)	51,1 (3)	52,0 (3)	49,8 (2)	49,7 (3)	50,4 (6)
55	Ширина носа	24,5 (2)	26,6 (4)	25,9 (6)	23,6 (5)	24,1 (7)	25,4 (11)
54:55	Висота носа	52,0 (3)	52,5 (4)	52,5 (7)	48,7 (3)	50,4 (6)	51,5 (10)
51	Носовий індекс	48,1 (2)	50,7 (4)	49,8 (6)	52,4 (3)	50,3 (6)	50,5 (10)
52	Ширина орбіти від <i>mf</i>	43,7 (3)	42,3 (4)	42,9 (7)	42,8 (3)	43,3 (6)	42,8 (10)
52:51	Висота орбіти	33,7 (3)	32,4 (4)	32,9 (7)	31,8 (3)	32,8 (6)	32,6 (10)
72	Орбітний індекс від <i>mf</i>	77,0 (3)	76,7 (4)	76,8 (7)	74,3 (3)	75,7 (6)	76,2 (10)
75(1)	Загальний кут лица	83,5° (2)	85,5° (4)	84,8° (6)	80,7° (3)	82,1° (5)	83,8° (10)
77	Кут випинання носа	31,0° (2)	25,7° (3)	27,8° (5)	35,3° (3)	33,2° (5)	29,5° (8)
∠Zm'	Назо-малярний кут	134,5° (2)	139,5° (4)	137,8° (6)	140,5° (3)	138,1° (5)	138,5° (10)
SS	Зітомаксиллярний кут	126,0° (2)	130,3° (4)	128,8° (6)	128,8° (2)	127,4° (4)	128,9° (8)
SC	Симотична висота	5,4 (3)	5,6 (4)	5,5 (7)	4,7 (3)	5,1 (6)	5,4 (10)
SS:SC	Симотична ширина	10,9 (3)	12,5 (4)	11,5 (7)	10,0 (3)	10,5 (6)	11,5 (10)
DC	Симотичний індекс	49,8 (3)	44,8 (4)	48,2 (7)	46,4 (3)	48,1 (6)	46,5 (10)
DS	Дакріальна хорда	20,0 (1)	23,3 (4)	22,6 (5)	23,5 (3)	21,8 (4)	22,6 (8)
DS:DC	Дакріальна висота	12,2 (1)	12,2 (4)	12,2 (5)	11,9 (3)	12,1 (4)	12,2 (8)
	Дакріальний індекс	61,0 (1)	52,4 (4)	54,0 (5)	50,8 (3)	55,9 (4)	54,2 (8)

Таблиця 3. Зелений Гай. Середні розміри та статистичні дані жіночих черепів

№ за Мартіном	♀	Курганний могильник XI—XII ст. (Показ 1987)	Грунтовий могильник XII—XIII ст. (Показ 1987)	Об'єднана серія з кург. та кург. могильників XI—XIII ст. (Показ 1987)	Курганний могильник XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з курганного могильника XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з курганних і курганних могильників XI—XIII ст., 2013 р.
1	Ознаки / n	1—3	4—5	5—8	2—4	3—7	6—15
8	Поздовжній діаметр	180,5 (2)	174,2 (5)	176,0 (7)	178,8 (4)	179,7 (6)	177,4 (13)
8:1	Поперечний діаметр	128,0 (2)	135,2 (5)	133,1 (7)	133,8 (4)	130,9 (6)	133,5 (13)
17	Черепний індекс	70,9 (2)	77,6 (5)	75,7 (7)	74,9 (4)	72,9 (6)	75,3 (13)
9	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	132,0 (1)	128,0 (5)	128,7 (6)	130,5 (4)	131,1 (5)	129,6 (11)
32	Найменша ширина лоба	92,7 (3)	93,6 (5)	93,6 (8)	95,3 (4)	94,0 (7)	94,5 (15)
45	Кут профілю лоба (<i>nasion-met.</i>)	85,0° (1)	83,6° (5)	83,8° (6)	95,0° (2)	90,0° (3)	89,4° (8)
48	Виличний діаметр	—	123,7 (5)	123,7 (5)	124,2 (3)	124,2 (3)	124,0 (8)
48:45	Верхня висота лица	63,0 (2)	61,7 (5)	62,1 (7)	66,3 (4)	64,7 (6)	64,2 (11)
54	Верхній лицевий індекс	—	49,9 (5)	49,9 (5)	53,0 (3)	53,0 (3)	51,5 (8)
55	Ширина носа	24,0 (2)	24,4 (5)	24,3 (7)	24,4 (4)	24,2 (6)	24,4 (11)
54:55	Висота носа	49,7 (2)	47,5 (5)	48,1 (7)	47,8 (4)	48,8 (6)	48,0 (11)
51	Носовий індекс	47,8 (2)	51,3 (5)	50,4 (7)	51,3 (4)	49,6 (6)	50,9 (11)
52	Ширина орбіти від <i>mf</i>	39,7 (3)	38,9 (5)	39,2 (8)	41,0 (3)	40,4 (6)	40,1 (11)
52:51	Висота орбіти	33,0 (2)	31,6 (5)	32,0 (7)	31,4 (3)	32,2 (5)	31,7 (10)
72	Орбітний індекс від <i>mf</i>	82,5 (2)	81,2 (5)	81,6 (7)	76,6 (3)	79,6 (5)	79,1 (10)
75(1)	Загальний кут лица	83,0° (1)	83,4° (5)	83,3° (6)	81,5° (4)	82,3° (5)	82,4° (10)
77	Кут випинання носа	—	30,0° (5)	30,0° (5)	27,8° (4)	28,9° (9)	28,9° (9)
∠Zm	Назо-малярний кут	136,5° (2)	142,3° (5)	140,6° (7)	136,6° (3)	136,6° (5)	138,6° (10)
SS	Зигомасиллярний кут	124,0° (2)	128,4° (5)	127,1° (7)	121,7° (3)	122,9° (5)	124,4° (10)
SC	Симотична висота	3,9 (2)	3,9 (5)	3,9 (7)	4,9 (4)	4,4 (6)	4,4 (11)
SS:SC	Симотична ширина	9,05 (2)	10,3 (5)	9,9 (7)	9,9 (4)	9,5 (6)	9,9 (11)
DC	Симотичний індекс	43,0 (2)	37,8 (5)	39,4 (7)	49,1 (4)	46,1 (6)	44,3 (11)
DS	Дакріальна хорда	25,5 (1)	22,4 (5)	24,0 (6)	23,4 (4)	24,5 (5)	23,7 (10)
DS:DC	Дакріальна висота	12,5 (1)	11,2 (5)	11,9 (6)	11,4 (4)	12,0 (5)	11,7 (10)
	Дакріальний індекс	49,0 (1)	50,0 (5)	49,5 (6)	48,9 (4)	49,0 (5)	49,2 (10)

Таблиця. 4. Краніологічні серії, використані для порівняльного аналізу (чоловіки та жінки)

№ п/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1	Зелений Гай	XI—XIII
2	Любеч	XI—XII
3	Шестовиця	IX—X
4	Чернігів (1973)	X—XIII
5	Чернігів (2013)	X—XIII
6	Путівль	XI—XIII
7	Чернігівські «поляни» (збірна серія, 1973 р.)	XI—XIII
Давньоруські групи Київської землі		
8	Київ (Гора Шекавиця)	XI—XIII
9	Київ (цвинтарі, 1973)	XI—XIII
10	Київ (Верхній Київ, збірна серія)	XI—XIII
11	Київ (ріг вул. Паторжинського та Ірининської)	X—XIII
12	Григорівка	XI
13	Бучак	XI
14	Витачів	X—XIII
15	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI—XIII
16	Монастирок	XI—XIII
17	Юр'їв	XI—XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
18	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX—XII
19	Переяслав-Хмельницький (2007)	XI—XIII
20	Поляни Переяславські (збірна серія, 1973 р.)	X—XIII
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
21	Новогрудок	XI—XII
22	Дреговичі (збірна серія)	
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
23	Возвягель	XI—XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
24	Стара Ладога (Земляне городище)	XI—XII
25	Південно-Східне Приладожжя	XI—XIII
26	Словени Новгородські (збірна серія)	XII—XIV
Давньоруські групи Смоленської землі		
27	Стара Рязань I	XI—XII
28	Стара Рязань II	XII—XIII
29	Смоленськ	XII—XIII
30	Кривичі 1 (Смоленська група, кургани)	X—XII
31	Кривичі 2 (Тверська група, кургани)	X—XII
32	Кривичі 3 (Ярославська група, кургани)	X—XII
33	Кривичі 4 (Костромська група, кургани)	X—XII
34	Кривичі 5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X—XII
Давньоруські групи Московської землі		
35	В'ятичі (збірна серія)	XII—XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя		
36	Василів, середня течія Дністра	XII
37	Бранешти	X—XI
38	Галич (Крилос)	X—XIII

вигинний шов (ЗВШ), надорбітні отвори (НО), потиличний індекс (ПІ) та частота підорбітного візерунка типу ІІ (ПОВ ІІ). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ ІІ дані складені без урахування статі, для КВШ вираховані середнє значення чоловічих та жіночих показників. Відсотки підраховані за програмою А.В. Громова.

Потиличний індекс (ПІ), який вказує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та водночас лямбдоподібного становить 0 % і, таким чином, у населення з Зеленого Гаю відсутній, що вказує на європеїдність серії за цією ознакою.

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше в європеїдів ніж у монголоїдів (Козинцев 1988, с. 55). Таким чином, досліджувана серія з показником у 44,6 % (47 спостережень) немає значних відхилень від решти європеїдних груп Київської Русі, враховуючи, що середня статистична норма цієї ознаки для європеїдів становить 32,9 % (там само). Близькі результати згаданої ознаки зафіксовані в міського населення Чернігова, Києва (дореволюційні розкопки), Любеча та сільського з Княжої Гори, Сагунівки й Гущина.

Задньовигинний шов (ЗВШ) на черепах із Зеленого Гаю трапляється набагато частіше ніж у групах Київської Русі та він підвищений — 18,1 % (22 спостереження). Подібні значні відсотки маємо в серіях Княжа Гора, Сагунівка, Снов, Іпуть і Чернігів (дореволюційні розкопки).

Частота підорбітного візерунка типу ІІ (ПОВ ІІ) у досліджуваній серії становить 38,9 % (18 спостережень), тож можна констатувати помірний його відсоток у зеленогайських черепах.

Індекс поперечного піднебінного шва (ІППШ) помірний і становить 61,3 % (31 спостереження).

Можна також констатувати, що частота **надорбітних отворів (НО)** (Томашевич 1988) на черепах із Зеленого Гаю також помірна 26,3 % (31 спостереження).

Статевий диморфізм у досліджуваній серії низький. Тут зафіксовано майже однакову кількість значень КВШ: у жіночій частині популяції 10, у чоловічій — 11.

Загалом на тлі попередніх досліджень могильника (Долженко 2011, табл. 2), зі зростанням серії, краніоскопічні дані змінилися, особливо це стосується ПОВ ІІ, оскільки раніше не вистачало навіть мінімальної кількості спостережень цієї ознаки для статистичного міжгрупового порівняння.

У підсумку можна констатувати, що об'єднана чоловіча серія з поховань ґрунтового і курганного могильників потрапляє до категорії доліхокраних, відносно широколицих, куди, за Т.І. Алексєєвою, входили волиняни та полоцькі кривичі. Краніометричні дані зеленогайського комплексу на тлі публікації П.М. Покаса 1987 р. суттєво не змінилися, але можна говорити про певні морфологічні зміни в збірній чоловічій серії від середньолицього краніологічного типу до відносно широколицього. За даними краніометрії на ґрунті 14 ознак і методу канонічного аналізу спостерігається тяжіння чоловічої добірки до міських серій Лівобережжя Дніпра, Любеча й Чернігова (ґрунтові поховання). Своєю чергою, жіноче населення з Зеленого Гаю також демонструє подібність до Лівобережних груп: Любеч, Шестовиця, поляни чернігівські.

Алексєєва Т.І. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. — 1969. — 4. — С. 73—86.

Алексєєва Т.І. Етногенез восточных славян. — М., 1973.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Долженко Ю.В. Краніоскопія похованих в курганах могильниках Чернігова Х—ХІІ ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2011. — 15. — С. 173—185.

Дьяченко В.Д., Покас П.М. Антропологические материалы из могильника у с. Каменное // Приложение к: Сухобоків О.В. «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в Х—ХІІІ вв. — К., 2012. — С. 311—332.

Дьяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоків О.В. Древнерусское население левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.

Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. — 1962. — 2. — С. 37—47.

Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—80.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — М., 2000а. — Ч. II. — С. 243—259.

- Козак А.Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005. — С. 226—241.
- Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К., 2010.
- Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. — Л., 1988.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — 104).
- Макаренко М. Короткий звіт за археологічні дослідження в Сумській області // НА ІА НАНУ. Фонд ВУАК. — 1930. — 309/11.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 30—62.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979—1981 гг. // НА ІА НАНУ. — 1984/81.
- Покас П.М. До антропології середньовічного населення р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Приложение к: Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—138.
- Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Зелений Гай. — Полтава, 2007.
- Покас П.М., Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження комплексу пам'яток біля с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл. в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/58.
- Покас П.М., Стародуб А.В. Отчет об исследованиях комплекса археологических памятников у с. Зеленый Гай Сумского р-на Сумской обл. в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — 1991/246.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X—XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возв'язь) // Народознавчі зошити. — 1999. — 6. — С. 794—803.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возв'язь // Старожитності I тисячоліття. — К., 2003. — С. 135—142.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — 7. — С. 420—424.
- Рудич Т.О. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // ВА. — 2007. — 15. — Ч. 2. — С. 400—406.
- Рудич Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис. н. е. // Археологія. — 2007а. — № 3. — С. 47—58.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 49—54.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького) // Наукові записки з української історії. — 2008а. — 20. — С. 96—103.
- Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропології України. — 1971. — 5. — С. 92—110.
- Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. — СПб., 2000.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологические материалы эпохи средневековья из Приладожья // Тез. докл. Междунар. конф. к 100-летию В.И. Равдоникаса. — СПб., 1994. — С. 57—60.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. — М., 1995. — 1. — С. 90—107.
- Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області // Археологія. — 1987. — 58. — С. 83—92.
- Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // ВА. — 1988. — 80. — С. 119—128.
- Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetic // A new approach Ethnische Epigenetics. — Vol. 43/3. — P. 213—244.

Надійшла 08.09.2012

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНЬ ГАЙ

Обработаны и проанализированы черепа из древнерусского курганного могильника Зеленый Гай (раскопки 1987—1992 гг.). По краниометрическим признакам мужские и женские черепа относятся к большой европеоидной расе. Объединенная мужская серия, в которую вошли и материалы, исследованные П.М. Покасом, насчитывает девять черепов. Выборка из погребений грунтового и курганного могильников попадает в категорию долихокранных, относительно широколицых, куда, по Т.И. Алексеевой, входят волыняне и полоцкие кривичи.

По типологической схеме Т.А. Рудич, женская зеленогайская серия по четырем важным признакам относится к мезокранному, среднелицевому типу, как и поляне киевские.

В целом краниометрические данные по зеленогайскому комплексу по сравнению с публикацией П.М. Покаса 1987 г. существенно не изменились, но можно говорить об определенном морфологическом изменении в мужской сборной серии от среднелицевого краниологического типа к относительно широколицему. Это вполне логично, поскольку, кроме местного северянского населения (ингумации в ямах и на уровне давнего горизонта), на этой территории выявлены погребения радимичей (на подсыпках), балтские («валетом») и среднеподнепровские (грунтовой могильник). По данным краниометрии, учитывая 14 признаков (продольный, поперечный и высотный диаметры черепа (*b-br*), минимальную ширину лба, скуловой диаметр, высота лица, высота и ширина орбит, высота и ширина носа, назомалирный и зигомаксилярный углы, симотический индекс и угол выступания носа), по методу канонического анализа наблюдается тяготение мужской исследуемой выборки к городским сериям Левобережья Днепра, Любеча и Чернигова (грунтовые погребения). В свою очередь женское население Зеленого Гая проявляет сходство с левобережными группам: Любеч, Шестовица, поляне черниговские.

Yu. V. Dolzhenko

ANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM ZELENYY HAI, THE ANCIENT RUS BARROWS BURIAL GROUND

Skulls from the Ancient Rus barrows burial ground Zelenyy Hai (excavated in 1987—1992) were processed and analyzed. Based on the craniometric features the skulls of men and women belong to the largely Caucasoid race. There are nine skulls in the united men's series including also the materials studied by P.M. Pokas. Excerpts from the ground and barrows burial grounds fall into the dolichocranic and relatively wide-faced category which comprises of Volynians and Kryvychi of Polotsk according to T.I. Alekseeva.

According to the typological scheme by T.O. Rudych the women's series from Zelenyy Hai by four important features belong to mesocephalic middle-faced type, as well as the Polyans of Kyiv.

In general, craniometric data of the assemblage from Zelenyy Hai did not changed significantly comparing to P.M. Pokas' publication in 1987, but it is possible to speak of certain morphologic changes in combined series from the middle-faced to comparatively wide-faced craniological type. This is logical enough, as besides the local Siverians (inhumations in pits on the old ground surface), on this territory there are burials of the Radymychi (on beddings), the Balts («tops to tails»), and the Dnipro River middle region ones (ground necropolis). Based on the craniometric data, considering 14 features (longitudinal, transversal, and height diameters of the skull (*b-br*), minimal forehead width, cheek-bone diameter, face width, eye-socket height and width, nose height and width, angles between nasal and malar bones and zygomatic and maxillary bones, symotic index and nose protuberance angle), and based on canonic analysis method, the men's studied excerpt gravitates towards the urban series from the Dnipro River left bank region, Lyubech and Chernihiv (ground burials). In its turn, women population of Zelenyy Hai appears to be similar to the left bank region groups: Lyubech, Shestovytzia, and the Polyans of Chernihiv.

ПРО ПОЧАТОК КАРБУВАННЯ ЛИТОВСЬКИХ МОНЕТ ТИПУ «ПЕЧАТЬ»/«СПИС З ХРЕСТОМ»

На основі метрологічних характеристик і даних скарбів окреслюється датування одного з типів найдавніших литовських монет.

Ключові слова: XIV ст., Литва, Ольгерд, Вітебськ, монета, датування.

Нині відомо понад десяток типів найдавніших литовських монет XIV—XV ст., та лише деякі датуються відносно точно. Чотири основні їх типи, виділені ще в XIX ст., вивчали багато дослідників (Грималаускайте 2006, с. 137—139).

Особливий інтерес становлять монети зі словом «ПЕЧАТЬ» і зображенням «списа з хрестом», визначені свого часу як тип I (рис. 1). Відомо 120—140 таких монет і півтора десятки пунктів знахідок, здебільшого з території Литви та Білорусі. Ці монети розподіляють між володарями Великого князівства Литовського і Руського: Ольгердом (1345—1377), Кейстутом (1381—1382), Ягайлом (1377—1392/1401) і Вітовтом (1392—1430), а місцем карбування їх називають Вільнюс, Каунас, Троки та Луцьк (Gumowski 1920, s. 45; Ильин 1940, с. 15—16; Федоров 1949, с. 115; Даркевич, Соболева 1973, с. 92—93; Kiersnowski 1984, s. 139, 146—151; Sajauskas, Kaubrys 1993, p. 38—40; Ivanauskas, Balčius 1994, s. 40—46; Remecas 2003, s. 70; Sajauskas 2004; Paszkiewicz 2005a).

Серед пунктів знахідок з такими монетами виділяються кілька скарбів, у яких були й інші монети, що дозволяє окреслити можливе датування. Такі монети відомі в складі скарбу 1888 р. із с. Скрейцяни Трокайського повіту. 16 литовських монет цього типу й празький гріш (невідомо який) надійшли до Віленського музею старожитностей (Рябцевич 1965, с. 133; Remecas 2003, s. 23, 43).

Найбільше таких монет (87 од.) походить з ґрунтовно вивченого Шанчайського скарбу 1933 р. під Ковном, де вони опинилися в одному комплексі з двома срібними браслетами, кількома уламками срібних застібок, п'ятьма срібними злитками-гривнами та чотирма молдавськими монетами Петра Мушата (1375—1391). Аналогії подібним браслетам відомі з околиць Галича, в скарбах 1926 р. з Войнешти (Яси) та

Молотова на Дністрі 1898 р. У Молотовському скарбі подібний браслет знайдений з трьома персями та 65 празькими грошами Вацлава II (1300—1305) та Яна I Люксембурзького (1310—1346) (Грушевський 2004). Виготовлення подібних браслетів пов'язують з м. Галич і південно-дунайськими землями (Даркевич, Соболева 1973, с. 85—86).

У сучасній нумізматиці є різні погляди щодо початку випуску молдавських монет за правління Петра Мушата (Полевой 1972, с. 12—15; Gorovei 1978, p. 571; Бырня, Руссев 1999, с. 183—185). Але подібні молдавські монети за метрологічними (середня вага приблизно 1,11 г) і стилістичними особливостями (сім лілій на реверсі) відносять до найперших емісій цього володаря (Полевой 1972, с. 13—14; Бырня, Руссев 1999, с. 184; Саяускас 2005, с. 82—83).

За даними сучасного спектрального аналізу, найперші найякісніші молдавські монети з пробой близько 850/1000 і вагою за 0,9 г карбували на початку 80-х рр. XIV ст., до 1384 р. (Pârvan 2003, p. 433).

Увагу дослідників привертала дві монети цього типу зі слідами перекарбування на давніших монетах. Рештки первинних зображень інтерпретують як лапи лева? руських грошків Людовіка Угорського (1379—1382) (Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 35), Ягайла, карбовані до 1396 р., або як нещодавно виявлені литовські монети з зображеннями тварини й плетінки (Ivanauskas, Balčius 1994, p. 41; Грималаускайте 2006, с. 142—143; Ремекас 2008, с. 135).

Важко однозначно визначити монети, які використовували для карбування литовських монет типу «печатъ»/«спис з хрестом». Але вага 1,25—1,31 г (Ремекас 2008, с. 136) характерна для руських грошків Казимира III (останніх емісій 1360—1370 рр.) і перших емісій Владислава Опольського (1372—1376) (Крижанів-

ський 2007, с. 126—127). Подібні зображення можуть належати й монетам Балтійського регіону, карбованим у 60—80-і рр., які мають близьку вагу та високу якість (Dannenberg 1967, tabl. VII—XVI), а також монетам Силезії чи Німеччини.

У зв'язку з цим привертає увагу комплекс (вірогідно, скарб) із 47 монет Державного історичного музею в Москві. Разом з 46 литовськими монетами типу «колюмна»/«спис з хрестом» опинилася західнопоморська монета (Dannenberg 1967, tabl. VIII, № 202; Стукалова 2010, с. 157).

Суттєві корективи в датування литовських монет типу «печать»/«спис з хрестом» вносять наявність такої монети в складі добре датованого Борщівського скарбу 1948 р. з Переяславщини. Він складався зі 113 монет і двох фрагментів розламаної навпіл новгородської гривни вагою 101,01 г і 90,92 г. 3-поміж монет абсолютна більшість — дирхеми Золотої Орди та їх наслідування: від Токти (1291—1312) до Тохтамиша (1377—1396). Литовська монета вагою 0,92 г, Ø 16 мм і пробою 958/1000 доброї збереженості, але зі слідами перебування в обігу. Сторона зі словом «печать» трохи вигнута, що надає їй «скіфатного вигляду», подібного до частини монет Шанчайського скарбу (рис. 1).

Скарб дуже точно датується за наймолодшими монетами — дирхемами Буляка 782 р. х. (7.04.1380—28.03.1381) (Цибульський 1964, с. 72; Зразюк, Хромов 2007, с. 99, 109). Одні дослідники (Френ 1832, с. 21, № 177; Савельєв 1857, с. 255, № 87; Янина 1970, с. 204—205; Григорьев 1983, с. 46—47) саме так читають ім'я хана, інші вважають, що Мамай після «зам'ятні» та «нестроения» в Орді, напередодні Куликовської битви стратив хана Мухаммеда-Буляка та замість нього привів до влади нового хана Туляка, або Тулякбека (Мухамадиев 1983, с. 97; Сидоренко 2000, с. 279—280; Сагдеева 2005, с. 41).

Привертає увагу думка, що 1380 р. Орда поділилася на дві частини: Орду Мамаю та Орду Мухаммеда-Буляка, який, за випусками монет, утримувався на Північному Кавказі (м. Маджар) і контролював Хаджи-Тархан. Але наприкінці літа 1380 р. Тохтамиш, вірогідно, напав на його володіння та приєднав до себе Маджар і Хаджи-Тархан (Миргалеев 2003, с. 58).

Надзвичайний інтерес становлять шість монет, визначених дослідниками скарбу як наслідування монетам Буляка 782 р. х., п'ять із яких виконані однією парою штемпелів (монети не

встигли розійтися в обігу). Ці п'ять монет дуже добре збереглися, не мають слідів перебування в обігу, вага їх 1,42 г, 1,44 г, 1,35 г, 1,36 г і 1,33 г, що наближається до ваги їхніх взірців зі скарбу — 1,44 г (Зразюк, Хромов 2007, с. 115—116). На відміну від «руських наслідувань» монети виконані дуже старанно, справляють враження справжніх монет Буляка, можливо, карбованих під час боротьби з Мамаєм або Тохтамишем.

У скарбі є два дирхеми Тохтамиша: вагою 1,20 г, карбований в Сараї в 781 р. х. (19.04.1379—4.07.1380) (Цибульський 1964, с. 72), та вагою 1,42 г без дати, карбований в Орді аль-Джедід. Обидві монети досить відрізняються від монет Тохтамиша, широковідомих і масово карбованих від початку 80-х рр. XIV ст. Перша не опублікована серед знахідок. Подібна до другої монета, але іншого варіанту, відома серед знахідок в Маджарі (Зразюк, Хромов 2007, с. 110; Павленко, Лебедев 2005, с. 36).

Точно не відомо час нової грошової реформи Тохтамиша, хоча вважається, що ще до початку війни з Мамаєм (пізня осінь 1380 р.) реформа вже розпочалася (Миргалеев 2003, с. 68). Якщо в 70-х рр. XIV ст. в золотоординських містах Сараї, Хорезмі, Азаку та Орді карбували монети різної ваги (Федоров-Давыдов 1981, с. 143), то після реформи 782 р. х. у всіх центрах монетного виробництва була встановлена норма в 1,40—1,42 г, відома ще за азакськими монетами 1370-х рр. (Федоров-Давыдов 1958, с. 12—15; Мухаметишин 2005, с. 15).

Дослідники відзначають величезну кількість нових монет, випущених одразу після реформи 782 р. х. У скарбах 80—90-х рр. XIV ст. монети Тохтамиша становлять 60—100 % (Федоров-Давыдов 2003, с. 16; Миргалеев 2003, с. 70). Тобто, дві монети Тохтамиша на 65 золотоординських монет-попередників фіксують етап, коли ці монети були ще винятком в обігу Центральної України — до початку 80-х рр. XIV ст.

Монети київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) представлені раніше невідомими типами золотоординських наслідувань монет Джанібека 752—753 р. х. (1351—1353 рр.) та Мухаммеда-Буляка 773 р. х. (1371/1372), а також трьома монетами добре відомого типу «князівський знак» — «IS» вагою 0,46 г (дуже стерта), 0,56 г і 0,64 г за пробою 958/1000. Монети цього типу значної ваги відомі за знахідками першої половини 80-х рр., але не характерні для скарбів кінця 80—90-х рр. XIV ст. (Kozubowski 1994, s. 132).

Рис. 1. Литовська монета типу «печать»/«спис з хрестом» з Борщівського скарбу

Унікальність монет новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380?—1393), наявних у скарбі, не дає можливості окреслити їхню хронологію. Але характер наслідувань частини з них монетам Буляка початку 70-х рр. (Зразюк, Хромов 2007, с. 113—114) вказує на карбування до початку 80-х рр.

У скарбі були три обрізані празькі гроші. Гріш Яна I Люксембурзького (1310—1346), з пробою 958/1000, обрізаний по колу до діаметра 18,2 мм і ваги 1,42 г. На аверсі читаються два кружки між словами внутрішньої легенди, що трапляється протягом усього карбування, але висока проба вказує на перші десятиріччя правління цього короля (Castelin 1960, s. 158—159).

Гріш Карла I обрізаний по колу до діаметра 17,0 мм і ваги 1,25 г. Між словами легенди один кружок: «*KAROLUS* ° *PRIMUS*». Центральний промінь на короні має велике кругле завершення та не доходить до обвідного кола. Такі ознаки з пробою 900/1000 можуть співвідноситися з карбуванням до 70-х рр. XIV ст. (Vesely 1968, s. 123—138; Pinta 1971; Pinta, Kovanic 2000, s. 145).

Зовсім стертий фрагмент монети 800/1000 — 1/4 празького гроша — має діаметр 13,7 мм за ваги 0,69 г, на аверсі читається лише кілька літер від імені короля Карла I (Зразюк, Хромов 2007, с. 116). Згідно з дослідженнями чеських вчених, гроші з близькою пробою карбували в 1370—1378 рр. (Pinta, Kovanic 2000, s. 145). Цей гріш — єдина монета скарбу, за якістю нижча за 900/1000.

Подібні фрагменти-сегменти празьких грошів (вагою 0,122 г, 0,45 г, 0,60—0,80 г) зафіксовані в Литві (Remecas 2003, s. 57, 71, 103).

Литовські монети типу «печать»/«спис з хрестом» опинилися в складі двох комплексів (скарби або вміст гаманця) 2002 та 2007 рр. з Вільнюського нижнього замку. У комплексі 2002 р. 13 таких монет знайдені разом з половинкою тригранного злитка, монетами з портретом (18 од.), з вершником (14 од.), з рибою (16 од.), з орлом (одна) та 1/4 празького гроша.

У знахідці 2007 р. дев'ять монет зі словом «печать» опинилися разом з монетами з орлом (2 од.) та портретом (10 од.) і вершником (8 од.), і рибою (5 од.). Більшість литовських монет із вказаними зображеннями та, відповідно, обидва комплекси датують 90-и рр. XIV ст. (Ремецас 2008а, с. 81), а монети розподіляють між Ягайлом (1377—1392) і Вітовтом (1392—1430), що надає додаткових аргументів для пізнішого датування і монет типу «печать»/«спис з хрестом».

Нині дослідники справедливо звертають увагу на те, що монети типу «печать»/«спис з хрестом» різняться за вагою, розмірами та деталями в зображеннях. За метрологічними показниками їх розділяють на дві групи: вагою 0,93—1,40 г, діаметром 16—18 мм і з пробою 937/1000 та вагою 0,81—0,89 г, діаметром 12—14 мм і з пробою 500/1000 (Ильин 1940, с. 15—16; Sajuskas, Kaubrys 1993, s. 22—23). Інші дослідники виділяють три групи: вагою приблизно 1,0 г і діаметром 16—18 мм, пізніші — 0,8—0,9 г і діаметром близько 14,6—15,5 мм, останні — вагою близько 0,6 г і діаметром 12—14 мм (Ремецас 2006, с. 92).

Але серед таких монет трапляються екземпляри, значно важчі за 1,0 г: 1,20—1,45 г. Тільки

в Шанхайському скарбі таких 38 монет, а три навіть вагою понад 1,40 г: 1,42 г, 1,44 г і 1,45 г.

Є різні підходи для визначення теоретичної ваги середньовічних монет. Зазвичай її враховують від загальної кількості монет однієї групи (Даркевич, Соболева 1973, с. 89—90) або окреслюють за допомогою симетричних дзвоноподібних кривих з максимумами ваги (Пономарев 2002, с. 84). Але через різний час і умови перебування в обігу до скарбу потрапляють монети з різною втратою металу. Тож привабливішим видається підхід, за якого теоретичну вагу мають відображати монети максимальної ваги, можливо, навіть трохи більші за неї. Як вважається, в середні віки грошові знаки з золота й срібла рідко мали нормальну вагу, частіше — нижчу за нормальну, але ніколи більшу за неї (Левшиновский 1915, с. 4; Львов 1974, с. 128, 140—141).

Багато дослідників звертали увагу на високу пробу монет саме цього типу: 937/1000, 900/1000 (Karys 1959, s. 121; Kiersnowski 1984, s. 151). В останніх дослідженнях кілька таких монет показали пробу 818/1000, 850/1000. Але високу пробу, 812,5/1000—937,5/1000, дали й деякі інші типи найдавніших литовських монет: з вершником і подвійним хрестом (745—955/1000), левом і плетінкою (758, 876, 934, 986/1000), з «колюмнами» у дві лінії та вершником (844—878/1000) (Ремецас 2006, с. 92—93; Remecas 2010, с. 218).

Певно, саме значні коливання в пробі металу свідчать про неодноразовий випуск монет одного типу. Майстер, карбуючи на монеті відповідне зображення, клеймо, печатку володаря чи міста, засвідчував саме ступінь її якості (Михалевский 1948, с. 48).

Нині визнається безпосередній зв'язок між багатьма європейськими монетно-грошовими системами й празькими грошами (Ivanauskas, Balčius, 1994, s. 12, 14; Бектинеев 2007, с. 83, 94—95; Крижанівський 2007, с. 138—147). На їхні метрологічні показники дуже оперативно реагували монети, які випускали в Центральній Європі (Kiersnowski 1975, s. 143).

Але проба найякісніших литовських монет типу «печатка»/«спис з хрестом» значно вища за пробу останніх празьких грошів Карла I та Вацлава IV, карбованих у 80—90-і рр. XIV ст. (Pinta, Kovanic 2000, s. 145; Hána 2003, s. 104—105). Про різне походження срібла найдавніших литовських монет (принаймні частини їх) і празьких грошів вказують і результати останніх спектральних аналізів (Sintchouk, Filonov 2002, s. 211—212). Це спонукає шукати взірці

Рис. 2. Міська печатка Кричева XVIII ст

(насамперед метрологічні) для виробництва найдавніших литовських монет серед інших груп європейських монет.

Не встановлено походження самого знака «спис з хрестом». Його розглядають як зображення національної литовської зброї — сулиці (Gumowski 1920, s. 37), елемент якогось старовинного литовського герба? (Даркевич, Соболева 1973, с. 90), особистий знак, символ влади володаря (Kiersnowski 1984, s. 147—148, 154), другу емблему Трокайського князівства (Ivanauskas, Balčius 1994, s. 42—43), а також як символ, що об'єднує геральдичні знаки двох князів — Ольгерда (правителя слов'янських земель) і Кейстута (князя Троку), або є геральдичним знаком дружини Ольгерда тверської княжни Уляни, яка мала значний вплив на управління державою (Sajauskas 2004, s. 84—85) та ін.

Наявність хреста в зображенні дозволила припустити, що такі монети карбували в Луцьку (хрест — герб Волинської землі) за Любарта (Шекатихин 1933—1934, с. 95). Прибічники «пізнього датування» їх звертають увагу на «спис з хрестом» як аргумент, що монети були карбовані вже похрещеним князем і що випуск їх був можливий лише після 1387 р. (Даркевич, Соболева 1973, с. 90; Kiersnowski 1984, s. 147, 148).

Володар Вітебської та Кривської землі й водночас верховний князь Литви Ольгерд мав за дружин православних «русинок». У православ'я були похрещені й сини Ольгерда. Сам князь, більша частина життя якого була пов'язана зі старовинним православним центром — Вітебськом, спирався на православну військово-феодалну та церковну еліту, сприяв поверненню колишнього значення Київської

митрополії. З ім'ям Ольгерда пов'язують побудову чи перебудову церков у Вітебську (Левко 2004, с. 156). Образи фундаторів церкви Успіння Богородиці у Вітебську — Ольгерда та Уляни — бачив у XVI ст. М. Стрийковський (Рогов 1966, с. 178).

1374 р. на прохання майбутнього митрополита Кипріяна була звільнена значна частина руських полонених, які потрапили в полон під час походів Ольгерда 1368—1372 рр. За підтримки Ольгерда й Кипріяна звільнені полонені отримали дозвіл побудувати новий храм (Баронас 2007, с. 69).

Привертають увагу зображення на середньовічних гербах Білорусі — міст, які входили до найдавніших територіальних володінь Ольгерда: Кричева та Веліжа (Цітоў 1989, с. 20, 126—127, рис. 2), що дуже нагадує композицію знака на литовських монетах. Наявність і хреста, і списа фіксується у вершника й на іншому типі найдавніших литовських монет з подвійним хрестом і вершником (Remecas 2010, с. 221—230).

Ольгерд, князь на Креві та Вітебську ще в першій чверті XIV ст. контролював значну частину однієї з найважливіших водних артерій Європи на шляху до Балтійського моря та Ганзейських міст — Західної Двіни. Безумовно, він дбав про забезпечення грошовими ресурсами власного домену й після визнання великим князем у 1345 р. У першій половині XIV ст. Вітебськ постав як самостійний і важливий центр у міжнародних угодах з містами Ганзейського союзу (Павулан 1968, с. 78—83).

Протягом XIV ст. більшість феодальних утворень Балтійського регіону була зорієнтована на міста Ганзейського союзу, звідки надходило таке необхідне монетарне срібло. На грошові стандарти північнонімецьких міст орієнтувалися і в Лівонії — найближчого сусіда литовських князів (Пелда 1980, с. 17—18, 22). Такі одиниці визнають базовими і у вітебсько-полоцькій грошовій системі першої половини XIV ст., основний елемент якої дорівнював любецькому пфенігу (Бектинеев 2007, с. 82). Значення Ганзи особливо зросло після перемоги над Данією та Штральзундського миру 1370 р., коли вона стала повноправним господарем усього Балтійського моря, що позначалося і на карбуванні, і використанні монет (Фортинський 1877, с. 414—415).

Від 1340 р. або 1365 р. Любек почав карбувати нову срібну монету віттенпфеніг, що дорівнював чотирьом пфенігам, високої проби (до 930/1000), на знак чого в джерелах згадується

як «албус» («чисте срібло») (Kiersnowski 1964, s. 135; Stefke 1982, s. 60). У 60—70-і рр. XIV ст. слідом за Любеком пішли Гамбург, ганзейські, меклембурзькі та поморські міста. 1379 р. Любек, Гамбург і Вісмар утворили «монетний союз вендських міст» з фіксованим віттенном вагою 1,33 г і пробою близько 850/1000. 1381 р. до них приєдналися Росток, Штральзунд і Люненбург. Найдавніші скарби з віттенами в Німеччині датуються після 1364 р., в Данії — кінцем 70-х рр. XIV ст. (Jensen 1973, s. 165). Монета довго зберігала свою якість і стала взірцем для карбування подібного номіналу в багатьох європейських країнах (Suhle 1969, S. 180; Schrötter 1970, S. 748—749; Пелда 1980, с. 18; Stefke 1982, S. 60).

З-поміж найважчих монет Шанчайського скарбу привертає увагу значна кількість монет (20 од.) вагою 1,26—1,33 г (Даркевич, Соболева 1973, с. 89, 94), що дуже близькі за метричними параметрами до північнонімецьких віттенів. Розвиток економіки вимагав корегувати свої монети з реаліями грошового обігу та основними одиницями найближчих сусідів (Paszkievicz 2005, р. 290), що й відобразилося на різночасових литовських монетах цього типу.

До середини XIV ст. у Прибалтиці дуже добре знали іноземні монети та шляхи їхнього надходження. Власну монету карбували Лівонський орден, окремі церковні та світські феодали й міста. Головну роль у торгівлі Лівонії відігравали міста Вісбі та Любек, що відбилося і в монетній справі: паралельно використовували системи готландського та любецького грошового гатунку (Пелда 1980, с. 22). Такі монети, хоча й у незначній кількості, фіксуються в литовських знахідках: любецький брактеат із Кернави, монети Лівонського ордену та Ревеля з Червонодворського скарбу (Wittig 1886; Luchtanas 2000, р. 72).

Від 70—80-х рр. XIV ст. фіксується зниження вмісту чистого срібла в найбільших постачальниках цього металу до Центральної та Східної Європи, насамперед, Чехії та багатьох німецьких міст (Хорошкевич 1961, с. 109).

Проблематичним лишається питання про надходження празьких грошів до Литви та Північної Білорусі за Карла I (1346—1378) (Soboleva 1970, s. 199; Смильгавичюс 2000).

Метрологічні характеристики монет і датування Борщівського та Шанчайського скарбів дозволяють підтримати прибічників раннього початку (до 80-х рр. XIV ст.) карбування монет цього типу (Karys 1959, s. 113—121; Duksa 1991, s. 85; Саяускас 2005). Їх напевно почали карбу-

вати в домені одного з найпотужніших литовських князів — Ольгерда. Вони стали результатом і потребою створення власної грошової одиниці високої якості в умовах відсутності власних копалень срібла та постійного погіршення якості європейських монет. Монети цього типу, вірогідно, випускали з перервами протягом значного часу в межах останньої чверті XIV ст. Метрологічні зміни, зменшення ваги та якості засвідчують і відповідають змінам у якості монетарного й злиткового срібла найбільших

його постачальників. Напис «печать», певно, засвідчує якість срібла та спрямований до переважаючого слов'янського населення.

Монети, типу «печать»/«спис з хрестом», напевно, випускали й наступні володарі домону Ольгерда: Ягайло, Уляна, Свидригайло(?), а в 90-і рр. XIV ст., можливо, й Вітовт, про що свідчать метрологічні показники та датування знахідок. Але остаточне вирішення цього питання — за новими знахідками та якісним аналізом монетарного срібла значних серій монет.

- Баронас Д. Древнейшие следы пребывания русских в Вильнюсе // Балты и Великое княжество Литовское. Историко-лингвистический взгляд. — Вильнюс, 2007. — С. 67—72.
- Бектинеев Ш.И. Региональные денежные системы ВКЛ в середине XIII — первой трети XV вв. // Ягеллоны: династия, эпоха, спадчына. Матэр. Міжнар. навук.-практ. канф.: Гольшаны—Новогрудак, 8—10 вересня 2006 г. — Мінск, 2007. — С. 74—96.
- Бырия П.П., Русев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии // Stratum plus. — 1999. — № 6. — С. 176—282.
- Григорьев А.П. Золотоордынские ханы 60—70-х годов XIV в.: хронология правления // Историография и источниковедение стран Азии и Африки. — 1983. — XII. — С. 9—54.
- Грималаускайте Д. Монеты Великого княжества Литовского в свете новых открытий: Литва (конец XX — начало XXI в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы. — М., 2006. — С. 137—161 (Нумизматический сборник. — 1).
- Грушевський М.С. Молотівське срібло. Археологічна замітка // Грушевський М.С. Твори в 50 т. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. 361—366.
- Гулецькі Д., Грамыка А., Крываручка А. Манеты Беларусі (да 1707 г.). — Мінск, 2007.
- Даркевич В.П., Соболева Н.А. О датировке литовских монет с надписью «ПЕЧАТЬ» (по материалам Шанхайского клада) // СА. — 1973. — № 1. — С. 83—95.
- Зразюк З.А., Хромов К.К. Борщевский клад // Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. — К., 2007. — Ч. 2. — С. 99—117.
- Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. — Л., 1940. — Вып. 1.
- Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV—XV ст. — Львів, 2007.
- Левко О.Н. Средневековые территориальные административные центры Северо-Восточной Белоруссии: формирование и развитие. — Минск, 2004.
- Левшиновский М.С. Спорные вопросы русской нумизматики. — Птг., 1915.
- Львов М.А. К вопросу о методике метрологического исследования русских монет XV в. // Нумизматический сборник. — 4. — Ч. 3. — С. 127—141.
- Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Тохтамыш-хана. — Казань, 2003.
- Михалевский Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения. Деньги в феодальном хозяйстве. — М.; Л., 1948.
- Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII—XV ст. — М., 1983.
- Мухаметшин Д.Г. Метрология серебряных монет Тохтамыш по данным Каратунского клада // Тр. Междунар. нумизм. конф. «Монета и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков». — Старый Крым, 2004; М., 2005. — С. 14—17.
- Павленко В.М., Лебедев В.П. Нумизматические «новинки» из Маджара // Там же. — 2005. — Вып. 2. — С. 31—36.
- Павулан В.В. Хозяйственное и политическое значение Даугавского торгового пути в XIII—XVII вв. Экономические связи Прибалтики с Россией. — Рига, 1968. — С. 74—94.
- Пелда К.Р. Нумизматические памятники как источник экономической истории Латвии XIII — первой половины XVI в. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Рига, 1980.
- Полевой Л.Л. Зарождение денежного хозяйства Молдавского феодального государства (XIV в.) // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. — Кишинев, 1972. — С. 6—38.
- Пономарев А.Л. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. — М., 2002.
- Ремецас Э. Монеты Великого княжества Литовского в конце XIV—XV вв. Ухудшение их качества // Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschoniej od antyku po czasy współczesne — Białoruś — Litwa — Łotwa — Polska — Słowacja — Ukraina. Materiały z VII Międzynarodowej Konferencji Nymizmatycznej. — Warszawa, 2006. — S. 91—94.

- Ремецас Э. Монеты Великого княжества Литовского типа печать/лев, плетенка // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. — Мінск, 2008. — 4. — С. 133—137.
- Ремецас Э. Монетные комплексы, найденные при археологических раскопках на территории Вильнюсского нижнего замка // Pieniądz — Kapital — praca wspólnie dziedzictwo Europy — Białoruś — Litwa — Lotwa — Polska — Rosja — Słowacja — Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. — Warszawa, 2008a. — S. 81—85.
- Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху возрождения (Стрыйковский и его хроника). — М., 1966.
- Рябцевич В.Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV ст. // НиС. — 1965. — 2. — С. 121—134.
- Савельев П.С. Монеты джучидские, джагатайские, джелаиридские и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша // Тр. Восточного отделения Императорского Археологического общества. — 1857. — Ч. III. — Вып. 2. — С. 203—376.
- Сагдеева Р.З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды. — М., 2005.
- Саяускас С. Монеты Великого Княжества Литовского с кириллической легендой «Печать» и их метрологическая связь с монетами Галицкой Руси и Молдавии // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. — Львів, 2005. — С. 82—85.
- Сидоренко В.А. Хронология правлений золотоордынских ханов 1357—1380 гг. // МАИЭТ. — 2000. — 7. — С. 267—288.
- Смильгавичюс В. Пражские гроши Карла I в кладах Литвы // Восьмая Всероссийская нумизм. конф. Тез. докл. и сообщ. — М., 2000. — С. 96—97.
- Стукалова Т.Ю. Литовские монеты конца 14—15 вв. в собрании отдела нумизматики Государственного исторического музея // Междунар. нумизм. конф., посвященная 150-летию Национального музея Литвы. — Вильнюс, 2006. — С. 155—157.
- Федоров Г.Б. Классификация литовских слитков и монет // КСИИМК. — 1949. — 29. — С. 114—115.
- Федоров-Давыдов Г.А. Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде // Археографический ежегодник за 1957 г. — М., 1958. — С. 7—16.
- Федоров-Давыдов Г.А. Монеты Московской Руси. — М., 1981.
- Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. — М., 2003.
- Фортинский Ф. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. — К., 1877.
- Френ Х.М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухаммеданских династий в прибавлении. — СПб., 1832.
- Хорошкевич А.Л. Из истории Ганзейской торговли (ввоз в Новгород благородных металлов в XIV—XV вв.) // Средние века. — 1961. — XX. — С. 98—120.
- Цибульский В.В. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения. — М., 1964.
- Цітоў А. Гарадская геральдыка Беларусі. — Мінск, 1989.
- Щекатихин Н.Н. Топография кладов с литовскими слитками и монетами на территории древнего Литовского государства. Рукопись в отделе нумизматики Государственного Эрмитажа. — СПб., 1933—1934.
- Янина С.А. Монеты Золотой Орды из раскопок и сборов Поволжской археологической экспедиции на Царевском городище в 1959—1962 гг. // Поволжье в Средние века. — М., 1970. — С. 194—218.
- Castelin K. O chronologii pražských grošů Jana Lucemburského // NSb. — 1960. — 6. — S. 129—167.
- Dannenberg H. Monety pomorskie w średniowieczu. Tablice. — Warszawa, 1967.
- Duksa Z. Monetos pasakoją. — Vilnius, 1991.
- Gorovei St.S. Cu privire la data primelor mōne de Moldovenești // Anuakul Museului Indetean. — 1978. — V. — P. 567—571.
- Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków średnich. — Kraków, 1920—1921. — XIX. — S. 55—106.
- Hána J. Pražské groše Václava IV z let 1378—1419. — Plzen, 2003.
- Jensen J.S. Danish Money in the Foorteenth Century // Medieval Skandinavia. — 1973. — 6. — P. 161—171.
- Ivanauskas E., Balčius M. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų. — Vilnius, 1994.
- Ivanauskas E., Douchis R.J. Coins of Lithuania 1386—1707. — Vilnius; Columbia, 1999.
- Karys J.K. Senovės lietuvių pinigai. Istorija ir numizmatika. — Bridgeport, 1959.
- Kiersnowski R. Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. — Warszawa, 1964.
- Kiersnowski R. Pradzieje Grosza. — Warszawa, 1975.
- Kiersnowski R. Najdawniejsze monety Litewskie // WN. — 1984. — XVIII. — Z. 3—4. — S. 129—175.
- Kozubowski G. Monety księstwa kijowskiego w XIV w. // WN. — 1994. — XXXVIII. — Z. 3—4 (145—150). — S. 121—140.
- Luchtanas A. Sidabro Lydinių ir monetų radiniai Kernavėje // Numizmatika. — Vilnius, 2000. — 1. — P. 67—82.
- Pârvan K. Încă un lot de monede moldovenești din tezaurul de la Rachelu (com. Luncavița), Județul Tulcea // Peuce. — 2003. — S. N. 1 (XIV). — P. 431—446.

- Paszkiewicz B.* Red Ruthenia amongst Italy, the Horde and Baltic sea: the origin of the Lviv mint standards in the fourteenth century // *Rivista Italiana di Numismatica e scienze affini*. — 2005. — **CVI**. — P. 273—300.
- Paszkiewicz B.* The earliest Lithuanian coins: vingt ans après // *Numizmatika*. — 2005a. — **VI**. — P. 9—48.
- Pinta V.* Studie o chronologii pražských grošů Karla IV. z let 1346—1378 // *NL*. — 1971. — **26**. — S. 71—80.
- Pinta V., Kovanic P.* Příspěvek k metrologii pražských grošů Karla IV. (1346—1378) // *NL*. — 2000. — **LV** (5—6). — S. 142—148.
- Remecas E.* Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a pabaiga). — Vilnius, 2003.
- Remecas E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Jogailos monetos su raitelilu (apie 1388—1392) // *Международ. нумизм. конф., посвященная 150-летию Национального музея Литвы*. — Вильнюс, 2006; Vilnius, 2010. — С. 211—233.
- Sajauskas S.* Pirmųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės monetų ypatybės // *Pinigų studijos*. — Vilnius, 2004. — Т. 2. — P. 79—93.
- Sajauskas S., Kaubrys D.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės numizmatika. — Vilnius, 1993.
- Schrötter F.V.* Wörterbuch der Münzkunde. — Berlin, 1970.
- Sintchouk I., Filonov B.* About several numismatic subjects from the physico-chemical point of view // *Proceedings of the 3rd international numismatic congress in Croatia*. — Pula, 2002. — P. 201—213.
- Soboleva N.A.* Nálezy pražských grošů na území SSSR // *Sborník Národního muzea v Praze. Ser. A*. — 1970. — **XXIV** (3—4). — S. 189—243.
- Stadnicki K.* Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina. — Lwów., 1870.
- Stefke G.* Silbergeld Probleme im westlichen Ostseeraum ca. 1380—ca.1430 // *Nordisk Numismatisk Årsskrift*. 1981. — 1982. — S. 58—89.
- Suhle A.* Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. — Berlin, 1969.
- Vesely S.* Nález v Jarošově nad Nežarkou (Příspěvek k chronologii grošů Václava IV) // *NSb*. — 1964. — **VIII**. — S. 19—46.
- Vesely S.* Pražské groše Karla IV // *NSb*. — 1968. — **X**. — S. 123—138.
- Wittig W.* Wykopisko z pod Czerwonego Dworu // *Zapiski Numizmatyczne*. — 1886. — R. 3. — № 8. — S. 138—142.

Надійшла 31.07.2012

Г.А. Козубовский

О НАЧАЛЕ ЧЕКАНКИ ЛИТОВСКИХ МОНЕТ ТИПА «ПЕЧАТЬ»/«КОПЬЕ С КРЕСТОМ»

Древнейшие литовские монеты, чеканенные в XIV — первой половине XV вв., представлены более чем десятью различными типами. Монеты типа «печать»/«копье с крестом» разные авторы датируют от 1370 до 1390-х гг.

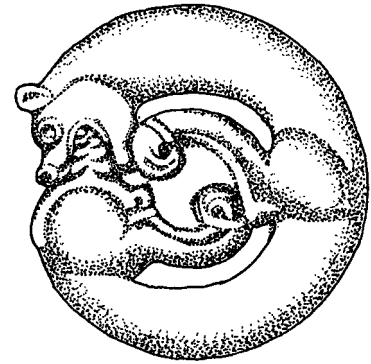
Одна такая монета найдена в составе Боршевского клада около Киева, датированного по джучидским монетам 1380 г., что позволяет поддерживать сторонников ранней датировки их чеканки. Согласно метрологическим характеристикам монеты этого типа разделяют на три хронологические группы. Первая группа, весом более 1,3 г и высокой пробы (875—937/1000), может быть датирована 1370-и гг. и относиться к чеканке Ольгерда. Вероятными образцами для их чеканки могли быть северогерманские виттены, чей вес и проба очень близки к литовским монетам этого типа. Слово «печать», очевидно, адресовано славянскому населению домена Ольгерда — князя Витебского и Кревского. Существующий нумизматический материал не позволяет окончательно решить проблему чеканки этих монет. Новые находки и анализ монетарного серебра могут существенно скорректировать датировку этих монет.

Н.А. Kozubovskiy

ABOUT THE BEGINNING OF THE LITHUANIAN COINS OF «ПЕЧАТЬ»/«SPEARHEAD AND CROSS» TYPE COINAGE

The oldest Lithuanian money coined in the 14th c. and the first half of the 15th c. are represented by more than 10 various types. Coins of the type with «ПЕЧАТЬ»/«spearhead and cross» different authors date from 1370 to 1390.

A coin of this type was found in the Borshchiv hoard near Kyiv dated by the Jochidai coins of 1380, which allow the author to second the supporters of their early date coinage. According to the metric characteristics, this type coins are divided into three chronologic groups. The first group of more than 1,3 gram weight and of a high standard (875—937/1000) can be dated by the 1370-s attributed to Algirdas' coinage. North German Wittens could be probable samples for their coining, while their weight and standard are very close to the Lithuanian coins of this type. The word «ПЕЧАТЬ» apparently was addressed to the Slavonic population of Algirdas' domen — princes of Vitebsk and Kreva. The numismatic material obtained does not allow solving the problem of this money coinage to the end. New finds and monetary silver analysis can significantly adjust these coins dating.

О.І. Терещенко

ПІДВОДНО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО ТОРГІВЕЛЬНОГО СУДНА ПОБЛИЗУ о. ЗМІЇНИЙ У ЧОРНОМУ МОРІ (польовий сезон 2011 р.)

Висвітлено методику підводних археологічних досліджень і фіксації затонулого в Чорному морі античного судна кінця класичного періоду.

К л ю ч о в і с л о в а: антична доба, Чорне море, Північно-Західне Причорномор'я, судно, торгівля.

У серпні 2011 р. підводно-археологічна експедиція «Наварекс» Одеського національного університету ім. І. Мечникова під керівництвом автора та в співробітництві з Інститутом археології НАН України при планованих обстеженнях акваторії Чорного моря виявила поблизу о. Зміїний затонуле дерев'яне судно античного часу, назване умовно «Зміїний-Патрокл»¹. За попередніми даними, це торговельне судно перевозило в другій половині IV ст. до н. е. вино та олію з Егейського моря до одного з грецьких полісів Північного Причорномор'я (рис. 1, 1) і зазнало катастрофи. На морському дні, на глибині 34 м, лежать рештки корабля, заповненого керамічною тарою (амфорами), значна частина якої збереглася неушкодженою.

Відкриття цієї пам'ятки — велика вдача. Адже об'єктів підводної археології такої давнини у світі всього декілька: Кіренія, о. Кіпр (Katzev, Katzev 1968; Katzev 1969), Портічелло, Італія (Eiseman, Ridgway 1987), Алоннісос, Греція (Elpida 1996), Мазотос, о. Кіпр (Demesticha 2001). В акваторії Чорного моря досі не було виявлено жодного.

Кам'янистий острів Зміїний (інші назви: острів Ахілла, Левке, Білий, острів Блаженних, Філоксія, Фідонісі, Ілан-Ада, Шерпілор), який омивають води Чорного моря, знаходиться за 35 км від островів Циганки в Старостамбуль-

ському гирлі Дунаю. Його площа 21,1 га (Ткаченко, Пазюк, Самсонов 1969). Координати маяка, зведеного на місці храму Ахілла, N 45° 15' 18.1'', E 030° 10' 12.4'' (система WGS84). Острів унікальний для Чорного моря: його не видно з узбережжя, а через міцність і висоту (40 м) він спроможний стримувати штормові хвилі, утворюючи водночас незалежно від напрямку вітру більш-менш спокійні затони, де від негоди можуть ховатися кораблі.

Колонізація давніми греками Північного Причорномор'я — спочатку це був рух уздовж узбережжя (VII ст. до н. е.), а, починаючи від кінця V ст. до н. е., і короткими шляхами через Понт від азійського мису Карамбій до європейського мису Криуметоп (Баранів Лоб біля Херсонеса) (Strab., VII; V, 22) та від останнього до р. Істр (Skil., § 30), призвела до того, що в районі о. Левке (Зміїного) проходили морські шляхи різних напрямків. Будівництво храму на острові вказує на його надважливе значення для стародавнього мореплавства. Острів був добре знаний моряками як святилище Ахілла (Охотников, Островерхов 1993, с. 3).

Упродовж досліджень у 1988—2011 рр. експедиція «Наварекс» виявила суцільну якірну стоянку по всьому периметру острова, яка існує від VI ст. до н. е. донині (рис. 1, 2). Цей висновок (табл.) зроблений на підставі зібраної там колекції якорів (Охотников, Островерхов 2002; Сминтина 2008, с. 96—109; Грабовский, Терещенко, Кобалия 2009).

В акваторії острова (рис. 1, 3 : AP, AS) знайдено також 214 археологічно цілих фрагментів амфор, які датуються від VI ст. до н. е. до

¹ Біля о. Зміїний є чимало аварій античного часу, для їх найменування використано «Каталог кораблів» із «Іліади» Гомера. Див.: Сминтина та ін. 2008, с. 111—123; Tereshenko 2010.

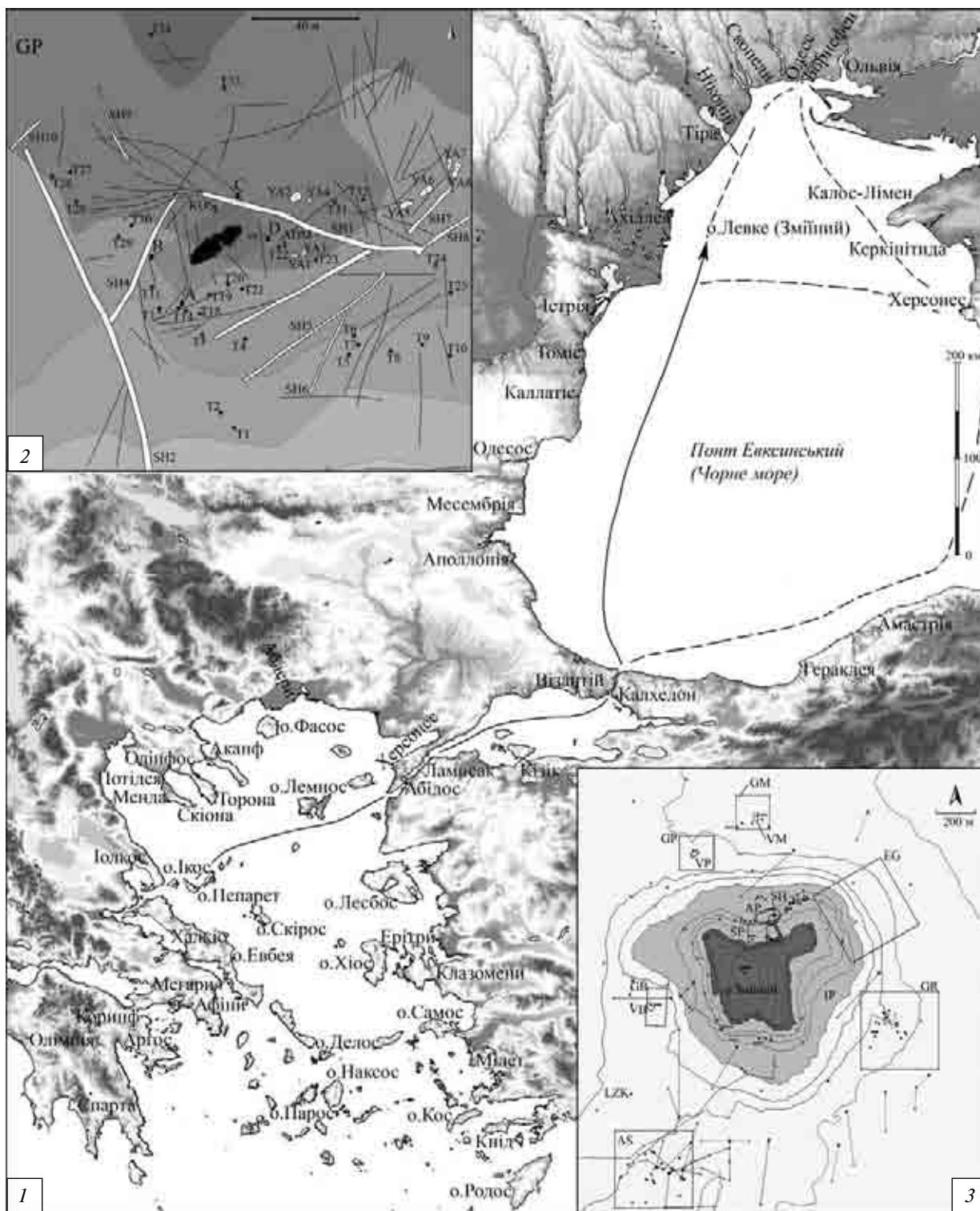

Рис. 1. Карта Стародавньої Греції та Понту Евксинського з указівкою місця аварії судна «Зміїний-Патрокл»: 1 — морський шлях від о. Пепарет до грецьких колоній Північно-Західного Причорномор'я; 2 — мозаїка із сонограм ГБО району аварії (A, B, C, D — кути відеосітки, KOS — чотирилапий якор, ADM — адміралтейський якор, SH — борозни від якорів, YA — ями від якорів, T — артефакти, VP — ділянка, де зроблена відеомозаїка); 3 — акваторія о. Зміїний (AP — амфорне поле; AS — амфорний схил, EG — квадрат, досліджений за допомогою ехолота; IP — ділянка, обстежена ізобатним методом; GB — вітрильник «Брістоль»; GR — район кам'яної гряди та місце загибелі вітрильника «Лісоповал»; GM — вітрильник «Мілітіна»; GP — античне судно «Зміїний-Патрокл»)

середньовіччя (Сминтина 2008, с. 109—123). Але найвагомішим доказом існування якорної стоянки біля острова є виявлені там за-

лишки дерев'яних вітрильників, що зазнали аварії в різні часи (рис. 1, 3): у північній бухті французька? шхуна «Мілітіна» 1840—1850 рр.;

із західного борту острова — англійська шхуна «Брістоль» 1810—1820 рр.; у південно-східній бухті — вітрильник другої половини XVIII ст. Зрештою, за 650 м на північний захід від острова виявлено античне торгівельне судно «Зміїний-Патрокл». Це судно, безперечно, найцінніша підводно-археологічна пам'ятка і через рідкісність таких знахідок, і через заповнення його тарою, і через те, що писемні свідчення про торгівельні взаємозв'язки між давньогрецькими метрополіями Еллади та полісами Північного Причорномор'я й населенням степу вкрай уривчасті. Склад вантажу та особливості його розміщення на судні дають змогу з'ясувати всілякі досі невідомі аспекти торгівельних перевезень Чорним морем в античну добу. Тут зосередимося на методах виявлення та фіксації артефактів, значну частину яких було напрацьовано під час роботи експедиції «Наварекс».

Найрезультативнішими серед методів були: сканування донної поверхні за допомогою гідролокатора бокового огляду (ГБО), відеокартування затонулих об'єктів і маркування археологічного матеріалу.

Сканування донної поверхні корабельної аварії технічними засобами. На базі розрахованих координат за даними ГБО на низькій частоті було здійснено ретельне сканування квадрату GP на високій частоті в 770 кГц. Із ультразвукових ехограм цієї ділянки була складена мозаїка розмірами 177 × 175 м, представлена у вигляді карти (рис. 1, 2). Району притаманна значна кількість хаотично розкиданих предметів, поки що нерозпізнаних, які відбивають на поверхню ґрунту тінь (T1—T34), ями, найвірогідніше, від якорів (VA1—VA8), глибокі та численні неглибокі борозни від якорів (SH1—SH10). У квадраті VP спостерігається скупчення керамічної тари, видовжене по осі SW—NO. Це скупчення і є рештками від античного торгового судна «Зміїний-Патрокл». Вони залягають майже посередині трикутника, який утворюють три великі борозни від якорів SH1, SH3 і SH4. Навколишня територія барвиста від темних плям різної конфігурації. Нерозпізнані артефакти нині,

до візуального огляду, не можна ідентифікувати. Квадрат VP з судном (рис. 1, 2), позначений кутами з бирками А, В, С і D, надалі був розбитий навігаційною сіткою на смуги для відеокартування.

Нагромадження амфор добре відбиває звукові хвилі, що передаються світлим кольором і кидають тінь на донну поверхню. Борозни від якорів, навпаки, поглинають звукові хвилі та постають як темні смуги. Чотирилапий галерний і адміралтейський якорі лежать по лівому та правому бортах античного судна за 10 і 18 м, відповідно, та не можуть йому належати. Сучасні якорі та борозни від них підтверджують, що ця ділянка використовувалась як якірна стоянка від давніх часів.

Спираючись на математичний апарат системи ГБО, були визначені основні розміри античного судна «Зміїний-Патрокл» (рис. 2). Довжина його 21,70 м, ширина в мідельперетині 6,12 м, його вантаж підноситься над донною поверхнею від 0 в кінцевих точках судна (на кормі і носі) до 1,56 м у середній частині, але нерівномірно, а з провалами в кількох місцях, що добре видно за тінню, яка відбилася на дні. Горловини амфор розміщені поряд одна одної, деякі з них кидають тоненьку тінь на піщаномулисту поверхню. Число світлих точок у скупченні кераміки становить 607 одиниць. Амфори в тині підрахунку не підлягають.

Візуальний огляд, основні параметри. Під час першого занурення всі були вражені побаченим — величезним еліптичної форми скупченням амфор. Вони розміщені по-різному: вертикально на боці, а то й перевернуті ніжною догори. Більшість амфор мала вигляд цілих, але є й чимало розбитих. Верхні амфори, що стирчали горловиною догори, були набиті різною кількістю мулу з черепашками, але не через край. Між амфорами лежав столовий чорнолаковий посуд.

Перші виміри довжини нагромадження керамічної тари (рис. 3, 1) загалом підтвердили розрахунки ГБО, хоча вона дещо більша — 24 м. Ширина також трохи більша за показники ГБО і в найширшому місці сягає 8,0 м. Як

Таблиця. Острів Зміїний, знахідки якорів

№	Тип якоря	Датування	К-ть знахідок
1	Кам'яні штоки дерев'яних якорів	VI—III ст. до н. е.	12
2	Свинцеві штоки дерев'яних якорів	IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.	47
3	Три- й чотирилапі залізні галерні якорі-кішки	XVI—XVIII ст.	18
4	Якорі адміралтейського типу	XVIII—XX ст.	12

співвідносяться ці дані з реальними розмірами судна, поки що не відомо, але, дуже вірогідно, вони будуть менші.

Під час занурень до острова дійшов гідрофронт, тож роботи провадились у променях ліхтарів. На перший погляд, античне судно перевозило товар у амфорах лише трьох типів, основні розміри яких були зафіксовані під водою (рис. 3, 2). Численний керамічний посуд, розкиданий поміж амфорами, найвірогідніше, теж був товаром на продаж. Чорні блискучі плями на деяких зразках свідчили, що посуд чорнолаковий. Осягнути весь об'єкт цілком було неможливо через низьку видимість та надто слабке освітлення на глибині 34 м, тож усі зусилля були спрямовані на створення загального плану у вигляді відеомозаїки.

Відеокартографування ділянки корабельної аварії. Використання підводних фотокамер для створення візуальних карт морського дна спочатку розроблялось як спрощене документування глибоководних аварій кораблів (Ballard et al. 2000; Gracias et al. 2003) і нині стало стандартним інструментом розвідки в підводній археології. На базі відзнятого матеріалу, використовуючи панорамні комп'ютерні програми (Panorama Tools, Hugin, PTGui Pro, Autorano Giga та ін.), створюється візуальна карта — так зв. фотомозаїка області затонулого об'єкта. Але для умов Північно-Західного Причорномор'я прийнятнішим виявився метод картографування за допомогою відеокамер високого розділення (1920 × 1080), для чого над об'єктом була встановлена навігаційна відеосітка, розміри якої були розраховані таким чином, аби покрити все скупчення керамічної тари затонулого судна та водночас встигнути зняти його поверхню на відео. Ці розміри становили 40 × 20 м. Для отримання докладнішої інформації про досліджуваний район крок сітки був обраний в 1,0 м.

Матеріалом для створення розмічувальної сітки були вибрані: для контуру — поліпропіленовий лінь завтовшки 5,0 мм, для ходових кінців — рибальський лінь діаметром 1,8 мм. Через штормову погоду відеорозмітка розгорталася під водою. Аби щоразу не кидати якір і не пошкодити крихкий об'єкт, був виставлений становий буй на римі чотирилапого галерного якоря (KOS), який знаходився за 10 м від знайденого судна. Маркери кутів розмітки у вигляді вантажу з кілком виставлялися з човна в розрахункових точках за показаннями GPS. Початковою точкою був кут А (рис. 3, 3), який відшукали спершу. Ще на поверхні короткі

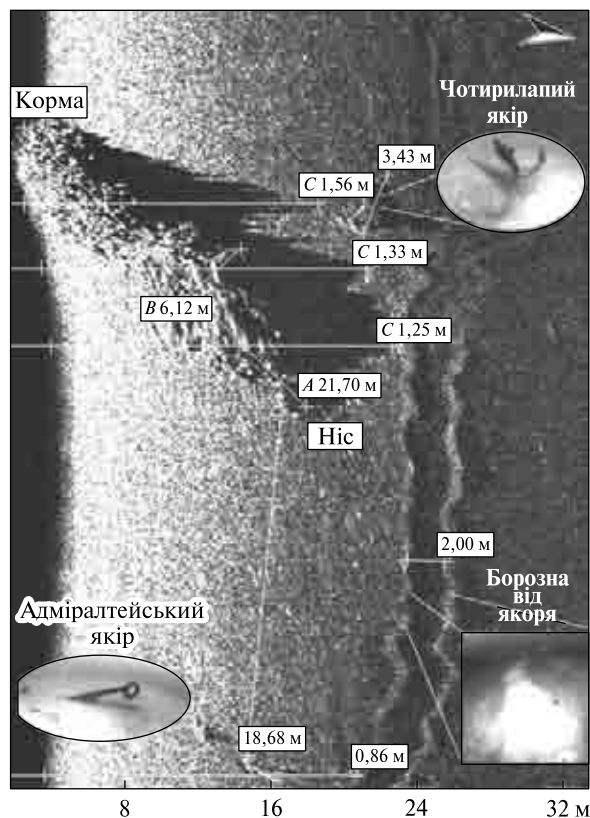

Рис. 2. Зображення ГБО ділянки дна, де знаходиться судно «Зміїний-Патрокл», і його основні розміри (курс 259): А — довжина; В — ширина; С — висота над дном

сторони контуру були промарковані петлями з кроком у 1,0 м. Після встановлення периметра розмітки, античне судно «Зміїний-Патрокл» і прилегла до нього ділянка потрапили під охорону нашої держави.

Протягування ходових ліній провадилося з двох навоїв, починаючи від середини, і дослідники розходилися в різні боки, аби не заважати один одному (рис. 3, 4). Це вдвічі прискорило встановлення відеорозмітки. Кожна нова встановлена лінія підвищувала читабельність об'єкта на плані. Лінії лягали прямо на амфори, проходили між їхніми горловинами, ніжками й торкалися ручок. Після протягування останнього ліній розмітка була розтягнута на кілках. Ця відеорозмітка була орієнтиром для відеооператора, аби він міг суцільно (без пропусків) сканувати донну поверхню та не переймався тим, де він знаходиться. Встановлення відеорозмітки зайняло п'ять занурень по 30 хв.

Очистка об'єкта від мулу та його відеофіксація. Грунт досліджуваного району складається переважно з біогенних кісткових решток мушлі (здебільшого мідієвий пісок) упереміш із алевритовим дрібнодисперсним мулом. У природних умовах донний мул плинний і запо-

вноє всі нерівності та приховує під собою все, що слабо підноситься над дном.

Очищення об'єкта від намулу здійснювалося ластами по смугах відеорозмітки. Піднятий ними дрібнодисперсний мул з керамічної тари та ґрунту зносився течією вбік. Цей етап вимагає пильної уваги, оскільки монтаж відеомозаїки здійснюється з окремих розташованих поряд кадрів з одними й тими ж контрольними точками, що належать кільком зображенням у місцях пересікання. Найбільшу інформацію дають ділянки з контрастними предметами у вигляді мушлі, темних плям на піску та конструкції об'єкта. Ці контрольні точки були своєрідними тимчасовими реперами, відносно яких і фіксувалися всі без винятку артефакти досліджуваної ділянки. Очистка відеорозмітки була здійснена за п'ять занурень.

Впродовж зйомок об'єкт відвідував лише відеооператор, аби не сталося змін у розміщенні предметів, що виконують роль контрольних точок. Відеозйомка здійснена цифровою відеокамерою Sony HDR-HC5E: число матриць — три по 1/3 дюйма кожна, чутливість — 2 люкса, розділення — 1920×1080 пікселів, ширококутна насадка Reunox з кратністю 0,6. Для освітлення були задіяні чотири галогенові освітлювачі потужністю по 20 Вт, а для масштабування кадрів — два лазери, відстань між якими становила 42 см.

Відеозйомка провадилася з водяного коридору в 1,2—2,0 м над об'єктом, середня відстань становила 1,5 м. Зйомка смуги займала 220 сек. за середньої швидкості 0,18 м/с, а відеосканування всієї ділянки зайняло два занурення (рис. 3, 5). Для більшої наочності деякі частини об'єкта були задокументовані під різними кутами.

Відеозйомка здійснювалася по смугах, обмежених двома ходовими лініями з таким розрахунком, щоб захоплювалися ділянки за ходовими кінцями для подальшого стикування відеорядів поряд розміщених смуг. Дистанція, з якої велася відеозйомка, вибиралася з урахуванням кута огляду об'єктива, прозорості води, необхідним ступенем перекриття сусідніх ділянок і освітленості. Дистанцію можна вважати вдалою, коли на краях кадру артефакти перебувають у зоні різкості й добре помітні при дисторсії об'єктива.

Маркування артефактів на об'єкті та повторні відеозйомки. Зібрана в польових умовах відеомозаїка однієї лінії вказувала, що маркування артефактів не обмежиться тисячею. Тож для цього був вибраний код із трьох літер, який

наносився на поплавков водостійким маркером з двох боків, щоб після обростання морською біотою його можна було перевернути й побачити код з іншої сторони. Гумова стрічка протягувалася через отвір у поплавку і зв'язувалася кільцем, що прискорило встановлення бирок на невеликі предмети. Значна кількість підготовлених бирок (більше тисячі) ставила під сумнів їх встановлення на глибині 34 м, де час перебування обмежений. Для прискорення їх встановлення було використано рукав з пластикової труби: на неї натягувалися бирки, що утримувалися за рахунок натягу гумової стрічки. Труба одягалася по лікоть на руку, лишаючи вільною кисть для роботи.

Перші ж занурення для маркування артефактів перевершили всі сподівання. За одне занурення підводник міг встановити 52 бирки. Маркування велося по смугах відеосітки. Більшість бирок було встановлено на ручки амфор, за відсутності ручок — на вінцях чи ніжці. Після маркування всіх доступних артефактів була проведена повторна відеозйомка по тих само смугах, але тільки промаркованої ділянки з артефактами (за одне занурення). Таким чином, код записувався не на підводний планшет, а на відеокамеру, що без наявної план-схеми об'єкта прискорило цей процес у сотні разів (рис. 4). Усього за 20 занурень було виставлено 1045 бирок на цілі амфори та фрагменти, інших посуд і корабельне оснащення.

Обробка відзнятого матеріалу — створення відеомозаїки. Відзнятий відеоматеріал був перенесений з відеокамери у вигляді файлів для збереження в комп'ютері. Інформація розділена за смугами. За відеорядом кожної смуги був створений набір статичних стоп-кадрів з таким розрахунком, щоб кожний кадр перекривав наступний на 50—70 % залежно від наявності спільних контрольних точок. Кожна смуга складається в середньому зі 125 кадрів, із кожного з яких відбиралася смужка поверхні $0,32 \times 1,00$ м.

Індивідуальні зображення були оброблені на комп'ютері. Спочатку всі вони масштабувалися відносно лазерної лінійки. Розмір зображення обирався таким чином, щоб відстань між лазерними точками дорівнювала 499 пікселів (42 см в реальності). Контрольні точки між сусідніми зображеннями в смузі були знайдені в напівавтоматичному режимі, а між смугами — в ручному. Після цього зображення пройшли оптимізацію, були відповідно розташовані, усунена дисторсія, вирівняні за освітленням і зшиті в панорамній програмі Hugin.

На основі відеомозаїки античного судна була зроблена його план-схема методом окреслення всіх деталей, що знаходяться на ньому, яка провадилася по смугах із залученням відповідних відеоматеріалів і масштабованих стоп-кадрів сусідніх смуг. Знадобилося 54 корекції окремих ділянок відеомозаїки, особливо на схилах нагромадження амфор, де з'являлися фантоми через ефект паралаксу.

Нанесення коду артефактів на відеомозаїку. Відеоматеріал, відзнятий по смугах з маркованими артефактами, розрізався на файли, яким присвоювалося ім'я за номером смуги (03В, 04В і далі). Потім відкривався файл відеомозаїки, створювався новий шар, на якому наносився код бирки на зображення артефакту, бажано в те місце, де закріплена бирка. Рух по зображенню відеомозаїки здійснювався по смугах. Робота надскладна, але щоб виконати її під водою потрібен план об'єкта, нанесений на підводний планшет, і багато годин глибоководних занурень для нанесення кодів. Не всі амфори були промарковані, особливо нижнього ряду, оскільки на їхні невеличкі частини, що стирчать з ґрунту, складно було прикріпити бирку. Та головне, вони нанесені на план-схему, а код отримують наступного сезону.

Віртуальне дослідження затонулого судна за відеомозаїкою та безпосередніми зануреннями. Ділянку з рештками судна було поділено віртуальною координатною сіткою з кроком у 2,0 м на площі 26 × 12 м і виконано як план-схему (рис. 5). План шести квадратів, де знаходилась основна кількість підйомного матеріалу, зроблено у меншому масштабі.

Пам'ятка лежить на донній поверхні підводного схилу, на якому за 40 м глибина збільшується на 1,0 м (1 : 40). Нагадаємо, купа амфор у вигляді видовженого еліпса розмірами 24,0 × 8,0 м повторює контур корпусу античного судна і підноситься над ґрунтом на 1,7 м. Діаметральна площина проходить по курсовому куту 215°. Дерев'яні деталі корпусу судна на поверхні відсутні, але під осадами мулу прощупується дерев'яна конструкція. Один із новітніх якорів (XVIII—XIX ст.) лежить горизонтально майже на об'єкті (рис. 5, *BOE*). Попередній аналіз розміщення артефактів указує на значне пошкодження сучасним якорем скупчення амфорної тари в середній частині судна, який лишив борозну в смузі 8. Комплекс тари представлений цілими та фрагментованими амфорами трьох типів — Пепарет II (дві фракції), напівамфора Пепарет I (Солоха II) і Пепарет III? (Солоха I), які, як і інші

знахідки, ми проаналізуємо в наступній статті². Занурення провадилися по становому бую, кінець якого був прикріплений до рима галерного чотирилапого якоря завдовжки 3,5 м. За 10 м у південно-східному напрямку знаходиться кінцева частина судна, яка поки що умовно названа носом, а протилежна їй — кормою. У носовій частині скупчення амфор частково занесене мулом, а більшість їх представлена дрібними фрагментами (рис. 5, *C13*, *D13*). Схоже, коли торгівельне судно зазнало катастрофи, то наразилося носовою частиною на донну поверхню.

Відлік керамічної тари в напрямку до корми ми розпочали з крайньої промаркованої шийки амфори BZK на межі квадратів C13 і D13. Далі фрагменти амфор, здебільшого частини тулуба, розширюються під прямим кутом та вкривають піщану поверхню дна. Не зрозуміло, яким чином у цих квадратах уціліли амфори з грибоподібним вінцем BLA та BIY, перша з яких була піднята на поверхню. Попри їхні розміри вони занесені мулом майже по вінця. Їхній значний об'єм — 39,5 л — дозволяє вбачати в них посуд для зберігання питної води. Поряд з ними за декілька метрів була вузькогорла амфора BCQ (кв. C12) з надламаними вінцем і піддоном ніжки значно пізнішого часу. Та загалом у цій частині судна переважають повностандартні амфори другого типу (Пепарет II) місткістю 22 л. Але у кв. C12 поряд з вузькогорлою амфорою знаходяться дві амфори BCO і BCN першого типу (Пепарет I). Ручки та вінця в них відколоті.

У смузі 12 немає жодної амфори з вертикально розміщеною горловиною. У напрямку до корми по правому борту знаходяться амфори меншої фракції типу Пепарет II, розташовані майже в лінію в кв. D10—D12 (AZN, AZJ, AZW, AZE, AZI, AZG). У кв. D11 помітна значна кількість дрібних уламків амфор. Якщо ці амфори розбилися при контакті з морським дном, то з трюмів судна з гуркотом від видавлених глибинним тиском корків мала здійснитися велика хмара вина впереміш з олією, повітряними бульбашками та речами, а з-під корпусу — неймовірна каламуть. За лівим бортом у кв. A11 і B11 сім амфор відкотилися від основної групи на відстань до 2,0 м. Тут серед повностандартних амфор типу Пепарет II знаходиться амфора

² Ми дотримуємося звичного для російсько- та україномовних видань написання назви типу амфор і острова, хоча І. Гарлан та інші європейські дослідники зазвичай називають Пепаретос (Гарлан 1992).

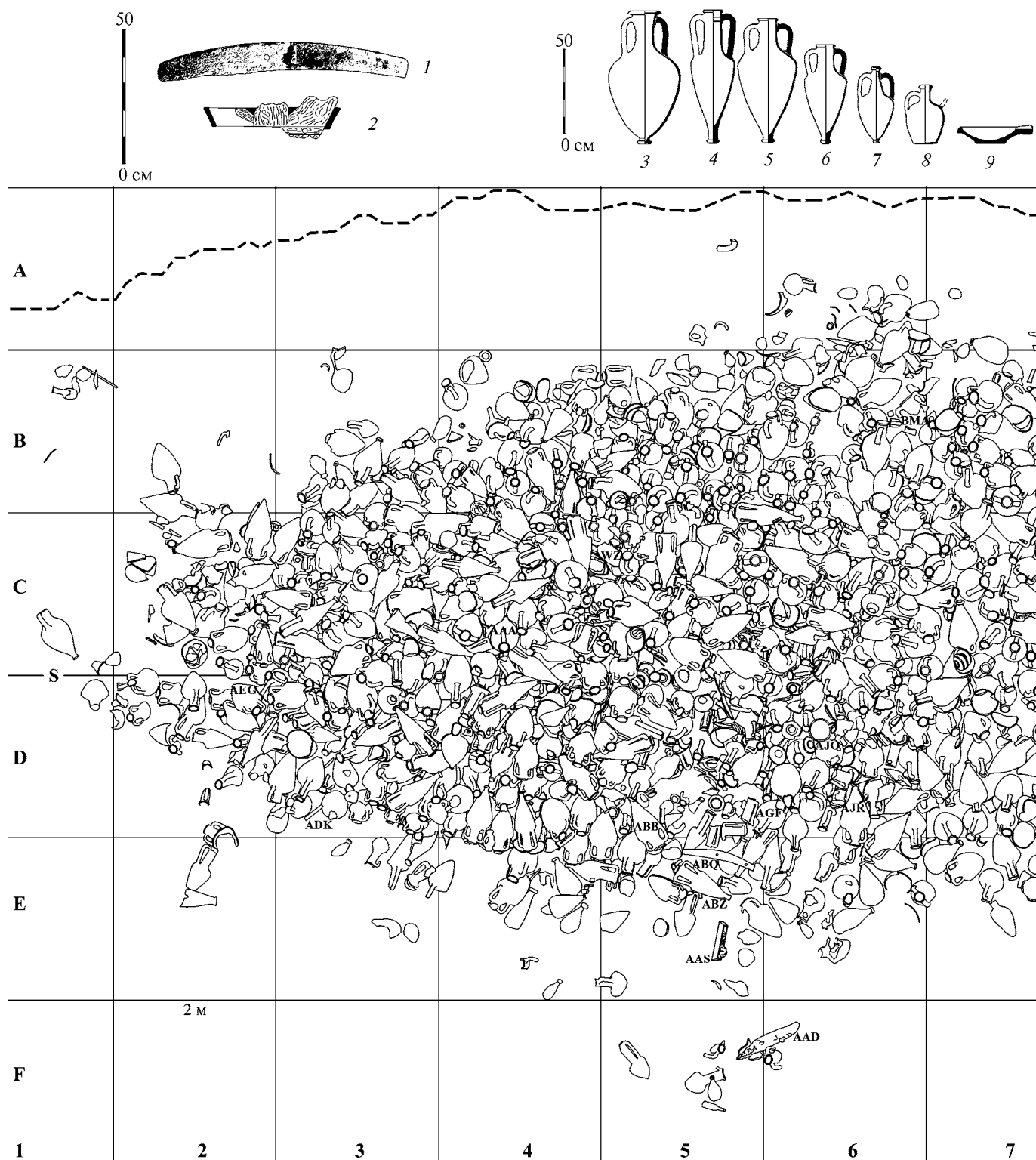

Рис. 5. Судно «Зміїний-Патрокл», план-схема. Зверху — знахідки: 1 — свинцевий шток дерев'яного якоря (ABQ, кв. E5); 4 — амфора Пепарет I (ABZ, кв. E5); 5, 6 — амфора Пепарет II (дві фракції: ABB, кв. D5 і AWZ, кв. C5); 7 — амфора 12 — чаша; 14 — рибне блюдо; 15—17, 19 — канфари; 18 — гуттус; 20—22 — скіфоси (відеозйомка О.П. Куракіна, відеомозаїка

BEG, занурена ніжною догори. Ніжка у вигляді зрізаного конуса не схожа на пепаретську амфору, а більше нагадує лесбоську.

На межі смуг 9 і 10 у зоні стику поздовжніх смуг C і D у радіусі 1,0 м амфори лежать на боці розріджено, розділені піщано-мулистими прогалинами. Вірогідно, під амфорами в смузі C залягає кільова балка судна. По правому борту в кв. E9—E10 лежить великий дворогий якір BOE. Він так щільно вкритий морськими наростами, що не віриться в його новітнє походження. На одній з його лап лежить амфора AVH. Рим у якоря відсутній, на п'ятці — місці скріплення лап з веретеном — округла бульба, трохи далі по веретену — прямокутний виступ. Якір майже повністю занесений черепашкою з мулом. Загалом правий борт носової частини відрізняється від лівого більшою кількістю фрагментованих амфор, але не виключено, що це наслідки дії цього якоря.

Далі скупчення амфор рідшає, з'являються ще значніші піщані прогалини, а в кв. D8 амфор зовсім мало. У цьому квадраті знайдено канельований канфар BLN і середземноморська черепашка BLU. Ймовірно, порожнє від амфор місце вказує на каюту для пасажирів, що розміщувалася в районі щогли. Щогла була зйомна і потребувала простору для обслуговування шпори, що закріплювалася в спеціальному гнізді — спетсі. Середина цієї прогалини на 3,0 м ближче до передбачуваної носової частини. У цій смузі знаходяться також шість амфор типу Пепарет I (AKK, AIJ, AIZ, AVH, BJY, BJX), а в кв. B8 і B9 протягом 3,0 м амфори розміщені в лінію, немов їх щось утримувало так. Можливо, це був борт судна, який з часом зруйнувався чи був зламаний щоглою, що впала на нього.

Розріджена ділянка завширшки 2,0 м у смузі 8 від правого борту до лівого, вірогідно, утворена сучасним якорем, бо виглядає, ніби амфори стягнені до лівого борту. Вона поділяє судно на дві різновеликі частини, що різняться за піднесенням скупчення амфор над ґрунтом і наповненням чорнолаковим посудом (рис. 5). Складається враження, що в носовій частині завантажено було менше шарів амфор, оскільки в ній підлягали маркуванню 37 % від загальної кількості, а це вказує на якийсь додатковий щільніший вантаж під ними для збереження належної кількості остійності. З лівого борту скупчення амфор значно більше та значно вище підноситься над поверхнею дна (рис. 6). Певно, судно лежить з невеликим ухилом на цей борт.

За піщаною смугою, в бік корми, лежить більша частина судна. Скупчення амфор тут значніше, спадаючи до обох бортів, і контурами нагадує перевернутий догори кілем корпус судна (рис. 6; 7). По лівому борту в кв. B7 серед амфор типу Пепарет II виявлені чорнолаковий скіфос BMM і водолій BJI. У напрямку від цього квадрата до правого борту, на межі кв. C7 і D7, знаходиться розбита навпіл амфора з трьома чорнолаковими рибними блюдами AMA, ALZ і AMX (рис. 7, I). Не зрозуміло, чи блюда потрапили сюди випадково при руйнуванні корпусу судна, чи їх перевозили в нижній частині амфори як у ящику (верхню її частину не знайдено). В цю смугу потрапили лише дві амфори типу Пепарет I.

З правого борту на амфорі AIW (кв. E7) лежить металева труба зрізаноконічної форми AHF завдовжки близько 1,0 м і діаметром на кінцях 0,12 і 0,20 м. Корпус її крихкий, дуже з'їдений іржею, призначення незрозуміле. Можливо, це сучасне сміття, скинуте з рибальського судна, як шматок сітки з лівого борту в кв. B8. Поряд з трубою виявлена свинцева обшивка BOD, яка, дуже вірогідно, належала до ремкомплекту античного судна. Якщо умовно продовжимо конус AHF під незначним кутом до борту, то в кв. F6 натрапимо на закінчення труби AAD, яке знаходиться за 3,6 м від неї у вигляді верхівки конуса серед острівця з амфор першого типу.

Смуги 5 і 6 заслуговують більшої уваги. Починаючи від правого борту в бік лівого смуга 6 насичена і амфорами, і чорнолаковим посудом. У кв. D6 були мортар AJO та каструля BOC (рис. 5) — посуд, що, вірогідно, належав екіпажу судна, оскільки саме тут логічно було б розміщувати корабельний камбуз. Виявлений тут глек BLY начебто не вписується в основний комплекс знахідок і, схоже, занесений сюди іншими обставинами. Чорнолаковий посуд залягає між амфорами. Тут знаходяться дві шийки (AGE, AJR) від не ідентифікованих поки що типів амфор з невисоким горлом, короткими ручками та нависаючим вінцем, виявлені в процесі роботи з відеоматеріалом. Смуга 6, окрім амфор провідного типу Пепарет II, містить амфори меншої фракції та типу Пепарет I. По лівому борту в смузі 6 залягання амфор різко знижується до дна. За нагромадженням тари ця смуга має найбільшу протяжність — 8,0 м. Серед розкиданих черепків битих амфор були чорнолакові рибні блюда, келихи і гуттус BMA (кв. B6).

У зворотному напрямку, в кв. B5, знаходиться «стіна» з трьох шарів амфор, розміще-

них майже вертикально (рис. 8). Нижній шар у вигляді горловин, які стирчать із ґрунту, схоже, підтримується ще одним шаром амфор, занесених мулом. Що прикметно, ручки амфор у цьому скупченні розміщені не вздовж борту, а перпендикулярно до нього, що, можливо, спричинено способом їх упакування. Борт судна підноситься на 1,2 м. Зверху тут спостерігаємо збільшення кількості фракційних амфор типу Пепарет I, що лежать горизонтально поверх амфор другого типу (Пепарет II), і значну концентрацію чорнолакового посуду в кв. D5. Ймовірно, в цю частину судна були завантажені чорнолакові вироби, зокрема тарілки стопками (упаковані одна в одну). Найбільша концентрація амфор першого типу в кв. E5, де їх налічується 10 екз.: ABA, ADC, ABD, ABP, ABS, ABZ, AAU, AAV, AAW, AAC (рис. 5; 9). Амфора ABZ була піднята на поверхню для ідентифікації. Цей квадрат відрізняється від інших і тим, що в ньому були рештки дерев'яного якоря у вигляді свинцевого зйомного штока ABQ і контромари AAS з дерев'яними фрагментами веретена й лапи (рис. 9).

У смузі 4 у зворотному напрямку концентрація амфор першого типу не меншає, ще більше з'являється амфор меншої фракції типу Пепарет II. Чорнолаковий посуд представлений канфарами, трьома канфарами і рибними блюдами (рис. 5). Ширина амфорного скупчення зменшується, але тут воно найкрутіше спадає додолу, в цій смузі знаходиться найвища точка судна (1,7 м) та повностандартна амфора AAA типу II у кв. C4.

У кормовій частині судна нагромадження з амфор знижується в усі сторони (рис. 10), а ширина сходиться нанівець. У кв. D3 знаходиться ще один зйомний свинцевий шток ADK, який лишається поки що на місці. Можливо, він допоможе пролити світло на датування першого штоку ABQ. Контромара від штоку ADK залягає під осадами, тож, можливо, фрагменти його дерев'яного якоря збереглися краще. Майже на кормі, на перетині чотирьох квадратів, лежить амфора AEG з грибоподібним вінцем типу Пепарет III? (Солоха I) (рис. 5). Відтак, велика амфора знаходиться і на цьому кінці судна та, схоже, використовувалася для зберігання питної води. На спусковому кінці по лівому борту судна частина амфор стоїть майже вертикально, затиснена з боків амфорами нижнього шару.

Зважаючи на те, що амфори типу Пепарет II становлять основну кількість тари, амфора ABB була переведена в 3D-графіку. Візу-

альний вигляд первинного розміщення амфор, що зберігся в кв. B5 (рис. 8), дає змогу змоделювати упакування амфор на кораблі (рис. 11). Найвірогідніше, амфори були упаковані шарами у вигляді чотирикутника. Після встановлення першого шару другий розміщували ніжками між амфорами першого, і так до останнього верхнього шару. Амфори встановлювали ручками перпендикулярно до борту. Ймовірно, це пов'язано з послідовністю завантаження амфор: перший ряд встановлювався не вздовж борту, а поперек трюму та спирався на його простінок. Це, начебто, логічно. Адже, якщо розпочати ставити амфори під бортом, то поки трюм заповниться до середини, його остійність знизиться, особливо при завантаженні верхніх шарів, і корабель може перекинутися.

Упакування першого шару — найвідповідальніший момент, і для його виконання потрібно щонайменше дві особи та пристрій — мотузка чи жердина, що утримує амфори у вертикальному положенні. Амфори повинні стояти щільно, підперті одна одною з чотирьох боків (рис. 11), а крайні надійно затиснуті по периметру дерев'яними брусами, прикріпленими до внутрішніх конструкцій судна. Амфори другого шару спираються нижньою частиною на плічка й трохи вище на ручки амфор нижнього шару та притиснуті плічками одна до одної, ніжка висить у повітрі. При такій упаковці амфори другого шару розклинають нижні, притискаючи їх одна до одної та дерев'яних конструкцій і таким чином усувають можливий люфт. Кількість амфор другого шару менша на один ряд: якщо в першому шарі кількість у рядах 5×5 становитиме 25 амфор, то в другому — 4×5 , тобто 20 амфор. Амфори третього шару розміщуються між амфорами другого, встановлені ніжкою на корок або, вірогідніше, на дерев'яну підставку, вкладену на вінцях амфор першого шару. Притиснуті одна до одної плічками вони утримуються по периметру брусом. Упакування наступного шару аналогічне попередньому.

Таким чином, непарні й парні шари відрізняються упакуванням і кількістю амфор. Висота чотирьох шарів амфор становить 1,79 м. Фракційні амфори першого та другого типів надійно стояти між повностандартними амфорами не зможуть, бо через свої розміри не матимуть оперття навіть між собою, тож, вірогідно, їх вкладали горизонтально вздовж шийок амфор верхнього шару. Туди ж завантажували й чорнолаковий посуд в ящиках чи стопками між амфорами, а, можливо, для їх перевезення використовували відсічені тулуби амфор, як у

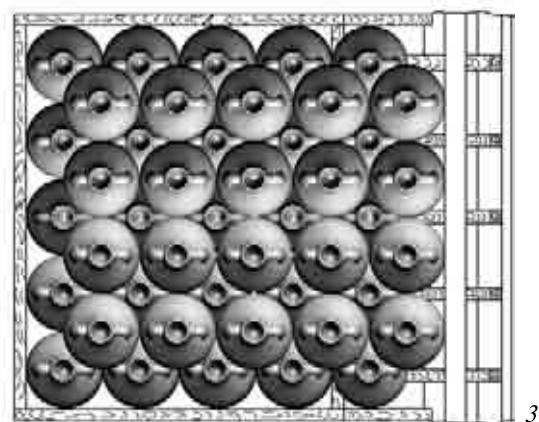
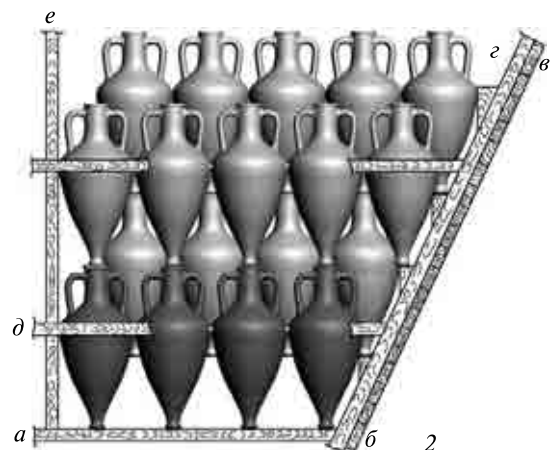
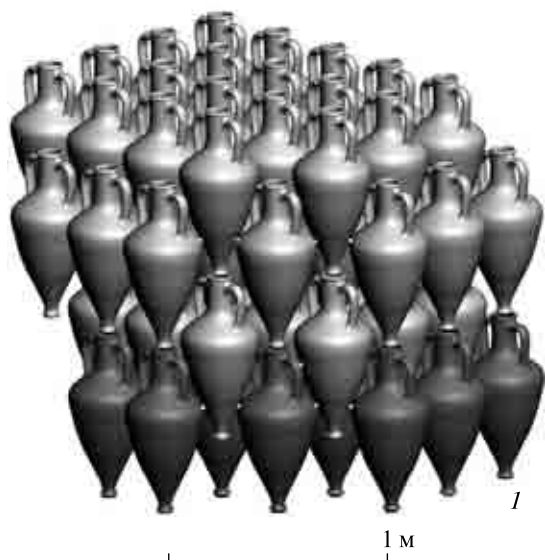

Рис. 11. Схема упаковки торговельного судна амфорами: 1 — вигляд під кутом 45° чотирьох шарів амфор АВВ типу Пепарет II; 2 — те саме у вертикальному перетині; 3 — вигляд зверху. Умовні позначки: а — внутрішня обшивка днища; б — шпангоут; в — зовнішня обшивка; г — привальний брус; д — брус клітки для амфор; е — пілерс

разі з рибними блюдами з кв. С7. Скільки шарів амфор було на античному судні «Зміїний-Патрокл», поки що не відомо, але в кормовій частині їх не менше трьох.

Якщо підняти борти судна в первинний стан, то розміри судна в першому приближенні становитимуть 22,0 × 6,0 м, а якщо відкинути по 2,0 м з кінців і трохи з бортів, отримаємо три трюми 6,0 × 5,0 м. Якщо їх повністю завантажити повностандартними амфорами другого типу в чотири шари, в кожному трюмі вміститься по 990 амфор, а на всьому судні — понад три тис. з урахуванням фракційних амфор. Як тут не згадати: «...а три тисячі посудин [вина] везти в Понт на двадцятивесельному судні...» (Дем., XXXV, 18). У зрозумілих для давніх греків одиницях чистої вантажопідйомності судна це становить 1500 метрет (59 т) рідкого товару без урахування маси керамічної тари (37,5 т). І знову хочеться згадати Плавтового купця, який купив корабель ємністю метрет на триста (вірш 75). Як бачимо, маса керамічної тари становить 64 % від продукції, повна маса вантажу — 96,5 т.

Таким чином, дослідження акваторії Чорного моря — перспективний напрям підводної археології. Сканування морського дна умож-

ливає виявлення давніх пам'яток. Застосування новітніх методів картографування затонулих об'єктів за допомогою фото- й відеоапаратури стає стандартною процедурою в підводній археології. Розроблені методи для умов Північно-Західного Причорномор'я, а саме низьких освітленості та прозорості води через стік річок зводяться до того, що над об'єктом повинна бути розтягнена навігаційна сітка для спрощення відеосканування за смугами з невеликої відстані та оснащення відеобокса лазерним масштабом. Невелика відстань вносить деякі незручності, оскільки доводиться виправляти ефект паралаксу на ділянках зі значним піднесенням артефактів над ґрунтом. Підводні роботи при створенні відеомозаїки не займають багато часу порівняно з поквadratними зарисовками на планшетах, але подальша обробка матеріалів на комп'ютері може затягнутися надовго через значну кількість стоп-кадрів. Матеріали відеосканування — це первинний документ про пам'ятку, до яких можна повертатися знову й знову, та на противагу фотофіксації дає наочніше уявлення про артефакти, оскільки містить неперервну послідовність кадрів за незначної зміни кута

зору, надаючи ефект присутності. Вислів «і в котрий раз пливу я над об'єктом» не вимисел, а реалії віртуального дослідження, через те що рідко хто може реально споглядати підводний об'єкт. Маркування артефактів за допомогою рукава та оригінальної конструкції самої бирки пришвидшує цей процес в рази, що особливо важливо на глибинах понад 30 м. Фіксація «марки» артефакта на відеокамеру за відсутності плану-схеми доцільна, оскільки дозволяє за один польовий сезон нанести на відеомозаїку коди артефактів за їх значної кількості та надає змогу підготувати до наступного сезону облікову інформацію для складання паспорта й передачі археологічної пам'ятки під охорону держави. А це в нинішніх умовах, коли підводне спорядження доступне, вкрай важливо. Ми вважаємо, що доки підводно-археологічна пам'ятка не зареєстрована та не внесена до переліку захищених державою, інформація про неї може завдати шкоди.

Попередньо, до здійснення подальших досліджень на ґрунті відеомозаїки та занурень, можна зробити припущення про розміщення вантажу на судні «Зміїний-Патрокл». На кінцях судна були об'ємні амфори типу III, дуже вірогідно, для питної води. У носовій частині кількість шарів транспортної тари типу Перапет II менша ніж у кормовій, а також майже відсутні фракційні амфори цього типу I і II. Відсутність амфор у центральній частині дає змогу припустити, що тут були каюти для команди чи пасажирів і була встановлена щогла. За щоглою в кормовій частині був камбуз, а в трюмі — завантажені повностандартні амфори типу II в чотири яруси, між якими розміщувалися фракційні амфори I й II типів і чорнолаковий посуд. На верхній палубі в кормовій частині по правому борту було два дерев'яні якорі, один з яких був зібраний для віддання. Причини аварії поки що не відомі, але вона трапилася на якрній стоянці о. Зміїний (Левке).

Наступним кроком у дослідженні цього підводного археологічного об'єкта буде аналіз знахідок, у першу чергу, амфорної тари, її типологізація та встановлення кількісного співвідношення між певними типами. Як видається, склад знахідок «Зміїного-Патрокла» (піднятих на поверхню та тих, що поки лишаються під водою) дозволяє встановити час і місце

спорядження судна та здійснити культурно-хронологічну атрибуцію вантажу.

Затонуле торгівельне судно «Зміїний-Патрокл» — перший підводно-археологічний об'єкт античної доби у Північно-Західному Причорномор'ї, який знаходиться на доступній глибині та на який першими натрапили фахівці, а не шукачі скарбів. Місце корабельної катастрофи — надважливе джерело для вивчення торговельних контактів центрів античного світу та полісів на північних берегах Чорного моря. Крім того, судно становить унікальну пам'ятку кораблебудування IV ст. до н. е. та належить до категорії напівзакритих підводно-археологічних комплексів. Враховуючи унікальність цієї знахідки, Управління охорони культурної спадщини Одеської облдержадміністрації Наказом № 24/1 від 18.05.2012 р. взяло її під охорону держави як археологічний об'єкт, який є перлиною культурної спадщини не лише України, а й усього світу. Подальші підводно-археологічні дослідження можуть принести нові несподіванки.

Автор висловлює щиру подяку за участь у глибоководних підводно-археологічних дослідженнях навархам з клубу «Наварекс» О.П. Куракіну, О.Є. Івлеву, В.О. Коростієнко та О.О. Гуркало, які протягом чверті століття були віддані екстремальному проекту та втілили спільну мрію; за сприяння експедиції — зав. кафедри археології та етнології України О.В. Сминтині та декану історичного факультету Одеського національного університету ім. І. Мечникова В.Г. Кушніру; за технічну, консультативну й моральну допомогу та підтримку — зав. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ Т.Л. Самойловій, а також начальнику Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації Н.А. Штербуль; ДП Південьгідроархеологія в особі В.В. Нефьодова та Д.Р. Кобалії; зам. директора Одеського археологічного музею С.Б. Охотнікову за прийняття колекції на зберігання; КП Острівне — В.В. Яснюку; Державній прикордонній службі України — за надійну охорону підводних об'єктів культурної спадщини; Маячній службі — Гарбісу П.Д. за своєчасний прогноз погоди; екіпажу судна «Косатка» та його капітану Гончарову І.І. за професійність.

- Гарлан І. Про походження амфор типу «Солоха» // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 34—42.
- Грабовецкий С.В., Терещенко А.И., Кобалия Д.Р. Исследование якорных стоянок у о. Змеиный экспедицией Филоксия в 2007—2009 // Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. — 2009. — 1. — С. 16—20.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С. Якiрна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 123—131.
- Сминтина О.В. (ред.). Острів Зміїний. Історія та археологія. — Одеса, 2008.
- Ткаченко Г.Г., Пазюк Л.И., Самсонов А.И. Геология острова Змеиногo (Черное море) // Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР. — 1969. — № 3. — С. 3—19.
- Ballard R.D., McCann A.M., Yoerger D. et al. The Discovery of Ancient History in the Deep Sea Using Advanced Deep Submergence Technology // Deep-Sea Research. — 2000. — Part I. — P. 1591—1620.
- Demesticha S. The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report // The International Journal of Nautical Archaeology. — 2011. — 40/1. — P. 39—59.
- Eiseman C.J., Ridgway B.S. The Porticello Shipwreck: A Mediterranean Merchant Vessel of 415—385 B.C. — Texas, 1987.
- Elpida H. Underwater Excavations of a Late Fifth Century Merchant Ship at Alonnesos, Greece: the 1991—1993 Seasons // Bulletin de correspondance hellénique. — 1996. — Vol. 120. — № 2. — P. 561—593.
- Gracias N., Sjoerd van der Zwaan, Bernardino A., Santos-Victor J. Mosaic Based Navigation for Autonomous Underwater Vehicles // IEEE Journal of Ocean Engineering. — October, 2003. — Vol. 28. — № 4. — P. 1—14.
- Katzev M. The Kyrenia Shipwreck // Expedition. — 1969. — Vol. 11. — № 2. — P. 55—59.
- Katzev M., Katzev S. The Search Below // Expedition. — 1968. — Vol. 10. — № 3. — P. 11—14.
- Tereshchenko A. Compiling a «Catalogue» of the Ships which Have Sunk in Antique Period in Levke Water Area (Zmeinyi Island, Ukraine) // 14-th Symposium on Mediterranean Archaeology. International Seminar on Underwater-Historical Research in the Black Sea. — Kiev, 2010. — P. 48—49.

Надійшла 05.03.2013

А.И. Терещенко

ПОДВОДНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИЧНОГО ТОРГОВОГО СУДНА ВБЛИЗИ о. ЗМЕИНЫЙ В ЧЕРНОМ МОРЕ (полевой сезон 2011 г.)

В 2011 г. подводно-археологическая экспедиция «Наварэкс» Одесского национального университета им. И. Мечникова в сотрудничестве с Институтом археологии НАН Украины при планомерных исследованиях акватории о. Змеиный (Левке) обнаружила затонувшее деревянное судно IV в. до н. э., названное «Змеиный-Патрокл». Кораблекрушение произошло в 650 м к северо-западу от острова на глубине 34 м.

Прилегающая территория была просканирована при помощи гидролокатора бокового обзора на частоте 770 кГц под разными углами, на базе чего была составлена карта района. Для видеокартографирования на объект была наложена сетка 40 × 20 м с шагом в 1,0 м. Видеосъемка проведена с водяного коридора шириной 1,5—2,0 м. Для масштабирования стоп-кадров на подводный видеобокс был установлен лазерный масштаб с расстоянием между лучами 0,42 м. В итоге видеомозаика корабельной аварии была составлена из 2124 стоп-кадров, что позволило начертить план-схему, расположение груза и оснастки затонувшего парусника.

Объект представляет собой нагромождение керамической тары в виде вытянутого эллипса, повторяющего контуры корпуса судна размерами 24,0 × 8,0 м, которое находится на донной поверхности. Деревянные детали корпуса отсутствуют, однако под илом на глубине 1,0 м прощупываются деревянные конструкции на расстоянии до 1,5—2,0 м от амфорной тары. Максимальное возвышение над грунтом 1,7 м. Диаметральной плоскостью проходит по курсовому углу 215°. Учитывая курс судна на грунте, трагедия произошла, когда оно укрылось за островом во время юго-западного шторма.

Керамический комплекс тары состоит из целых и фрагментированных экземпляров, которые представлены тремя типами синхронных амфор — Пепарет I (Солоха II), Пепарет II (две фракции) и Пепарет III (Солоха I). Верхний слой амфор был промаркирован бирками и насчитывает 946 экз. По предварительным данным, судно было загружено амфорами в четыре слоя в количестве не менее 3 тыс., что соответствует приблизительно 100 т груза брутто.

Среди амфор обнаружены свинцовые детали от двух деревянных якорей — штоки и контромары, фрагмент свинцовой обшивки, чернолаковая посуда, которую везли на продажу (изъяты рыбные блюда, тарелки, чаши, канфары, скифосы и гуттус), а также посуда членов экипажа. Освещение этих находок и их анализ будут представлены в следующей статье.

Исходя из состава тары, это небольшое торговое судно в 350—325 гг. до н. э. вышло из Эгейского моря, с о. Пепарет, к полисам Северо-Западного Причерноморья — Тире, Никонию или Ольвии — с грузом вина, оливкового масла и чернолаковой посуды, но потерпело крушение возле о. Змеиный. Исследование его только началось, впереди предстоит сложная работа, в частности решение вопроса о музеефикации судна.

UNDERWATER ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF ANCIENT
GREEK MERCHANT SHIP NEAR ZMIINYI ISLAND IN THE BLACK SEA (2011 field season)

In 2011, the «Navarex» underwater archaeological expedition of the Odesa National University in collaboration with the IA NASU during the planned research of water area around Zmiinyi Island (Levke) revealed the 4th c. BC wrecked wooden ship named «Zmiinyi-Patroclus». The ship sank 650 m to the north-west from the island in 34 m deep waters.

The adjacent territory was scanned with the side-scan sonar at 770 kHz frequency in various angles, based on which the map of the area was drafted. 40 × 20 m graticule with 1,0 m step was set on the object for video-mapping. Shooting was conducted from the water corridor of 1,5–2,0 m. Laser scale with 0,42 m distance between the rays was set for scaling the still frames at the underwater video-box. As a result, a video-inlay of the shipwreck was arranged of 2124 still frames, which allowed drawing the plan-scheme, the lading location, and the wrecks of the sunken sailing vessel.

The object constitutes the ellipse-shaped huddle of ceramic containers following the outlines of 24 × 8,0 m size ship laying on the bottom surface. There are no wooden details of the hull, but wooden structures are scanned 1,0 m deep under silt 1,5–2,0 m away from the amphorae. The maximum height above the soil is 1,7 m. Diametrical plane lay in relative bearing 215°. Taking into consideration the ship's course on the soil, the tragedy happened when the ship had taken shelter behind the island during the south-western storm.

Ceramic assemblage of the wares consists of intact and fragmented examples represented by three types of synchronous amphorae: Peparetus I (Solokha II), Peparetus II (two fractions) and Peparetus III? (Solokha I). The upper layer of amphorae was marked by the labels and included 946 items. Based on the preliminary data, the ship was loaded with four levels of amphorae in number non less than 3 thousands corresponding approximately 100 ton of gross lading.

Among the amphorae lead details from two wooden anchors were found: rods and contromares, a lead facing fragment, black-glazed wares transported for sale (withdrawn are fish plates, plates, cups, cantharoi, skyphoi, and a guttus), as well as vessels belonging to crew. These finds elucidation will be presented in the further article.

Judging from the structure of tare, this small merchant ship in 350–325 BC left the Peparethos Island in the Aegean Sea for the North-Western polises on the north coast of the Black Sea, Tyras, Nikonis or Olbia, with the cargo consisting of vine, olive oil, and black-glazed pottery, and wrecked near the Zmiinyi Island. Its survey has just begun and there is a complicated work ahead, in particular, solving the issue of turning the boat into a museum object.

М.А. Хомчик, І.А. Костюк

ЕТРУСЬКА КЕРАМІКА БУККЕРО VII—V ст. до н. е. В ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Публікуються матеріали з музейної колекції етруської кераміки буккери VII—V ст. до н. е.

Ключові слова: Національний музей історії України, етруски, кераміка, буккери.

У Національному музеї історії України зберігається невелика, але цікава колекція етруської кераміки буккери VII—V ст. до н. е. Вона складається з п'яти цілих предметів і 56 фрагментів (61 од. зберігання). 10 од. передав музею до 1917 р. меценат Києва Б.І. Ханенко, 2 од. надійшли 1936 р. з колекцій Музею антропології і етнології ім. Хведора Вовка та Музею університету св. Володимира. Частина цих предметів дійшла до наших часів у фрагментах.

© М.А. ХОМЧИК, І.А. КОСТЮК, 2013

Етруські племена мешкали на території Апеннінського півострова (Італія) протягом VIII—I ст. до н. е. (рис. 1). Їхнє мистецтво лишило помітний слід в історії світової культури та суттєво вплинуло на формування давньоримської. Однак в історії, релігії, культурі та писемності етрусків лишається чимало білих плям (Словарь античности 1989, с. 668; Искусство этрусков... 1983, с. 15–54; История древнего мира 2004, с. 374). Вважається, що кульмінація розвитку етруського мистецтва припала на VII—V ст. до н. е., якраз на ті століт-

Рис. 1. Карта Апеннінського півострова (пунктиром окреслена Етрурія)

тя, коли Етрурія активно та плідно взаємодіяла з еллінським світом. Такі зв'язки проявляються в багатьох сферах — культурі, релігії, архітектурі та ін. (История искусства 2002, с. 58—59).

Пам'ятки етрусського мистецтва відомі від середніх віків, але особливий інтерес до них виник у добу Відродження. У XVIII ст. з'явилися перші фундаментальні дослідження про етрусків, як «Семь книг о царской Этрурии» Ф. Демпстера з гравійованими зображеннями. У другій половині XIX ст. інтерес до етрусків дещо згас, але

масштабні археологічні дослідження етрусських міст і некрополів протягом XX ст. дали багато нового матеріалу. Вироби етрусських майстрів можна бачити в музеях різних країн світу. Вони експонуються в Метрополітен-музеї (США), Британському музеї (Лондон), Луврі (Париж) і, ясна річ, у музеях Італії. Пам'ятки етрусського мистецтва є в Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна (Москва), Ермітажі (Санкт-Петербург), Художньому музеї Воронежа, Музеї західного і східного мистецтва ім. Ханенків (Київ), Одеському археологічному музеї (История искусства 2002, с. 58—67). Тепер до цього списку можна додати й Національний музей історії України.

Етрусська кераміка VII—VI ст. до н. е. (періоду розквіту етрусського мистецтва) має назву буккоро та доволі різноманітна. Це якісна сіроглиняна кераміка з чорною або сірою блискучою поверхнею. Вона поділяється на групи: тонке буккоро (середина — друга половина VII ст. до н. е.), середнє (перша половина VI ст. до н. е.), важке (середина — друга половина VI ст. до н. е.) та пізнє буккоро (V—IV ст. до н. е.). Слово *bucchero* походить від іспанського *bucaro*. Так називали кераміку чорного кольору давніх індіанців Америки. Імітація цієї кераміки була дуже популярна в XIX ст. в Італії, тож термін *bucchero* був застосований і до етрусської кераміки чорного кольору (Мир этрусков... 1990, с. 7—105). Такий посуд використовували, головним чином, у поховальних і культових цілях (Неверов 1981, с. 143—145).

У січні 1924 р. до інвентарної книги Першого державного музею (нині Національний му-

Рис. 2. Чаша чорнолощена на ніжці. Тонке буккоро: 1 — вигляд до реставрації; 2 — під час реставрації; 3 — після реставрації

зей історії України) було записано 10 предметів італійського посуду «Букер», інв. № 26405—26414. Вони надійшли зі збірки В.М. та Б.І. Ханенків перед 1917 р. і, можливо, були придбані на аукціоні в Римі Б.І. Ханенком у 1909 р. (Чуєва 2009, с. 94).

Велика заслуга Б.І. Ханенка перед містом — його власна збірка творів світового мистецтва та невтомна діяльність по формуванню Київського художньо-промислового та наукового музею (таку назву якийсь час мав нинішній Національний музей історії України). Б.І. та В.М. Ханенки подарували музею 3145 од. археологічних предметів різних епох. Б.І. Ханенко також заповідав цьому музею свої капітали, натомість власну збірку передавав місту за єдиної умови: музей обов'язково повинен мати назву «Збірка Ханенка». До 1924 р. цей заклад мав назву Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук ім. Ханенка, а надалі прізвище Ханенка прибрали із назви через відсутність заслуг перед Жовтневою революцією та пов'язаних зі служінням пролетарській культурі (Ковалинський 1998, с. 357—383). І тільки 1999 р. музею повернули ім'я, і нині він має назву «Музей мистецтва ім. Богдана та Варвари Ханенків».

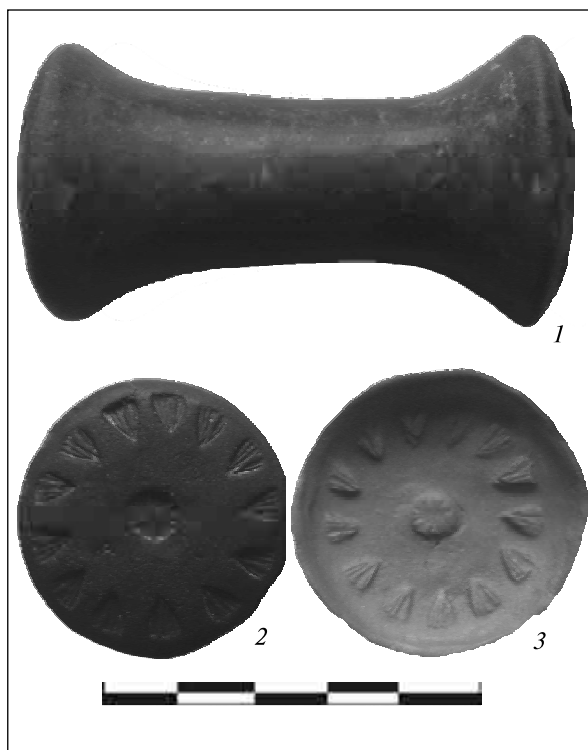

Рис. 3. Глиняний штамп для орнаментції посуду: 1 — загальний вигляд; 2 — робоча поверхня; 3 — відбиток штампа

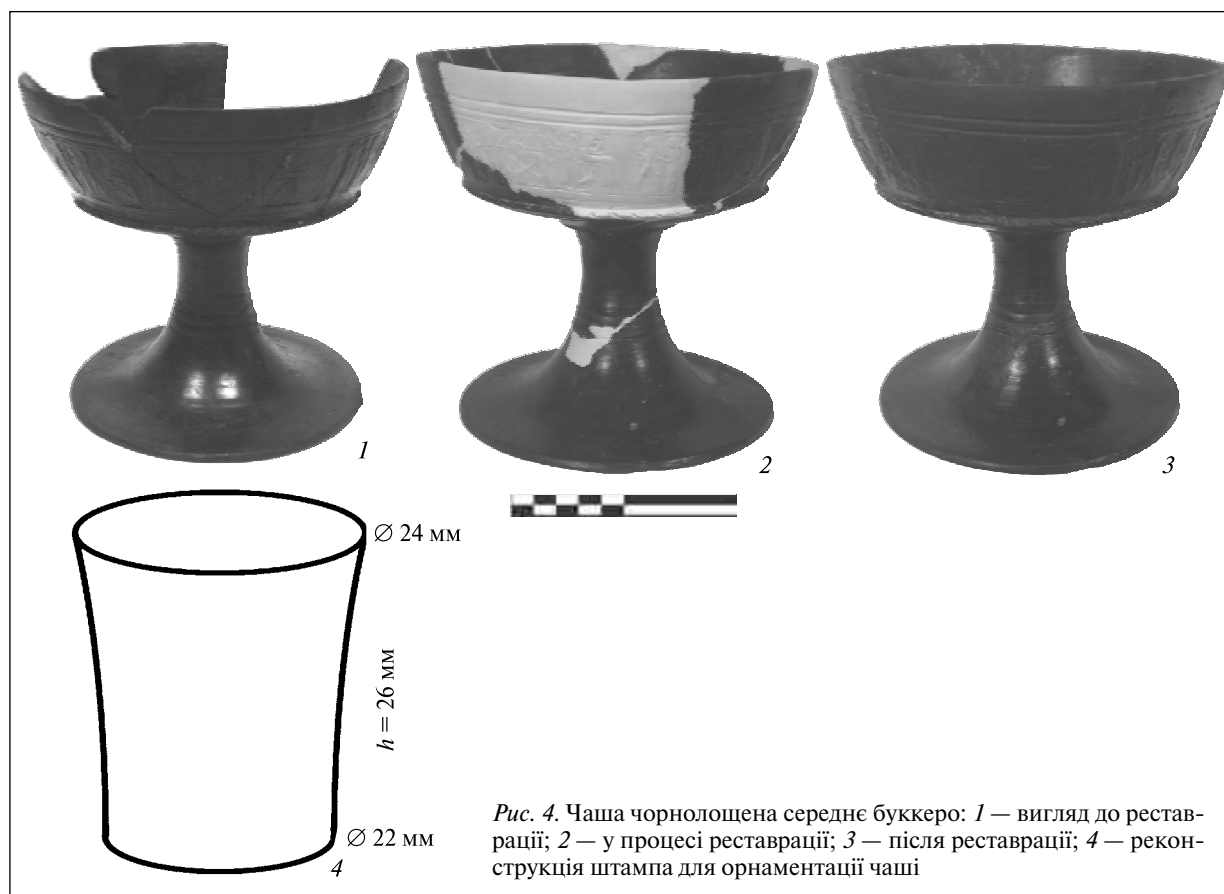

Рис. 4. Чаша чорнолощена середнє буккєро: 1 — вигляд до реставрації; 2 — у процесі реставрації; 3 — після реставрації; 4 — реконструкція штампа для орнаментції чаші

Рис. 5. Покришка культової посудини, середнє буккєро

У 1977 р. рєчї, отриманї вїд Б.І. Ханєнка, були записанї до їнвєнтарної кнїги «Дєржавно-го їсторичного музею» (нинї Національний музей їсторїї України) пїд шифром БД. У єтруськїй колекції є предмети всїх перїодїв (тонкого, середнього, важкого та пїзнього буккєро).

До тонкого буккєро (сєредина — друга половина VII ст. до н. є.) належить чаша на високїй нїжцї з двома ручками (їнв. № БД-4743; ІМ, № 26410). Її розмїри: *h* загальна 83 мм, *h* чашї 65 мм, *d* вїнець 110 мм, *d* нижньої частини чашї 80 мм, ширина з ручками 175 мм (рис. 2). Внесєна до їнвєнтарної кнїги як муляж. Насправдї є оригінальна чорнолещєна чаша, виготовлєна на гончарному крузї, черепок тонкий, добре випалєний. Поверхня прикрашєна гравїйованими фігурами сфїнксїв. На кожній сторонї, мїж ручками, зображєно в профїль пару сфїнксїв у головному уборї спинами один до одного, натомїсть лиця звєрнєнї одне до одного. Довгий хвїст кожного має вигляд ший лєбєдє з голївкою. Нагадаємo, що зображєння водоплавних птахїв на посудї єтрускїв було своєрїдним побажаннєм: «Не бїйся смєртї — тебе очїкує любов та обожнювання» (Наговицын 2000, с. 454). Над

кожною ручкою чашї також зображєний собака, пїд вїнцями — смуга зигзагоподїбного орнаменту мїж двома горизонтальними лїніями. На рельєфних валиках у придонній частинї чашї орнамент їз крапок. Горизонтальнї фігурнї ручки оздоблєнї гравїйованими смугами.

До VII ст. до н. є. належить також глиняний штамп для орнаментації посуду (їнв. № БД 1828; ІМ № 26412). Розмїри: *h* 65 мм, *d* робочих частин 35 мм, *d* центральної частини (ручки) 20 мм (рис. 3). Вїн внесєний до їнвєнтарної кнїги як невїдомий предмет. Штамп має форму котушки з широкими опуклими кїнцями. На робочїй поверхнї обох кїнцїв у центрі розмїщєно круглє заглиблєння з рельєфними променями (солєрний знак), а по колу — трикутнї заглиблєння тєж з рельєфними променями: 11 трикутникїв на одній сторонї та 13 на другїй. Цєй предмет належить до рїдкїсних знахїдок, аналогїя цьому штампу є в колекції Британського музею (Perkins 2007, р. 94).

До середнього буккєро (перша половина VI ст. до н. є.) належить чаша на високїй нїжцї (їнв. № БД 4745; ІМ № 26409). Розмїр: *h* загальна 135 мм, *h* чашї 62 мм, *d* вїнець 145 мм, *d* денця 122 мм, *d* нїжки 28 мм (рис. 4, 1—3). Внесєна до їнвєнтарної кнїги 1977 р. тєж як муляж. Чорнолещєна чаша виготовлєна на гончарному крузї, черепок тонкий, добре випалєний. Поверхня прикрашєна рельєфами (зображєннями людєй), виконаними за допомогою кругового штампа (див.: Grossen Kulturen...1960, S. 271—272). Вїзуальнє дослїджєння чашї уможливило визначити форму та розмїри штампа. Вїн мав вигляд зрїзаного конуса з трохи увїгнутими робочими поверхнями з заглиблєним рельєфом. Висота штампа 26 мм, довжина верхньої окружностї 75 мм, нижньої — 70 мм. Вїдтак, дїаметр верхньої окружностї становив ≈ 24 мм, нижньої ≈ 22 мм (рис. 4, 4).

Чаша орнаментована злїва направо методом обєртання штампа, всьoго було зроблєно 5,5 таких крокїв. Один обєрт/крок штампа дав сїм фігур, загалом їх нанєсєно 38. Вїдбиток одного кїнця штампа подає сюжєт їз чотирьох фігур, другого — з трьох. Перший (злїва направо) рєпрєзєнтує особу на тронї в довгому одязї з водоплавним птахом пїд сидїнням ї жєзлом у руках. Далї стоять три фігури повернутї влїво. Перша зображєна в русї (крокує), в пїднятїх руках якийсь предмет (визначати немoжливо), двї їншї — статично: в довгому одязї, з довгою зачїскою та пїднятими руками, одна з яких тримає в лївій руцї предмет у виглядї сплюсєного вертикально кїльця. Другий сю-

Рис. 6. Фрагменти вінець культової посудини, прикрашені рельєфним зображенням сфінксів

жет (інший кінець штампа) складається з трьох фігур. Перша, що крокує вправо, в короткому одязі, в піднятих руках вертикальна довга жердина (шест). Друга — в довгому одязі, повернута вправо, сидить на складному стільці з перехрестям і в піднятих руках тримає кільцеподібний предмет. Остання постать стоїть у довгому одязі, з подовженою зачіскою, повернута лицем до фігури на стільці, також тримає у випростаних руках кільцеподібний предмет.

До цього ж періоду можна віднести фрагменти посудини — ойнохої (інв. № БД 1158; ІМ № 6058), стінки якої прикрашені зображенням тварин.

До середнього періоду (перша половина VI ст. до н. е.) належить покоришка культової посудини (інв. № К 575). Розмір її: h 160 мм, d кільця, яке входило в посудину, 63 мм, d розетки 79 мм (рис. 5). Цей предмет надійшов до музею 1936 р. разом з іншими матеріалами Музею антропології і етнології ім. Хведора Вовка (Тиндик 1999, с. 117—118), але до інвентарної книги музею занесений 1948 р. як фрагмент свічника.

Покоришка висока, фігурна, конусоподібної форми, пустотіла, з відбитою, можна думати, зооморфною верхівкою. Над кільцевою части-

ною, що заходила в посудину, нависає ребро-валик із зубчастим краєм. Вище тіло покоришки прикрашене трьома відбитками круглого штампа у вигляді кола з променями — солярних знаків, з чотирьох сторін оточеного трьома «зірочками», далі — рельєфними валиками з канелюрами з горизонтальними лініями та смугою з вертикальних відбитків зубчастого штампа, ще вище — в центрі — біконічною великою декорованою розеткою. Нижня випукла її площа прикрашена сімома відбитками круглого штампа у вигляді солярних знаків, ребро — зубцями-виїмками, а верх — вертикальними рисками-променями. Подібні покоришки відомі в період розквіту етрусського мистецтва VII—VI ст. до н. е.

До важкого буккери (друга половина VI ст. до н. е.) в нашій колекції можна віднести фрагменти культової посудини (інв. № БД 6060—6068; ІМ № 26405). Інтерес, насамперед, викликає фрагмент вінець, прикрашений рельєфними голівками сфінксів (h фрагмента 122 мм, h голівок сфінксів 56 мм; рис. 6). До цього періоду можна віднести також чорнолощену покоришку (ІМ 26406; Б 2378), передану 1970 р. на постійне зберігання до Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків згідно

Рис. 7. Миска чорнолощена, найпізніше буккоро

з наказом № 317 Міністерства культури УРСР як таку, що не відповідає профілю історичного музею.

До найпізнішого посуду буккоро (V—IV ст. до н. е.) в колекції Національного музею історії України належить невелика неорнаментована чорнолощена миска, виготовлена на гончарному крузі (інв. № БД 4744). Розмір її: h 47 мм, d вінець 135 мм (рис. 7), занотована в інвентарній книзі як муляж. На початку XX ст. експонат був непрофесійно реставрований, через що лощіння поверхні місцями стерте, а інвентарні номери не збереглися. Можливо, миска походить з колекції Музею університету св. Володимира.

Колекція та каталог Музею університету св. Володимира надійшли до Київського історичного музею в 1936 р. У каталозі з етруськими предметами під № 1190 записана миска з чорної глини, придбана завідувачем музею в середині XIX ст. (Каталог..., с. 32).

Предмети етрусської колекції музею під номерами БД 4743, 4745, 1828, 6059—6068, 4744 та К 575 були досліджені та відреставровані в майстерні Національного музею історії України 2011 р. Керамічні вироби мали різний ступінь збереженості, різну деструкцію матеріалу, залишки одного клею від попередньої реставрації та схожі стійкі глинисті ґрунтові забруд-

нення жовто-сірого кольору, що в'їлися в пори черепка. Візуально та за складністю очищення ці ґрунтові забруднення нагадували нашарування на раніше відреставрованих у тій само майстерні глиняних виробів з Італії.

Забруднення розм'якшувалися розчином — дистильована вода, етиловий спирт, поліетиленгліколь — та розчищалися локально під бінокуляром. Старий клей, вірогідно желатиновий, пластичний жовтувато-коричневого кольору, розчинявся в теплій воді в $\approx 40^\circ \text{C}$. Клей тваринного походження використовувався в реставрації кераміки наприкінці XIX — початку XX ст.

Чаша (інв. № БД 4745) з рельєфним штампованим орнаментом надійшла на реставрацію склеєною з 10 фрагментів, мала втрати площею $\approx 80 \text{ см}^2$. Найзначніші втрати стосувалися стінок і вінець посудини, де була відсутня майже п'ята частина рельєфу. Після демонтажу, розчистки, укріплення та повторного склеювання втрати було відновлено. На ґрунті повторюваності відбитків штампу було визначено, який відрізок був втрачений. Відтак, форму відтиснено на втраченому зовнішньому боці чаші, відновленому в гіпсі (рис. 4).

У другій чаші (інв. № БД 4743) була відсутня ніжка (рис. 2), яку реконструйовано. Для того були використані аналогії та пропорції співвідношення параметрів верхньої частини чаші та її ніжки, а тонування виділено трохи світлішим кольором (рис. 2, 2, 3).

Частина культової посудини (інв. № БД 6059—6068) надійшла на реставрацію в 21 фрагменті. Після розчистки та закріплення деякі фрагменти було склеєно, втрати у швах замашені й затоновані. На трьох уламках лишилися сліди маси темно-чорного кольору з глинястого матеріалу з пластифікатором від старої реставрації. Вони розчинялися в теплій воді. Штмп не мав значних пошкоджень. Після розчистки від бруду його поверхню було законсервовано. Укріплення, склейка та консервація предметів провадилася полівінілбутираллю різної концентрації в етиловому спирті. Доповнення зроблені гіпсом Г-10. Відтак, нове опрацювання та реставрація колекції уможливила інше її тлумачення — як оригінальних речей етрусської культури.

Искусство этрусков и древнего Рима. — М., 1983 (Серія «Памятники мирового искусства»).

История искусства. Иллюстрированная энциклопедия. Античность. — М.; СПб., 2002.

История древнего мира. Восток. Греция. Рим. — М., 2004.

Ковалинский В. Меценаты Киева. — К., 1998.

Каталог Музею університету св. Володимира // НА НМІУ. — Т. I.

- Мир этрусков: Археологические памятники из музеев социалистических стран.* — М., 1990.
- Наговицын А.* Этрусски. — М., 2000.
- Неверов О.* Этрурия. Культура и искусство античного мира. Эрмитаж: Очерк-путеводитель. — Ленинград, 1981.
- Словарь античности.* — М., 1989.
- Соколов Г.И.* Искусство этрусков. — М., 1990.
- Тиндик В.М.* До історії формування етнографічної колекції НМІУ (матеріали Музею антропології та етнології ім. Хведора Вовка у збірці музею) // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Мат-ли ювілейної Міжнар. науково-практ. конф. — К., 1999.
- Чусєва К.* Античні пам'ятки. Колекція Богдана і Варвари Ханенків // Пам'ятки України. — 2009. — № 3. — С. 94—99.
- Grossen Kulturen der Frühzeit. Die Welt der Etrusker.* — Stuttgart, 1960.
- Perkins P.* Etruscan Bucchero in the British Museum. — London, 2007.

Надійшла 31.01.2013

М.А. Хомчик, І.А. Костюк

ЭТРУССКАЯ КЕРАМИКА БУККЕРО VII—V вв. до н. э. В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В результате обработки коллекций в фондах музея, их очистки и повторной реставрации удалось атрибутировать и представить оригинальные образцы этрусской керамики буккери VII—V вв. до н. э. Основная ее часть была передана музеем меценатом Киева Б.И. Ханенком до 1917 г., другая поступила в 1936 г. из коллекции Музея антропологии и этнологии им. Ф. Вовка и Музея университета св. Владимира.

М.А. Khomchik, I.A. Kostyuk

THE 7th—5th c. BC ETRUSCAN CERAMICS BUCCHERO IN THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE COLLECTIONS

After the treatment of collections in the funds of the museum, their cleaning and repeated restoration the authors managed to attribute and present the original samples of the 7th—5th c. BC Etruscan ceramics Bucchero. The main part of it was passed to the Museum by B.I. Khanenko, a Kyiv contributor, before 1917, the second part arrived in 1936 from the F. Vovk Museum of Anthropology and Ethnology collection and the St. Volodymyr University Museum.

С.О. Нємцев

МОЖЛИВОСТІ МЕТРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ АМФОРНОГО МАТЕРІАЛУ ДЛЯ ПОБУДОВИ ХРОНОЛОГІЇ НА ПРИКЛАДІ КОЛЕКЦІЇ З ПОСЕЛЕННЯ КАТАЛИНЕ 1

Введено до наукового обігу добірку амфорних ніжок з поселення Каталине 1 (колекція 1994 р.) та запропоновано способи їх датування.

К л ю ч о в і с л о в а. Ольвія, хора, амфора, морфологія, типологія, хронологія.

Найбільшою проблемою, з якою стикається реалізація програми дослідження античної торгівлі, започаткованої І.Б. Брашинським (Брашинский 1984), є відсутність доступних для роботи баз даних. Вирішення цієї пробле-

ми полягає у введенні колекцій до наукового обігу. Публікація таких даних має провадитися згідно з певними формальними вимогами.

Пропонується така програма: 1) добірка амфорних ніжок диференціюється за морфологічними традиціями центрів виробництва (для встановлених центрів) або серіями з візуально

© С.О. НЕМЦЕВ, 2013

ідентичними характеристиками керамічного тіста (для невідомих центрів); 2) виділені таким чином групи розподіляються за наявними типологічними та класифікаційними схемами; 3) подача матеріалу обов'язково супроводжується рисунками, бажано в масштабі 1 : 2. Ці кроки підпорядковані одній з головних проблем — розробці типологічних і хронологічних схем для амфорних ніжок окремих центрів виробництва. Ці схеми мають бути організовані таким чином, щоб було зручно визначати належність нових надходжень до вже виділених таксономічних груп.

Добірка амфорних ніжок з поселення Каталине 1 походить з розкопок 1994 р. під керівництвом В.М. Отрешка. Поселення входило до хори Ольвії догетського часу. Воно розміщене біля південно-західної околиці с. Каталине Очаківського р-ну на степовому плато над Кателінською балкою за 1,0 км на захід від Бузького лиману. Його площа близько 2,25 га (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 58). Науковий звіт і польова документація про розкопки втрачені. Тож матеріал цієї колекції може залучатися для вирішення здебільшого тільки статистичних завдань. Це дає нам змогу зосередитися на тих типологічних і хронологічних схемах, якими ми будемо послуговуватись у роботі з матеріалом.

Методика дослідження. Зауважимо, що, по-перше, через майже повну відсутність типологічних і хронологічних схем, розроблених для опрацювання масового профільного амфорного матеріалу, тобто окремо від цілих форм (рідкісним винятком є класифікація ніжок амфор із Херсонеса: Монахов 1989), маємо розробити такі схеми. Єдиною відомою нам послідовною спробою реалізації програми І.Б. Брашинського з вивчення античної торгівлі за масовим амфорним матеріалом є дисертаційне дослідження Г.А. Ломтадзе (Ломтадзе 2005). Але застосовані ним хронологічні схеми мають описовий характер і отримані на базі суб'єктивних спостережень. Цим схемам бракує доказовості. Тож і процедура співвіднесення нового матеріалу з запропонованою схемою має суб'єктивний характер, що навряд чи може задовольняти потреби науки. По-друге, для ніжок амфор невідомих центрів необхідно знайти добре датовані аналогії та започаткувати процес їх фіксації через чітку дефініцію.

Методи, які використовують для розробки типологічних і хронологічних схем, адаптовані та застосовані С.Ю. Внуковим для вирішення аналогічних задач за матеріалами римсько-

го часу (Внуков 2003). Ми скористалися ними в роботі з «ковпачковими» ніжками амфор Хіосу IV ст. до н. е. (Былкова, Немцев 2007; 2009; Немцев 2012).

На першому етапі формується добірка амфорних ніжок одного центру, близьких морфологічно (морфологічна традиція), яка: 1) описується набором формальних ознак; 2) далі вираховується евклідова відстань в n -мірному гіперпросторі; 3) за допомогою агломеративно-ієрархічного методу отримана матриця даних перетворюється на дендрограму, на якій виділяються кілька кластерів — тобто таксонів типологічної класифікації, які будемо називати розмірними групами.

На другому етапі з'ясовується абсолютна хронологія розмірних груп на основі вузько датованих амфор, ніжки яких входять у ту чи іншу групу. По можливості визначається також кореляція розмірних груп амфорних ніжок і цілих амфор. Це дозволяє при використанні факту належності амфорної ніжки до тієї чи іншої розмірної групи оперувати даними при аналізі закономірностей розподілу матеріалу в часі та просторі щодо об'єму амфор.

Добірка ніжок амфор з поселення Каталине 1 складається з 61 од., з них 54 представлені повним профілем. За центрами виробництва знахідки розподіляються таким чином: Гераклея — 14 ніжок, Менда — 4, Синопа — 5, Фасос — 3, Хіос — 4, Пепарет I — 4, Псевдо-Херсонес — 5, Мурігіоль — 1, невідомі центри — 14.

Зосередимо увагу на типологічних і хронологічних схемах для ніжок амфор Гераклеї, Менди, Синопи, Фасосу й Пепарету. Наведені нижче типологічні та хронологічні схеми для ніжок кількох центрів є стислим викладом попередніх результатів опрацювання їх. На цьому етапі дослідження ми розглядаємо їх як гіпотези, що в подальшому потребують всебічної верифікації. Отримані нами типологічні та хронологічні класифікації амфорних ніжок є відносними, тобто, визначаючи належність ніжки до тієї чи іншої розмірної групи, ми лише з більшою чи меншою вірогідністю можемо припускати, що вона походить від певного типу цілих форм і робити висновки щодо її хронології. Сподіваємося, рівень вірогідності припущень зростатиме з подальшим накопиченням даних.

Центри виробництва. Серед *ніжок амфор Гераклеї* можна виділити дві морфологічні традиції. Перша представлена ніжками простої морфології: циліндричний розширений до низу ствол з конічним заглибленням на підшві,

місце максимального розширення оформлене як ребро або вузька смужка. Друга традиція відрізняється значно вищим місцем максимального розширення ніжки, через що її нижня частина має біконічну форму.

Г.А. Ломтадзе розглядає ніжки низки типів цілих форм I—IA—II—IIA (за І.Б. Брашинським) як єдину еволюційну лінію розвитку, а ніжки типу III (за І.Б. Брашинським) виділяє в окрему традицію, яка копіює амфори Фасосу (Ломтадзе 2005). Цю схему подамо у вигляді таблиці (табл. 1). Її недоліком є відсутність статистичного обґрунтування. Для статистичної перевірки схеми Г.А. Ломтадзе ми сформували добірку ніжок гераклейських амфор зі 158 од.: 70 опубліковані (Монахов 1999), 75 походять з Білозерського поселення (1998, 1999, 2001—2007 рр.)¹, 13 — з Каталине I.

Добірка описана такими ознаками: діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$), діаметр розширення (d_{max}), діаметр заглиблення на підшві ($d_{\text{загл}}$). У результаті аналізу отримана дендрограма, на якій виділилось 12 кластерів, або таксонів нашої класифікації, тобто розмірних груп. Характеристика та дані з їх хронології зведені в таблиці (табл. 2 і 3).

Цікава кореляція ніжок виділених нами розмірних груп з типами цілих форм за І.Б. Брашинським (табл. 3). У загальних рисах ця система співпадає зі схемою Г.А. Ломтадзе та демонструє тенденцію співіснування розмірних груп ніжок на кількох типах цілих форм. Проблемною лишається детальніша хронологія ніжок амфор, що належать до другої морфологічної традиції. Тут ми лише можемо конста-

тувати належність їх до III типу цілих форм класифікації І.Б. Брашинського.

Менда/Халкідіка. Ніжки амфор Менди кінця V — двох перших третин IV ст. до н. е. належать до однієї морфологічної традиції. Стосовно їх хронології спостереження Г.А. Ломтадзе можна звести до таких: 1) першою половиною IV ст. до н. е. датується тип «портічелло» з характерним «рюмкоподібним» профілем ніжки, діаметр їх близько 90 мм; 2) у другій — третій чвертях IV ст. до н. е. побутував тип «мелітопольський», для якого характерне зменшення максимального діаметра ніжки до 70—82 мм (Ломтадзе 2005).

Для уточнення цих спостережень ми сформували добірку з 61 од. До неї ввійшли 25 опублікованих амфор (Монахов 1999) і 36 ніжок з Білозерського поселення. Добірка описана такими ознаками: діаметр максимального розширення (d_{max}), діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$) і їхнє співвідношення ($d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$; коефіцієнт розширення). На дендрограмі виділилося 13 розмірних груп. Характеристика та дані з хронології груп зведені в таблиці (табл. 4 і 5). Відтак:

1) ніжки останньої чверті V ст. до н. е. відрізняються від ніжок IV ст. до н. е. лінійними характеристиками. У V ст. до н. е. $d_{\text{ств}}$ становив близько 40 мм, d_{max} 60—65 мм, коефіцієнт розширення 0,639—0,661. У IV ст. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 45—57 мм, d_{max} 68—93 мм;

2) ніжки амфор типу «портічелло» відрізняються від ніжок типу «мелітопольський» коефіцієнтом розширення: для перших він менший за 0,6, для других — більший за 0,6;

3) ніжкам групи Менда-V-B не знайшлося достатньо близьких аналогій серед цілих амфор, які можна було б вузько датувати, але за

¹ Висловлюю вдячність автору розкопок В.П. Билковій за можливість опрацювати матеріали.

Таблиця 1. Хронологічна схема ніжок гераклейських амфор за Г.А. Ломтадзе

Тип цілих форм за І.Б. Брашинським	Характеристика ніжок	Хронологія (до н. е.)
Тип I	Ніжки мають розширену до низу форму з конічним або напівсферичним заглибленням на підшві. Прикметною ознакою є достатньо великий діаметр ніжок, $d_{\text{ребра}}$ (56—66 мм)	Перша — початок другої чверті IV ст.
Тип IA	Ніжки за збільшення висоти зменшуються в діаметрі, $d_{\text{ребра}}$ 45—56 мм	Друга чверть IV ст.
Тип II	Діаметр ніжок: $d_{\text{ребра}}$ 40—45 мм	Середина — третя чверть IV ст.
Тип IIA	Ніжки циліндричної форми, іноді звужені до низу, з конічним заглибленням на підшві, $d_{\text{ребра}}$ близько 40 мм і менше	Остання чверть IV — початок III ст.
Тип III	Діаметр ніжки: $d_{\text{ствола}}$ близько 54 мм. Характерною морфологічною ознакою є збільшення висоти максимального діаметра ($d_{\text{ств}}$), себто з наближенням за формою до біконічної ніжки Фасоса	Середина — третя чверть IV ст.

значенням коефіцієнта розширення 0,512—0,525 ця група доволі впевнено співвідноситься з типом цілих форм II-B «портічелло» і датована першою третиною IV ст. до н. е.;

4) ніжкам групи Менда-I-C теж не знайшлося достатньо близьких аналогій серед цілих амфор, які можна було б датувати, але за значенням коефіцієнта розширення 0,581—0,625 ця група доволі впевнено співвідноситься з типом цілих форм II-C «мелітопольський» і датована другою третиною IV ст. до н. е.

Перегляд С.В. Поліним хронології низки скіфських курганів значною мірою зачіпає і хронологію амфор. Розглянемо її наслідки для датування ніжок амфор Менди. З нашого аналізу випливає, що варіант цілих форм амфор II-B «портічелло» корелюється з розмірними групами ніжок IV-C, V-A, V-B і VI-A.

Група IV-C зафіксована в комплексах першого десятиліття IV ст. до н. е. Приміщення 32 (1990 р.) в Горіппії датується першими двома десятиліттями (Монахов 1999, с. 232—235), та-

Таблиця 2. Хронологія виділених розмірних груп

Розмірні групи	Посилання на: Монахов 1999	Хронологія груп (рр. до н. е.)
Геракля-I	с. 148—153, табл. 54, № 2; с. 165—167, табл. 57, № 7; с. 168—169, табл. 59, № 1, 2; с. 194—201, табл. 77, № 4; с. 202—203, табл. 80, № 1; с. 205—206, табл. 82, № 2; с. 209—210, табл. 85, № 2; с. 215—217, табл. 90, № 1	415—390
Геракля-II-1	с. 170—171, табл. 60, № 1; с. 194—201, табл. 76, № 1, табл. 77, № 2, 3; с. 203—205, табл. 80, № 3; с. 260—262, табл. 106, № 1	400—375
Геракля-III-1	с. 171—173, табл. 61, № 1; с. 203—205, табл. 80, № 2, 4; с. 267—270, табл. 110, № 5; с. 338—340, табл. 146, № 1	400—375
Геракля-IV	с. 174—176, табл. 62, № 2, табл. 63, № 1; с. 176—177, табл. 64, № 1; с. 194—201, табл. 75, № 1, 2, табл. 76, № 2, 6; с. 209—210, табл. 85, № 1; с. 260—262, табл. 105, № 1; с. 274—276, табл. 112, № 1	400—375
Геракля-V-1	с. 205—206, табл. 82, № 1; с. 260—262, табл. 105, № 3—5; с. 267—270, табл. 110, № 2; с. 278—280, табл. 114, № 1; с. 301, табл. 126, № 1; с. 338—340, табл. 146, № 2	380—360
Геракля-VI	с. 260—262, табл. 106, № 2; с. 291—295, табл. 122, № 5; с. 331—334, табл. 142, № 1	375—350
Геракля-VII	с. 260—262, табл. 105, № 1; с. 266—267, табл. 108, № 1; с. 267—270, табл. 110, № 4; с. 331—334, табл. 142, № 3; с. 340—348, табл. 147, № 1, табл. 148, № 1; с. 358—362, табл. 158, № 1	360—345
Геракля-VIII	с. 334, табл. 144, № 2, 3; с. 432—438, табл. 189, № 3; с. 445—446, табл. 193, № 4; с. 452—454, табл. 196, № 1, 2; с. 457, табл. 198, № 1; с. 509—521, табл. 220, № 4	325—280
Геракля-IX	с. 309—311, табл. 132, № 1; с. 334, табл. 144, № 1, 4; с. 340—348, табл. 147, № 2, 3; с. 349—352, табл. 152, № 3; с. 354—358, табл. 156; с. 358—362, табл. 157, № 5	355—340

Таблиця 3. Співвідношення розмірних груп ніжок і типів цілих форм

Розмірні групи	Метричні ознаки (в мм)			Типи цілих форм	Хронологія (рр. до н. е.)
	d _{ствола}	d _{ребра}	d _{загл}		
Геракля-I	46—52	60—70	32—48	I	415—390
Геракля-III-1	44—47	56—60	34—40	I	400—375
Геракля-II-1	41—44	52—56	36—38	I, I-A	400—375
Геракля-IV	41—51	55—61	17—32	I, I-A	400—375
Геракля-V-1	41—44	52—58	26—32	I, I-A	380—360
Геракля-VI	40—45	48—53	33—46	I-A, II	375—350
Геракля-VII	38—46	47—52	24—32	I, II	360—345
Геракля-IX	36—48	42—46	24—32	II, II-A	355—340
Геракля-VIII	33—44	38—45	16—26	II, II-A	325—280

ким чином, прийнятна для цієї групи дата — 400—380 рр. до н. е.

Хронологія групи V-A визначається двома комплексами. Це курган 1 біля с. Ольгине, датований першою половиною 80-х рр. IV ст. до н. е. (390—385 рр.). С.Ю. Монахов зазначає, що рідкісний профіль ніжки звідти має аналогії в кургані біля с. Гоновка та кургані 81 Єлизаветівського могильника, які датуються дещо пізнішим часом — у межах другої чверті IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 220—223). Ще одна пам'ятка — курган 1 біля с. Кам'янка Дніпровська, тризна 2, дату якого С.Ю. Монахов визначив за клеймами Гераклеї межею 70—60-х рр. IV ст. до н. е. Таким чином, прийнятна дата для цієї групи — 390/385—370/365 рр. до н. е.

До попередньої близька група VI-A, на що вказує поєднання ніжок амфор обох груп у кургані 1 біля Кам'янки Дніпровської, тризна 2. Другий комплекс, з якого походять ніжки

групи VI-A, це курган 28 могильника Плавні. С.Ю. Монахов визначає його дату за гераклеїським енгліфічним клеймом фабриканта ЕУРҮ/ΔΑΜΟ, зауважуючи, що воно відоме йому тільки за публікацією, що завадило визначитися зі штампом (різні штампи цього фабриканта датуються проміжком 90—70-х рр. IV ст. до н. е.) та віддає перевагу даті в межах 390-х рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 182—184). На нашу думку, близькість (через курган 1 у Кам'янці Дніпровській, тризна 2) груп V-A та VI-A дає підстави припустити пізнішу дату кургану 28 у Плавнях. Таким чином, дата групи VI-A співпадає з датою групи V-A. Можна додати спостереження типологічного характеру та припустити певну еволюцію амфорних ніжок Менди протягом першої третини IV ст. до н. е. Групи IV-C, V-A і VI-A характеризуються поступовим зменшенням максимального діаметра за більш або менш сталого діаметра ствола (46—52 мм для

Таблиця 4. Хронологія розмірних груп ніжок амфор Менди

Розмірні групи	Типи цілих форм	Датуючі комплекси	Посилання на: Монахов 1999	Дата за С.Ю. Монаховим (рр. до н. е.)	Дата за С.В. Поліним (рр. до н. е.)
Менда-III	Тип II-A	Фанагорійський склад на пагорбі Г; Ольвійська землянка 1979 р.	1999, с. 121, 130—131, табл. 38, № 2, табл. 42, № 2 і 3	425—400	
Менда-IV-C	Тип II-B	Колодязь 1992 р. з Херсонеса; підвал 2 (1960 р.) з Ніконію (ранній пласт), приміщення 32 (1990 р.) в Горгіппії	1999, с. 176—177, 229—236, табл. 64, № 8, табл. 95, № 5 і 6, табл. 96, № 3	400—380	
Менда-V-A	Тип II-B	Курган 1 Ольгине; Курган 1 біля Кам'янки Дніпровської, тризна 2	1999, с. 220—223, 303—306, табл. 92, № 4, табл. 128, № 5	390/385—370/365	
Менда-V-B Менда-VI-A	Тип II-B Тип II-B/ II-C	Курган 28 у Плавнях; Курган 1 біля Кам'янки Дніпровської, тризна 2	1999, с. 182—184, 303—306, табл. 68, № 1, табл. 128, № 3	400—365 380—365	
Менда-IV-B	Тип II-C	Курган Чортомлик; Курган 14 біля Гюновки; курган 16 біля Рогачика; курган 8 групи Череднікова Могила, тризна	1999, с. 303—306, 379—381, табл. 128, № 3, табл. 167, № 1, табл. 168, № 1	365—345	350—340
Менда-IV-A	Тип II-C	Курган Чортомлик	1999, с. 362—369, табл. 160, № 1 і 3	350—335	350—345
Менда-II-A, Менда-II-B, Менда-I-C, Менда-VI-B	Тип II-C	Кургани Драна Кохта і Мелітопольський	1999, с. 394—397, 402—405, табл. 176, № 1 і 2, табл. 179, № 1, табл. 180, № 1	345—330	350—340 350—340
Менда-I-A Менда-I-B	Тип II-C	Те само Курган Мелітопольський Курган Огуз Курган Огуз	1999, с. 405—407, табл. 181, № 1—3	330—320	350—340

всіх трьох груп) і, відповідно, зростанням коефіцієнта розширення: IV-C 88—93 мм і 0,537—0,577; V-A 80—83 мм і 0,560—0,592; VI-A 77—79 мм і 0,607—0,641. Схоже, що група VI-A замикає цей еволюційний ряд, і ці спостереження, на нашу думку, дають змогу гіпотетично датувати її 380—365-и рр. до н. е.

Розмірні групи, які корелюються з варіантом цілих форм II-C, можна розділити на два блоки: перший обмежується другою половиною другої чверті — початком третьої чверті IV ст., другий — третьою чвертю IV ст. до н. е. Перший блок становлять групи IV-B і IV-A. Вони поєднуються за наявністю їхніх ніжок у кургані Чортотлик. Ранішою є група IV-B, оскільки такі ніжки є в комплексах другої половини 360—350-х рр. до н. е.: курган 14 біля с. Поновка, курган 16 біля с. Рогачик, курган 8 групи Череднікова Могила, тризна (Монахов 1999, с. 379—381, 340—348). Ніжки групи IV-A представлені в Чортотлику. С.Ю. Монахов датує його кінцем 40-х — першою половиною 30-х рр. IV ст. до н. е. (там само, с. 362—369), а С.В. Полін 350—340-и, вірогідніше, 350—345-и рр. до н. е. (Бидзиля, Полін 2012, с. 541—546). Таким чином, для групи IV-B оптимальною є дата 365—350 рр., для групи IV-A — 350—345/340 рр. до н. е.

Другий блок становлять групи II-A, II-B, VI-B, I-A і I-B. Ніжки груп II-A, II-B і VI-B знайдені в Мелітопольському та Жовтокам'янському курганах. Перший датовано 40—30-и рр. IV ст. (Монахов 1999, с. 402—405), другий — 340—335-и рр. до н. е. (там само, с. 394—397). Ніжки груп I-A і I-B були в кургані Огуз,

датованому 30—20-и рр. IV ст. до н. е. (там само, с. 405—406).

Таким чином, спираючись на хронологію С.Ю. Монахова, можна припустити еволюційний ряд розвитку для розмірних груп ніжок варіанту цілих форм II-C «мелітопольський»: протягом 365—350/345 рр. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 50—57 мм, d_{max} 82—88 мм; протягом 345—335/330 рр. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 50—54 мм, d_{max} 72—80 мм; протягом 335/330—320 рр. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 42—48 мм, d_{max} 68—72 мм.

С.В. Полін пропонує датувати кургани Жовтокам'янський, Мелітопольський та Огуз 350—340-и рр. до н. е., об'єднуючи їх в одну групу з Чортотликом. Відповідно, й припинення виробництва або надходження амфор Менди на ринок Північного Причорномор'я за С.Ю. Монаховим припадає на 320-і рр., а за С.В. Поліним — на межу 340/330-х рр. до н. е. Якщо запропонована С.В. Поліним дата для Чортотлика добре вписується в еволюційний ряд, то дати Мелітопольського кургану, Жовтокам'янки та Огузу перечать цьому. Тож питання про кінцеву дату побутування амфор Менди в Північному Причорномор'ї ще чекає розв'язання.

Ніжки амфор Синопи належать до однієї морфологічної традиції. Г.А. Ломтадзе пропонує таку схему: 1) друга чверть IV ст. до н. е. Ніжки типів I-A—I-C мають розширену до низу форму з конічним заглибленням в нижній частині, зовні схожі з ніжками амфор Гераклеї та Фасосу; 2) кінець другої чверті IV ст. до н. е. Ніжки типів II-A—II-C циліндричні або розширені до низу, без заглиблення, діаметр 30—56 мм; 3) третя чверть IV ст. до н. е. Ніжки мають діаметр 46—50 мм; 4) класифікація ніжок синопських амфор другої половини IV — початку III ст. до н. е. ускладнюється передовсім їх незграбною формовкою (Ломтадзе 2005).

Для перевірки цієї схеми ми сформува-ли добірку з 67 ніжок: 39 амфор опубліковані (Монахов 1992; 1999), 28 ніжок походять з Білозерського поселення. Добірка описана такими ознакам: діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$), діаметр максимального розширення (d_{max}) і їхнє співвідношення ($d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$; коефіцієнт розширення). На дендрограмі виділилося сім кластерів — розмірних груп. Характеристика їх та дані з хронології подано в таблицях (табл. 6 і 7). Відтак:

— ніжки розмірної групи Синопа-I, що належать амфорам ранніх типів, мають максимальне значення розширення, d_{max} 62—72 мм;

— для розмірних груп першої половини IV ст. до н. е. Синопа-I і Синопа-II-A коефіцієнт розширення менший за 0,9 тільки в середині століття та сягає 0,9 у групі Синопа-III-A;

Таблиця 5. Характеристика розмірних груп ніжок амфор Менди

Розмірні групи	Метричні ознаки (в мм)		
	$d_{\text{ств}}$	d_{max}	$d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$
Менда-III	39—41	61—64	0,639—0,661
Менда-IV-C	50—52	88—93	0,537—0,577
Менда-V-A	46—48	80—83	0,560—0,592
Менда-V-B	40—42	78—80	0,512—0,525
Менда-VI-A	48—50	77—79	0,607—0,641
Менда-IV-B	50—53	82—86	0,595—0,634
Менда-IV-A	54—57	84—88	0,613—0,678
Менда-II-A	50—52	72—76	0,675—0,708
Менда-II-B	47—49	74—76	0,631—0,662
Менда-I-C	43—45	72—74	0,581—0,625
Менда-VI-B	51—54	80	0,6375—0,675
Менда-I-A	42—49	68—70	0,617—0,710
Менда-I-B	47—48	71—72	0,652—0,666

— ніжки кінця IV — початку III ст. до н. е. відрізняються зменшенням лінійних характеристик. Це групи Синопа-III-B ($d_{\text{ств}} 40\text{—}42$ мм, $d_{\text{max}} 44$ мм), Синопа-IV ($d_{\text{ств}} 30\text{—}41$ мм, $d_{\text{max}} 30\text{—}42$ мм).

Пепарет-I. Для побудови в першому наближенні типологічної та хронологічної класифікації ніжок Пепарету нами сформована добірка з 22 од. Вони походять від амфор, які С.Ю. Монахов використав для розробки типологічної та хронологічної класифікації цілих форм (Монахов 1999; 2003). Зафіксовані значення двох ознак: діаметри ствола ($d_{\text{ств}}$) і розширення (d_{max}).

На нашій дендрограмі виділилося п'ять розмірних груп. Характеристика їх та дані з хронології зведено в таблицю (табл. 8). Вкажемо, що для амфор Пепарету хронологія курганів С.В. Поліна має принципове значення. Тож розглянемо запропоновану нами хронологію розмірних груп ніжок Пепарету.

Ніжки розмірної групи Пепарет-I-1 зафіксовані в курганах 19 (1911 р.) і 92 (1972 р.) Єлисаветівського могильника. Для першого запропоновано дату 390-і рр., для другого — 390—

380-і рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 179—181, табл. 65, № 2; 2003, с. 97, табл. 67, № 1). Таким чином, хронологія цієї групи обмежується двома першими десятиліттями IV ст. до н. е.

Ніжки розмірної групи Пепарет-I-2 трапляються частіше. Курган 1 біля с. Ольгине датують першою половиною 80-х рр. IV ст. (390—385 рр. до н. е.) (Монахов 1999, с. 220—223). Стосовно кургану 14 (1909 р.) Єлисаветівського могильника С.Ю. Монахов зазначає, що амфора Пепарету входить до кола амфор 80—70-х рр. IV ст., а комплекс загалом датує 370-и рр. до н. е. (там само, с. 311—313). Яму 271 з Ніконію датовано першою половиною 60-х рр. IV ст. (370—365 рр. до н. е.) (там само, с. 299). Північну гробницю Гайманової Могили С.Ю. Монахов датує серединою 30-х рр. IV ст. до н. е. (там само, с. 387—391), а С.В. Полін — в межах 365—350 рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 508—510). Таким чином, хронологія ніжок амфор цієї розмірної групи, якщо погодитися з датуванням С.В. Поліним північної гробниці Гаманової Могили, займає діапазон 385—350 рр. до н. е.

Ніжки розмірних груп Пепарет-I-3 і Пепарет-I-5 є в Чортотлику, який С.Ю. Мона-

Таблиця 6. Хронологія розмірних груп ніжок амфор Синопи

Групи ніжок	Типи цілих форм	Посилання на: Монахов 1992; 2003	Дати (рр. до н. е.)
Синопа-I	Варіанти I-A і II-A-1	1992, с. 166—168, табл. 3, № 1, 2, 4; 2003, с. 146—147, 149, табл. 100, № 1—3, табл. 101, № 4 і 5	390/380—370
Синопа-II-A	Варіанти I-B, II-A-2, II-E-1, II-E-2, II-G	1992, с. 168, табл. 3, № 6; 2003, с. 147, 149, 151—152, табл. 100, № 6, табл. 102, № 6, табл. 103, № 2 і 5	375—350
Синопа-III-A	Варіанти I-C, II-A, I-D, II-E, I-E	1992, с. 168—169, 172, табл. 4, № 7, табл. 5, № 21; 2003, с. 147—148, 151, табл. 100, № 7, табл. 101, № 1 і 3, табл. 102, № 7	360—340
Синопа-III-C	Варіанти I-D, II-E, II-D	1992, с. 169, 176, табл. 4, № 8, табл. 10, № 61; 2003, с. 147, 151, табл. 101, № 2, табл. 102, № 5	350—325
Синопа-II-B	Варіант II-D	1992, с. 175, табл. 9, № 54	330—310
Синопа-III-B	Варіант II-C	2003, с. 150, табл. 102, № 2 і 3	310—290
Синопа-IV	Варіанти II-C, II-E-3	1992, с. 173—174, табл. 6, № 26—28, 33, 46, 51, 52; 2003, с. 150, 152, табл. 102, № 4, табл. 103, № 4	300—270

Таблиця 7. Характеристика розмірних груп ніжок амфор Синопи

	$d_{\text{ств}}$	d_{max}	$d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$	Дата (рр. до н. е.)
Синопа-I	50—58	62—72	0,714—0,870	390/380—370
Синопа-II-A	44—50	53—60	0,783—0,867	375—350
Синопа-III-A	39—43	46—48	0,812—0,914	360—340
Синопа-III-C	44—47	44—50	0,9—1,0	350—325
Синопа-II-B	47—50	50—53	0,903—0,980	330—310
Синопа-III-B	40—42	44	0,909—0,954	310—290
Синопа-IV	30—41	30—42	0,9—1,0	300—270

хов датує 40-и — першою половиною 30-х рр. IV ст. (Монахов 1999, с. 362—369), С.В. Полін — 350—340-и рр., схилиючись більше до 350—345-х рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 541—546). Таким чином, амфори Пепарет-I-3 і Пепарет-I-5 датуються третьою чвертю IV ст. до н. е. Для ніжок розмірної групи Пепарет-I-4 дату за комплексами поки що не можна визначити, але за лінійними характеристиками вони близькі до груп Пепарет-I-3 і Пепарет-I-5 (табл. 8), тож датуються теж третьою чвертю IV ст. до н. е.

Зазначимо, що ніжкам амфор з північної гробниці Гайманової Могили, які С.Ю. Монахов відніс разом з амфорами з Чортomla до варіанта I-B «Чортomla» (і відповідно датував третьою чвертю IV ст. до н. е.), знайдено аналогії, і вони об'єдналися в одну групу з ніжками амфор варіанта I-A «Солоха» (датованими першою половиною IV ст. до н. е.). Це, по-перше, є опосередкованим аргументом для перегляду дати Гайманової Могили на користь першої половини IV ст. до н. е., по-друге, демонструє

обмежений характер типологічних класифікацій цілих форм, які не враховують інформаційний потенціал профільного матеріалу, по-третє, яскраво демонструє евристичні можливості детального аналізу амфорного матеріалу на елементарному рівні.

Дискусійним лишається питання верхньої межі побутування амфор Пепарету в Північному Причорномор'ї. С.В. Полін припускає дату близько 340 р. до н. е., С.Ю. Монахов, спираючись на дату Чортomla, вважає, що вони надходили протягом 340—330-х рр. до н. е.

Серед *ніжок амфор Фасосу*, поширених у IV ст. до н. е., можна виділити три морфологічні традиції: 1) ніжки від біконічних амфор; 2) від конічних амфор; 3) від амфор типу «Порфмій».

Проаналізуємо ніжки біконічної морфологічної традиції. Добірка з 51 од. сформована за працями С.Ю. Монахова (Монахов 1999; 2003) та описана набором ознак: діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$), діаметр максимального розширення (d_{max}) та їхнє співвідношення ($d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$; коефіцієнт розширення).

Таблиця 8. Характеристика та хронологія розмірних груп ніжок амфор типу Пепарет-I

Розмірні групи	$d_{\text{ств}}$ (в мм)	d_{max} (в мм)	Посилання на: Монахов 1999; 2003	Хронологія (рр. до н. е.)
Пепарет-I-1	46	62—64	1999, с. 179—181, табл. 66, № 2; 2003, с. 97, табл. 97, № 1	400—380
Пепарет-I-2	46—50	67—70	1999, с. 67—68, табл. 67, № 2 і 5, табл. 68, № 2, табл. 69, № 5, табл. 70, № 1 і 2; 2003, с. 220—223, табл. 92, № 5; 2003, с. 311—313, табл. 133, № 1	385—350
Пепарет-I-3	48—50	72—73	1999, с. 98—99, табл. 67, № 3, табл. 69, № 2 і 3	350—330/325
Пепарет-I-4	52—53	70	1999, с. 98—99, табл. 67, № 4, табл. 69, № 4	
Пепарет-I-5	52—57	73—78	1999, с. 99, табл. 68, № 1, 3 і 4, табл. 69, № 1; 2003, с. 313—315, табл. 134, № 1	

Таблиця 9. Хронологія розмірних груп ніжок амфор Фасосу

Розмірні групи	Посилання на: Монахов 1999; 2003	Дати (рр. до н. е.)
Фасос-бік-I	1999, с. 125—130, табл. 40, № 4, табл. 41, № 5 і 6; с. 148—155, табл. 54, № 3	450—400
Фасос-бік-II	1999, с. 125—130, табл. 40, № 5, табл. 41, № 4; с. 131—135, табл. 44, № 1 і 2; с. 149—153, табл. 52, № 1 і 4	450—400
Фасос-бік-III	1999, с. 227—229, табл. 94, № 1; с. 383—386, табл. 170, № 1; с. 387—390, табл. 172, № 1; с. 390—392, табл. 174, № 1; 2003, табл. 44, № 2 і 7, табл. 46, № 1	350—320
Фасос-бік-IV	1999, с. 149—153, табл. 52, № 2; с. 284—287, табл. 117, № 1 і 13, табл. 119, № 4 і 12, табл. 120, № 15; с. 290—295, табл. 121, № 1; с. 400—402, табл. 178, № 3; 2003, табл. 44, № 5, табл. 45, № 2	375—350
Фасос-бік-V	1999, с. 177—179, табл. 65, № 2; с. 194—201, табл. 78, № 1; с. 284—287, табл. 118, № 6 і 7, табл. 119, № 2, табл. 120, № 9 і 16; с. 299, табл. 125, № 4; 2003, табл. 42, № 1, 3 і 4, табл. 43, № 1, 2 і 4, табл. 44, № 3	400—370
Фасос-бік-VI	1999, с. 229—232, табл. 95, № 1; с. 284—287, табл. 117, № 1; с. 400—402, табл. 178, № 2	390—360

На дендрограмі виділилося шість клас-терів — розмірних груп. Характеристика їх і дані з хронології цих груп зведено в таблицях (табл. 9 і 10).

Спробуємо в найзагальніших рисах визначити еволюційну схему, яку, вірогідно, ми зафіксували. Ніжки другої половини V ст. до н. е. характеризуються діаметром максимального розширення 53—62 мм у групах Фасос-бік-I і Фасос-бік-II; ніжки першої половини IV ст. до н. е. — діаметром 66—79 мм у групах Фасос-бік-V, Фасос-бік-VI і Фасос-бік-IV, де у середині другої чверті або на зламі першої/другої третин IV ст. до н. е. діаметр зменшився від 71—79 мм до 66—72 мм. Для ніжок третьої чверті IV ст. до н. е. прикметний діаметр максимального розширення 63—66 мм.

Амфори з Каталине 1. Після огляду типологічних і хронологічних класифікацій амфорних ніжок зіставимо з ними матеріал з поселення Каталине 1.

Хіос (4 од., з них три «ковпачкові»): № 71, 683, 766 і 767 (рис. 1). Найближча аналогія № 766 — ніжка амфори варіанту II-C-1 з Ольвійського некрополю (Монахов 2003, с. 18, табл. 7, 3). Загалом варіант II-C-1 С.Ю. Монахов датує третьою чвертю V ст. до н. е. Такі ніжки є на Білозерському поселенні, яке виникло не раніше перших десятиліть IV ст. до н. е. (Былькова, Немцев 2009). Складається враження, що ніжки з таким профілем могли побутувати і на амфорах IV типу, за С.Ю. Монаховим. Денця № 71, 683 і 767 за розмірними групами для «ковпачкових» ніжок розподіляються так: № 71 — група Хіос-V, № 683 і 767 — група Хіос-III-A. Розмірні групи Хіос-III-A і Хіос-V входять до кола амфор, датованих 380—350 рр. до н. е. (табл. 11; Немцев 2012).

Гераклея представлена 14 ніжками: № 5, 223, 397, 446, 511, 765, 1722, 1725, 1772, 1820, 1883, 1884, 1935 і 1936 (рис. 2). За розмірними групами для ніжок амфор Гераклеї вони розподі-

ляються так: № 446 і 1725 — група Гераклея-IV, 400—375 рр. до н. е.; № 5, 511, 765, 1883 і 1884 — група Гераклея-V-1, 380—360 рр. до н. е.; № 223, 397, 1722, 1772, 1820 і 1936 — група Гераклея-VII, 360—345 рр. до н. е.; № 1935 — група Гераклея-V-2, 355—335 рр. до н. е. (табл. 11).

Синопа (5 од.): № 341, 844, 1338, 1721 і 1934 (рис. 3). За розмірними групами для ніжок амфор Синопи вони розподіляються так: № 1934 — група Синопа-I, 390/380—370 рр. до н. е.; № 844 — група Синопа-III-A, 360—340 рр. до н. е.; № 341 — група Синопа-III-C, 350—325 рр. до н. е.; № 1338 і 1721 — група Синопа-III-B, 330—310 рр. до н. е. (табл. 11).

Менда (4 од.): № 68, 1283, 1431 і 1605 (рис. 1). За розмірними групами для ніжок амфор Менди вони розподіляються так: № 1283 група Менда-V-A, 400—365 рр. до н. е.; № 1431 — група Менда-IV-B, 365—345 рр. до н. е.; № 68 і 1605 — група Менда-II-B, 345—330 рр. до н. е. (табл. 11).

Пепарет-I (6 од.): № 957, 1221, 1282, 1432, 1726 і 1933 (рис. 4). За розмірними групами для ніжок амфор типу Пепарет-I вони розподіляються так: № 1432 — група Пепарет-I-1, 400—380 рр. до н. е.; № 1221 — група Пепарет-I-2, 385—350 рр. до н. е.; № 1282 і 1726 — група Пепарет-I-3, № 957 і 1933 — група Пепарет-I-5, 350—340/330 рр. до н. е. (табл. 11).

Три ніжки *Фасосу* належать до біконічної морфологічної традиції: № 4, 183 і 512 (рис. 3). Вони належать до групи Фасос-бік-III, 350—325 рр. до н. е. (табл. 11).

Псевдо-Херсонес (5 од.): № 28, 100, 185, 513 і 515 (рис. 5 і 6). Під цією назвою маємо на увазі серію поширених у Північному Причорномор'ї амфор, місце виготовлення яких не з'ясоване. І.Б. Зеест висунула гіпотезу, що то був Пантикапей (Зеест 1960). С.Ю. Монахов відніс їх до продукції Херсонеса Таврійського, припустивши, що їх випускали до початку практики відтиснення печатки, та датував третьою чвертю

Таблиця 10. Характеристика розмірних груп ніжок амфор Фасосу

Розмірні групи	Метричні ознаки (в мм)			Хронологія (рр. до н. е.)
	d _{ств}	d _{max}	d _{ств} /d _{max}	
Фасос-бік-I	38—45	53—55	0,679—0,830	450—400
Фасос-бік-II	44—49	58—62	0,758—0,845	
Фасос-бік-V	47—52	71—75	0,635—0,718	400—370
Фасос-бік-VI	48—58	76—79	0,615—0,734	370—360
Фасос-бік-IV	45—52	66—72	0,625—0,788	375—350
Фасос-бік-III	44—47	63—66	0,682—0,734	350—325

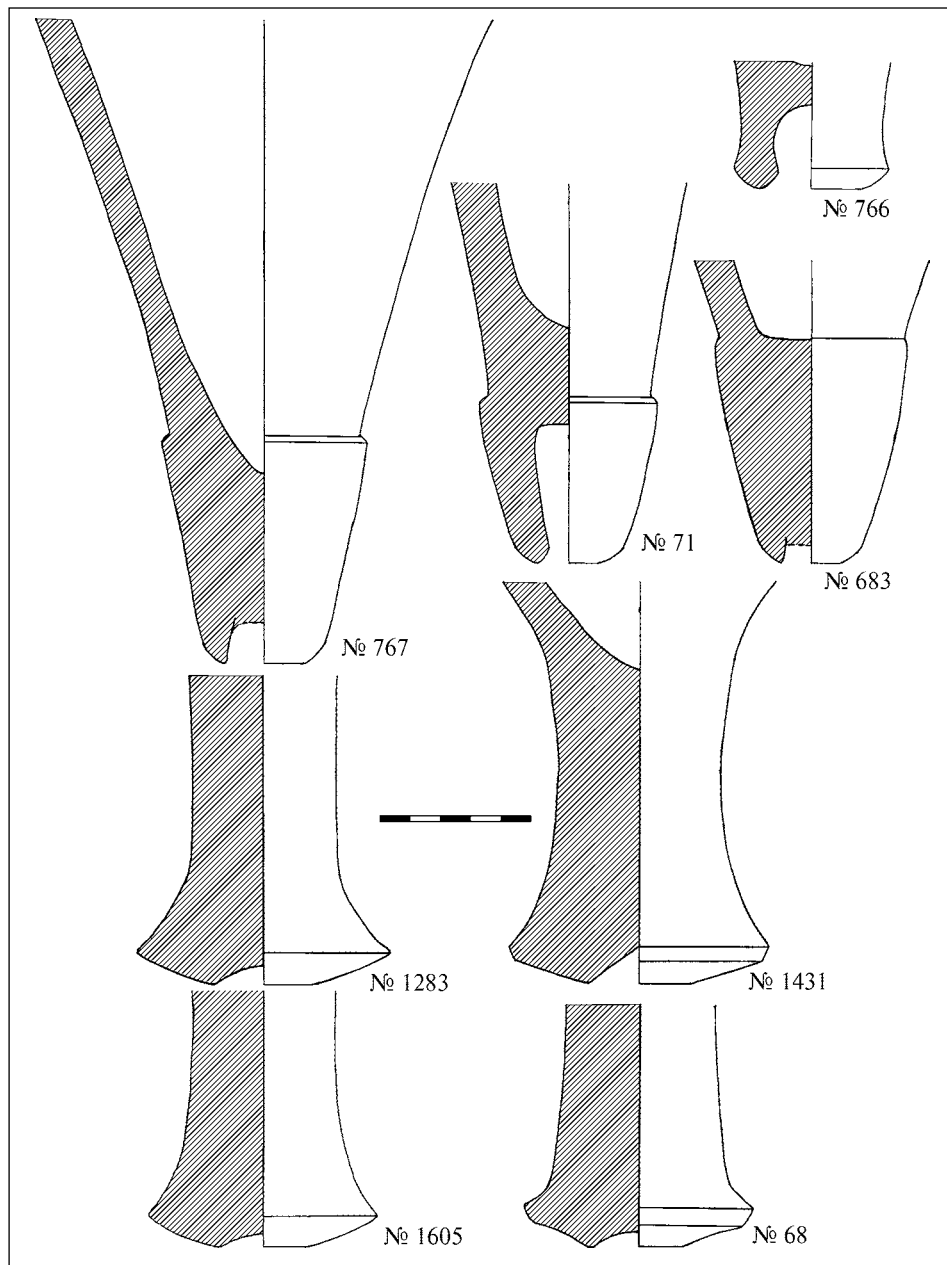

Рис. 1. Каталине 1. Ніжки амфор Хіосу та Менди

IV ст. до н. е. (Монахов 1989). Але зі зростанням числа таких амфор дослідник відмовився від такого визначення та запропонував називати їх амфорами Псевдо-Херсонеса виробництва невідомого дорійського центру.

Проаналізувавши добірку з понад 70 амфор, С.Ю. Монахов дійшов висновку, що амфори цього типу надходили на ринок Північного Причорномор'я від 380-х до 320-х рр. до н. е. Спираючись на ознаку наявності/відсутності перехвату на ніжці, вчений виділив дві групи: I групу (з перехватом) виробляли впродовж усього зазначеного хронологічного діапазону; II група (без перехвату) не трапляється в комп-

лексах раніше середини IV ст. до н. е. (Монахов, Кузнецова 2009).

Амфори *типу Муригіоль* представлені ніжкою № 447 (рис. 3). С.Ю. Монахов датував амфори цього типу першою половиною століття. С.В. Полін, виділивши такі серед матеріалів тризни Олександрополя, запропонував подовжити їхню хронологію і на третю чверть IV ст. до н. е. (Монахов 2003; Бидзиля, Полин 2012).

Амфори *типу Солоха-I* представлені ніжкою № 27 (рис. 7). Цей тип датують першою половиною IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 239—243).

Ніжки № 70 і 1090 (рис. 7) ідентичні за глиною та вирізняються з загалу технологічними особливостями. Фактично вони є керамічним «бубликом» з отвором, який приєднували до денця амфори. Такі ніжки добре представлені на Білозерському поселенні. Часто їх знаходять саме у вигляді «бубликів», через те що вони відбивалися в місці з'єднання (що часто трапляється з «ковпачковими» ніжками амфор Хіосу). Такі ніжки пропонують вважати продукцією керамічних майстерень *Еріфр* (Монахов 2012). Датують амфори з такими ніжками другою половиною IV — початком III ст. до н. е. Аналогічна ніжка походить з насипу Чортотлик (Полин 1991, рис. 3, № 10). С.Ю. Монахов навів цілу амфору з поховання в Прикубанні, не поточнюючи її дату та зазначаючи, що, можливо, це невідомий тип тари Хіосу (Монахов 1999, с. 362—369, табл. 161, № 3). Нагадаємо, що С.В. Полін датує Чортотлик 350—340-и рр. до н. е. На поселенні Сахарна «Ла Ревекін» серед скупчення кераміки

на долівці одного з жител, яке згоріло під час загибелі поселення, знайдена така само ніжка разом з кільцевим денцем чорнолакового канфара, характерного для 350—325 рр. до н. е. (Левицкий 2012, с. 248, рис. 3, 7). Виходячи зі сказаного, ці дві ніжки можемо датувати другою половиною IV ст. до н. е.

Розглянемо амфори невідомих центрів, для яких нам вдалося знайти аналогії та продатувати їх.

Ніжка № 184 (рис. 7) за керамічним тістом може бути зіставлена з горлом амфори з клеймом «прора» з Білозерського поселення. Ці клейма датують третьою чвертю IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 397—400, табл. 177).

Ніжка № 234 (рис. 6) аналогічна ніжці амфори з комплексу з Керчі. Автори публікації з посиланням на В. Грейс вважають її амфорою Самосу(?). Час амфори визначається датою комплексу: 370—350 рр. до н. е. (Федосеев, Ермолин, Куликов 2008, с. 491, рис. 1, № 8). Як бачимо, амфори цієї колекції в загальній масі

Таблиця 11. Каталіне 1. Хронологія амфорних ніжок

№ амфори	Розмірна група	d _{ств}	d _{max}	d _{загл}	h _{ков}	d _{ств} / d _{max}	Дати (рр. до н. е.)
446	Гераклея-IV	49	55	28			400—375
1725	Гераклея-IV	48	58	26			400—375
5	Гераклея-V-1	42	52	31			380—360
511	Гераклея-V-1	42	53	30			380—360
765	Гераклея-V-1	42	55	28			380—360
1883	Гераклея-V-1	42	51	35			375—350
1884	Гераклея-V-1	41	55	28			380—360
223	Гераклея-VII	39	52	25			360—345
397	Гераклея-VII	40	52	26			360—345
1722	Гераклея-VII	41	49	30			360—345
1772	Гераклея-VII	40	50	24			360—345
1820	Гераклея-VII	42	50	28			360—345
1936	Гераклея-VII	44	50	29			360—345
1935	Гераклея-V-2	45	52	32			355—335
1934	Синопа-I	49	69			0,710	390/380—370
844	Синопа-III-A	43	47			0,914	360—340
341	Синопа-III-C	45	49			0,918	350—325
1338	Синопа-III-B	46	51			0,901	330—310
1721	Синопа-III-B	50	52			0,961	330—310
683	Хіос-III-A		64		74	1,156	380—350
767	Хіос-III-A		68		75	1,102	380—350
71	Хіос-V		59		55	0,932	380—350
1283	Менда-V-A	48	64			0,571	400—365
1431	Менда-IV-B	53	86			0,616	365—345
1605	Менда-II-B	47	76			0,618	345—330
68	Менда-II-B	49	76			0,644	345—330
1432	Пепарет-I-1	46	63			0,730	400—380
1221	Пепарет-I-2	52	64			0,812	385—350
1282	Пепарет-I-3	50	72				350—340/330
1726	Пепарет-I-3	50	71			0,704	350—340/330
957	Пепарет-I-5	48	81			0,592	350—340/330
1933	Пепарет-I-5	52	73				350—340/330
4	Фасос-бік-III	45	64			0,703	350—325
183	Фасос-бік-III	47	64			0,734	350—325
512	Фасос-бік-III	44	60			0,733	350—325

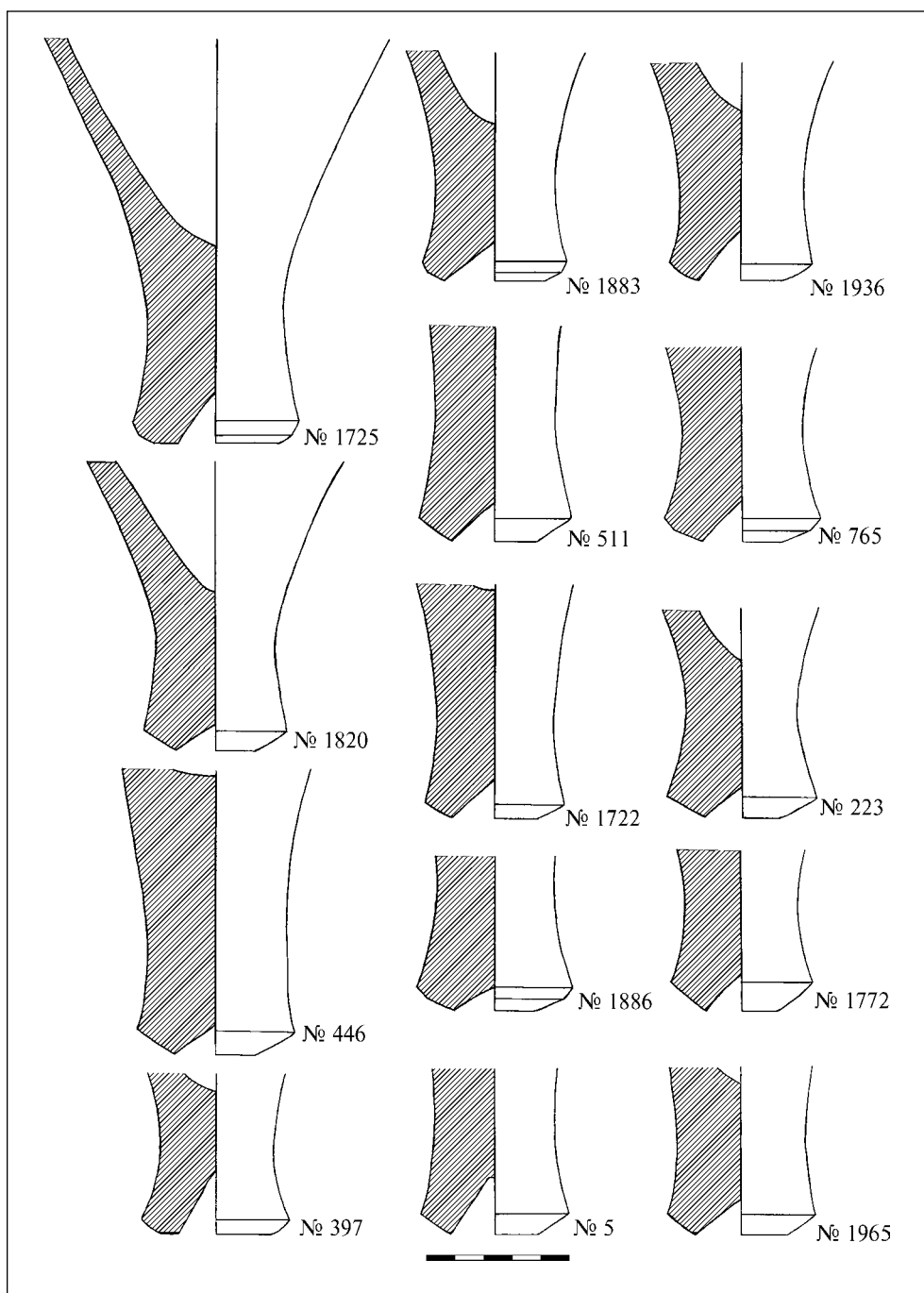

Рис. 2. Каталіне 1. Ніжки амфор Гераклії

Таблиця 12. Каталіне 1. Сумарна хронологія амфорних ніжок

	390-і	380-і	370-і	360-і	350-і	340-і	330-і	320-і	310-і	300-і
Гераклея										
Менда										
Хіос										
Пепарет										
Фасос										
Самос?										

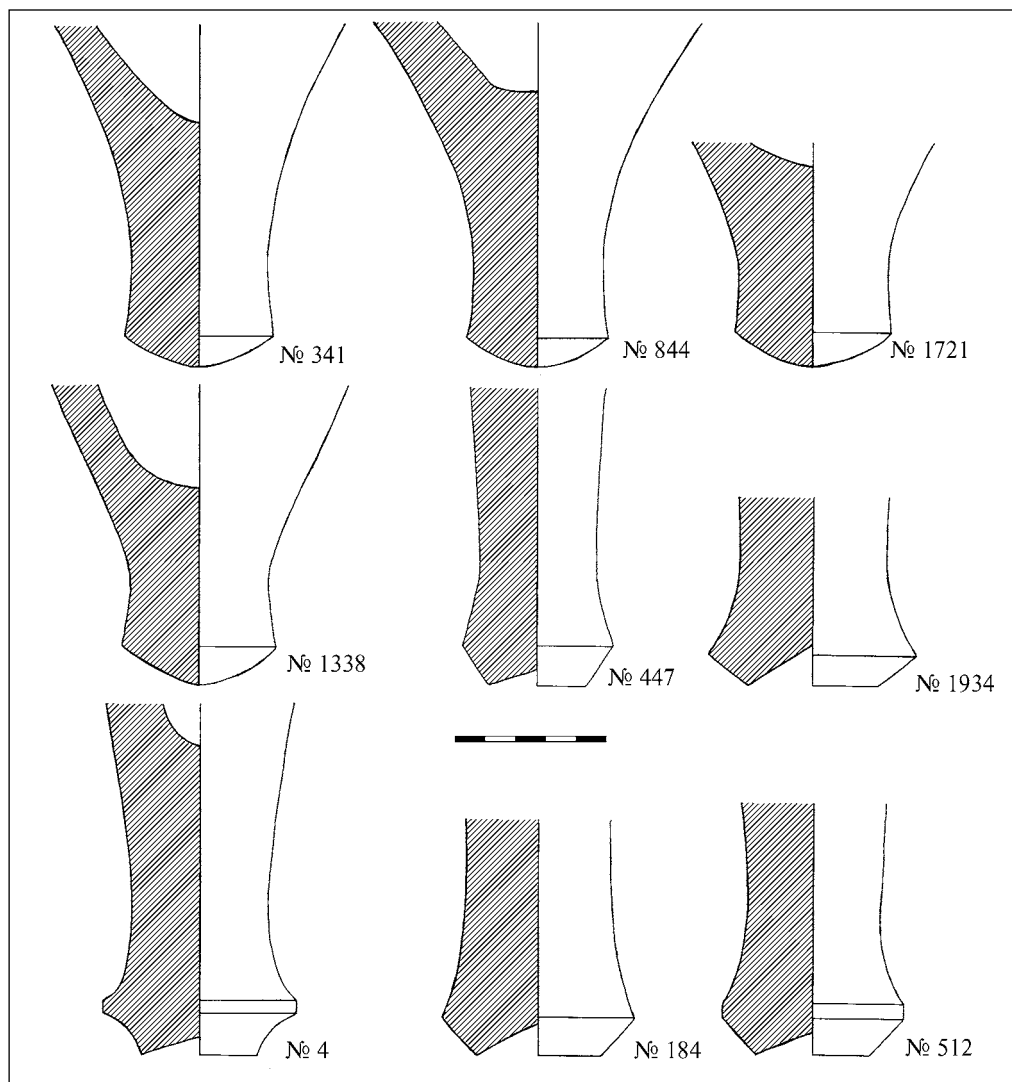

Рис. 3. Каталине 1. Ніжки амфор Синопи, Фасосу й типу Муригіоль

вкладаються в першу половину — початок третьої чверті IV ст. до н. е.

Перевірити запропоновані типологічні та хронологічні схеми можна через зіставлення з закритими комплексами. За приклад візьмемо нещодавно опублікований амфорний комплекс з кургану 32 під Орджонікідзе, датований 360—350 рр., тобто в межах другої чверті IV ст. до н. е. (Полин 2011). Серед наведених матеріалів до аналізу можна залучити ніжки 11 амфор: дві «ковпачкові» Хіосу (1 і 2), по одній Пепарету (3) та Гераклеї (4), три біконічних амфори Фасосу (5—7) і чотири Менди (8—11). Розглянемо їх детальніше:

1) $d_{\text{ков}}$ 73 мм, $h_{\text{ков}}$ 84 мм, К 1,15 — розмірна група Хіос-II-A, 380—350 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 2, 3; Немцев 2012, с. 260);²

2) $d_{\text{ков}}$ 69 мм, $h_{\text{ков}}$ 75 мм, К 1,086 — розмірна група Хіос-IV-A, 350—325 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 2, 5; Немцев 2012, с. 262—263);

3) $d_{\text{ств}}$ 52 мм, $d_{\text{реб}}$ 72 мм — розмірна група Пепарет-I-3, третя чверть IV ст. до н. е. (Полин 2011, рис. 3, 1);

4) $d_{\text{ств}}$ 43 мм, $d_{\text{реб}}$ 46 мм, $d_{\text{загл}}$ 22 мм — розмірна група Гераклея-IX, 355—340 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 1, 1);

5) $d_{\text{ств}}$ 48 мм, $d_{\text{макс}}$ 71 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{макс}}$ 0,676 — Фасос-бік-IV, 375—350 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 1, 16);

6) $d_{\text{ств}}$ 49 мм, $d_{\text{макс}}$ 70 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{макс}}$ 0,7 — те само (Полин 2011, рис. 1, 18);

7) $d_{\text{ств}}$ 50 мм, $d_{\text{макс}}$ 74 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{макс}}$ 0,675 — розмірна група Фасос-бік-V, 400—370 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 2, 1);

8) $d_{\text{ств}}$ 51 мм, $d_{\text{макс}}$ 86 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{макс}}$ 0,593 — розмірна група Менда-IV-B, 365—345 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 4, 1);

² $d_{\text{ков}}$ — діаметр ковпачка, $h_{\text{ков}}$ — висота ковпачка, К — $h_{\text{ков}}/d_{\text{ков}}$

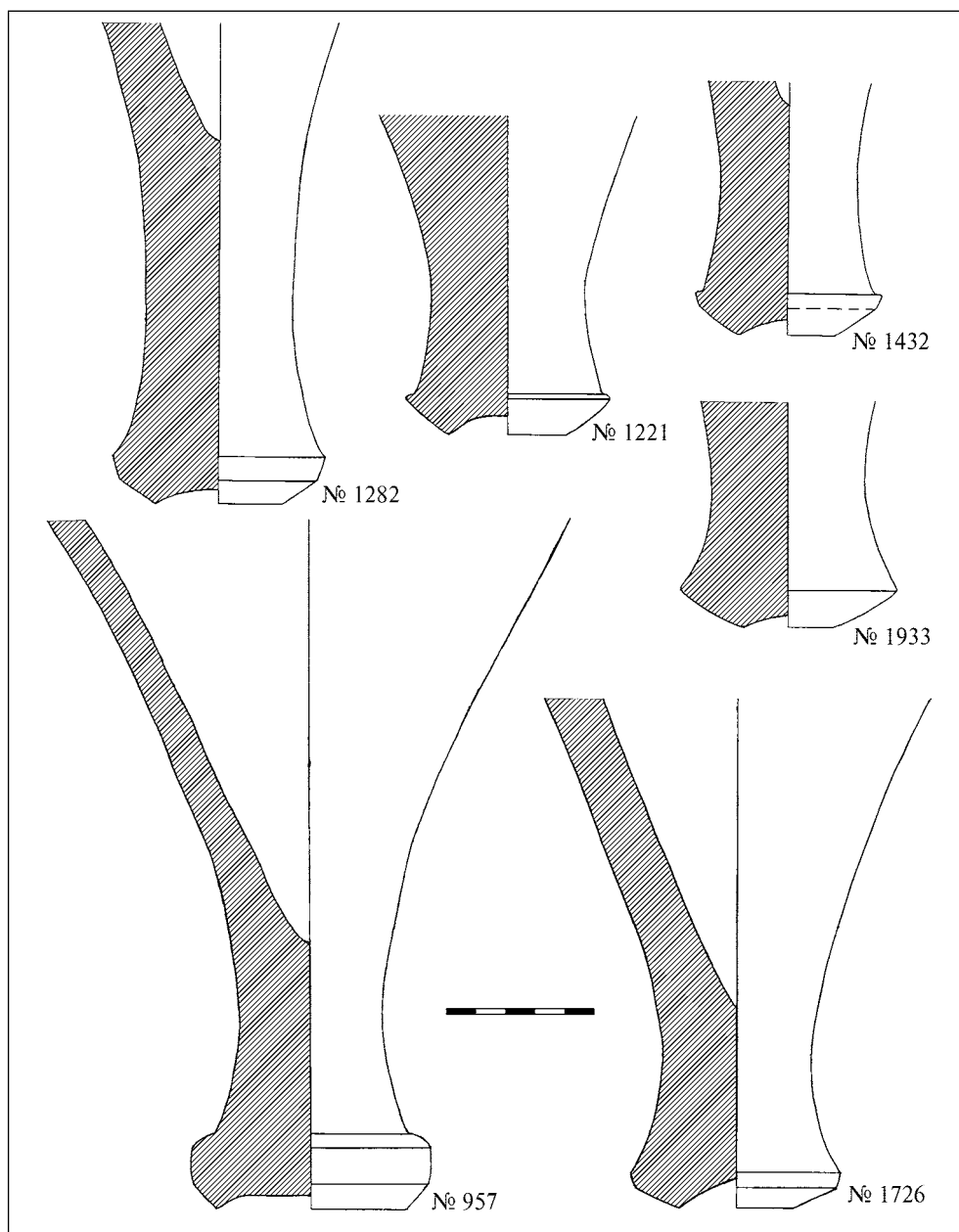

Рис. 4. Каталине 1. Ніжки амфор Пепарету

9) $d_{\text{стб}}$ 54 мм, d_{max} 87 мм, $d_{\text{стб}}/d_{\text{max}}$ 0,62 — розмірна група Менда-IV-A, 350—345/335 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 4, 2);

10) $d_{\text{стб}}$ 57 мм, d_{max} 90 мм, $d_{\text{стб}}/d_{\text{max}}$ 0,633 — те само (Полин 2011, рис. 4, 3);

11) $d_{\text{стб}}$ 59 мм, d_{max} 91 мм, $d_{\text{стб}}/d_{\text{max}}$ 0,648 — те само (Полин 2011, рис. 4, 4).

Загалом ми отримали досить компактний набір амфорних показників, які добре узгоджуються з датами керамічної епіграфіки. Комплекс Каталине 1, на нашу думку, має розміщуватися на хронологічній шкалі між датою північної гробниці Гайманової Могили і Чортомликом. Ніжки амфор Менди й Пепарету належать до

розмірних груп, представлених у Чортомлику, а Фасосу — впевнено вказують на другу чверть IV ст. до н. е. Комплекс кургану 32 під Орджонікідзе уможлиблює кілька зауважень щодо хронології «ковпачкових» ніжок Хіосу. Група Хіос-IV-A, яка нами раніше була розміщена серед амфор третьої чверті століття, тепер може доволі впевнено зайняти місце наприкінці другої — початку третьої чверті вказаного століття.

Ще один комплекс, застосування до якого нашого підходу дозволяє позбутися хронологічного дисонансу, курган 10 біля с. Мала Лепетиха. В ньому виявлено шість поховань. Автори публікації припускають, що курган зве-

ли десь у першій третині IV ст. до н. е., згодом до нього впустили поховання 5 з амфорами середини 360-х рр. до н. е. (за гераклейськими клеймами), а ще пізніше — поховання 4 з амфорою (типу Пепарет-I) середини — третьої чверті того ж століття (Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 92). Якраз ця амфора нас і цікавить (там само, рис. 5, 3). Автори віднесли її до варіанту I-B «Чортомлик» з датою 340—320-і рр. до н. е., за С.Ю. Монаховим, посилаючись на нове датування С.В. Поліним Гайманової Могили 360—350-и рр. до н. е., а в підсумку датували амфору часом між 360-м і 330-м рр. до н. е. (там само, с. 86). Вище ми вже вказували, що ніжки амфор Пепарету з Гайманової Могили та Чортомлика належать до різних розмірних груп. Ніжка цієї амфори за лінійними характеристиками ($d_{\text{ств}}$ 52 мм, $d_{\text{реб}}$ 71 мм) належить до розмірної групи Пепарет-I-3 з датою третя чверть IV ст. до н. е. А ця група пов'язана з Чортомликом, який С.В. Полін датує 350—340-и (вірогідніше, 350—345-и) рр. до н. е. Відтак, можна стверджувати, що поховання 4 датується не пізніше 345/340 рр. до н. е.

Вертаючись до основної теми, зазначимо, попередні результати роботи над детальними типологічними та хронологічними класифікаціями ніжок амфор Гераклеї, Менди, Синопи, Фасосу й типу Пепарет-I достатньо зручні для робо-

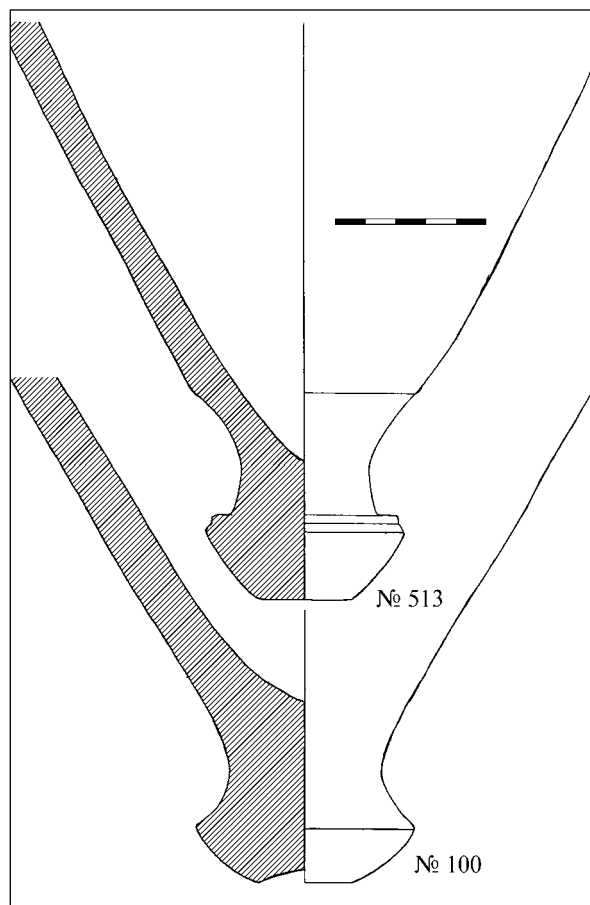

Рис. 5. Каталине 1. Ніжки амфор Псевдо-Херсонеса

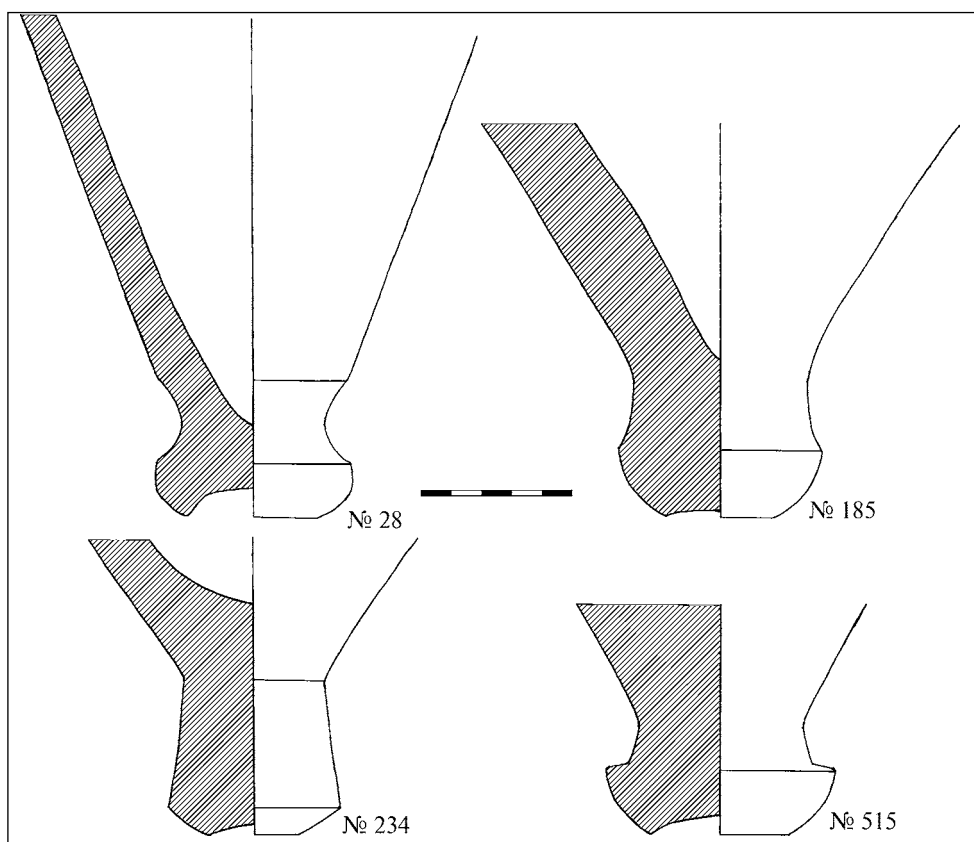

Рис. 6. Каталине 1. Ніжки амфор невідомих центрів

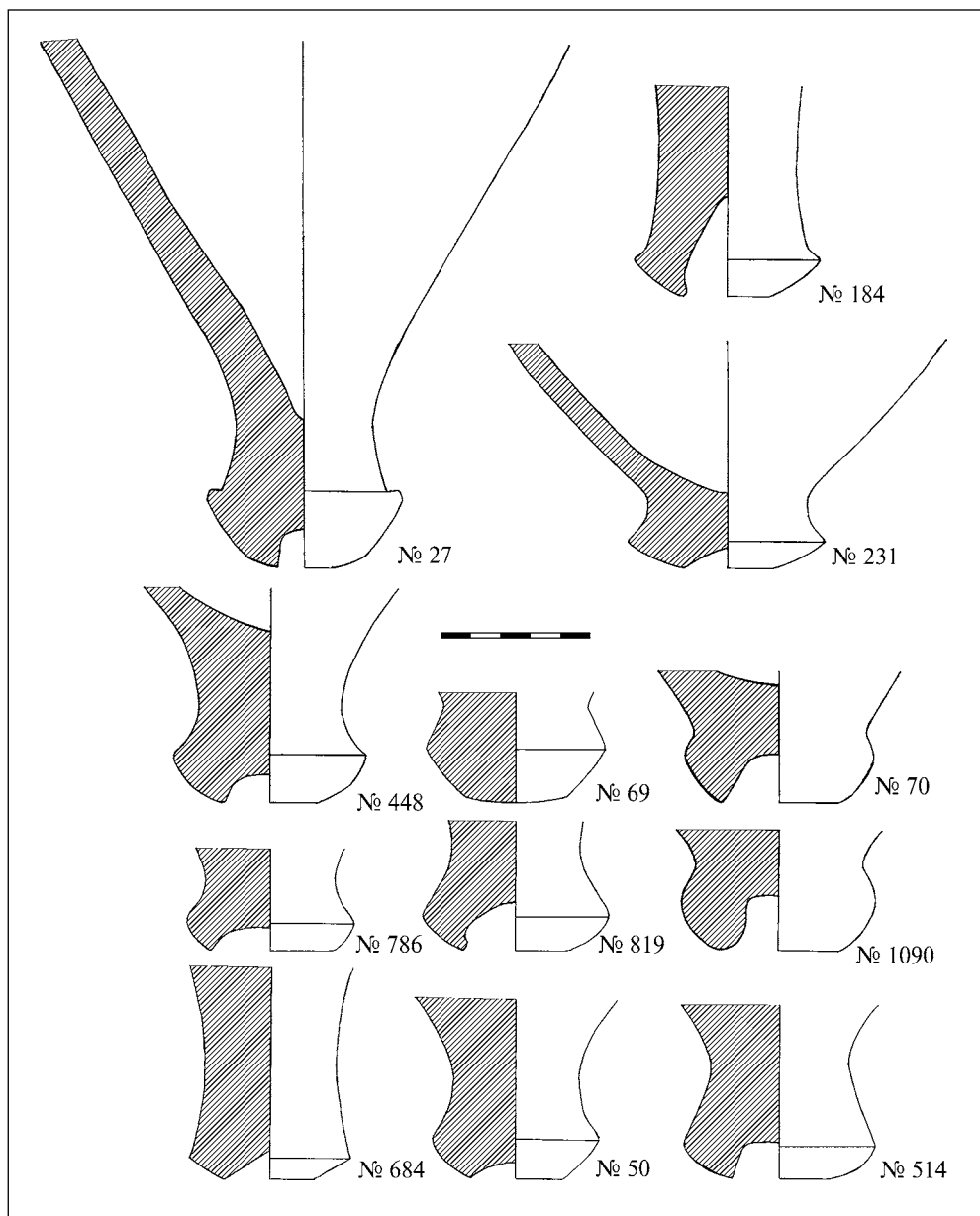

Рис. 7. Каталіне 1. Ніжки амфор невідомих центрів

ти з масовим матеріалом навіть у польових умовах. Добірка амфорних ніжок з поселення Каталіне 1 подана в тій формі, яка надає змогу за потреби організувати цей матеріал за іншими принципами за зміни типологічних і хронологічних схем. Це уможливило використати цю колекцію для дослідження динаміки торговельних стосунків Ольвії та її хори з іншими полісами Причорномор'я та Середземномор'я в IV ст. до н. е. Амфорний матеріал цієї колекції датується не пізніше третьої чверті IV ст. до н. е. На прикладі двох курганних комплексів продемонстровано можливості запропонованого підходу для роботи з профільним амфорним матеріалом.

Загалом можна зауважити, що класифікації цілих форм амфор, побудовані без урахування тенденцій розвитку профільних частин, мають дещо обмежений характер і можуть призводити до неточних висновків. Їх можна усувати, застосовуючи детальний аналіз профільного матеріалу. На наш погляд, високу інформативність амфорних ніжок можна пояснити тим, що для більшості амфор IV ст. до н. е. ніжку виготовляли як окрему деталь, яку пізніше й припасовували до корпусу. Це зумовило значну динамічність метричних характеристик ніжок, а, отже, й високу їх інформативність.

- Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.
- Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). — Ленинград, 1984.
- Быкова В.П. Белозерское поселение в контексте синхронных археологических памятников // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 56—64.
- Быкова В.П., Немцев С.О. Разработка типологии «колпачковых» ножек хиосских амфор на основе статистического анализа формально выделенных признаков // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Мат-лы XII Междунар. научн. конф. — Ростов-на-Дону, 2007. — С. 55—58.
- Быкова В.П., Немцев С.О. Статистико-комбинаторный анализ как основа типологии и хронологии «колпачковых» ножек (по материалам Белозерского поселения) // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 139—147.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — I в. н. э. — М., 2003.
- Євдокимов Г.Л., Данилко Н.М., Могилов О.Д. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 76—96.
- Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. — М., 1960.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Левицкий А.Н. Греческие амфоры на гетских памятниках лесостепи Днестровско-Прутского междуречья — центры и ритмы поступления // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 243—274.
- Ломтадзе Г.А. Античный импорт на Боспоре в IV — начале III вв. до н. э. (опыт количественного анализа по материалам керамической тары). Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — М., 2005.
- Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. Опыт системного анализа. — Саратов, 1989.
- Монахов С.Ю. Динамика форм и стандартов синопских амфор // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 163—204.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров — экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Монахов С.Ю. Амфоры малоазийских Эрифр V—II вв. до н. э.: дополнение к классификации // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. — Тирасполь, 2012. — С. 111—124.
- Монахов С.Ю., Кузнецова Е.В. Об одной серии амфор неустановленного дорийского центра IV в. до н. э. (бывшие «боспорские» или «раннехерсонесские») // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 148—161.
- Немцев С.О. К проблеме хронологической классификации «колпачковых» ножек амфор Хиоса IV в. до н. э. // БИ. — 2012. — XXVI. — С. 255—275.
- Полин С.В. Амфоры кургана Чертомлык // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролее Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — С. 365—375.
- Полин С.В. Амфоры и клейма из кургана № 32 у г. Орджоникидзе Днепропетровской области Украины // АМА. — 2011. — 15. — С. 240—265.
- Федосеев Н.Ф., Ермолин А.Л., Куликов А.В. Керамический комплекс из района рыбоконсервного завода в Керчи // Древности Боспора. — 2008. — 12. — С. 483—505.

Надійшла 14.11.2012

С.О. Немцев

ВОЗМОЖНОСТИ МЕТРОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА АМФОРНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ХРОНОЛОГИЧЕСКОГО ПОСТРОЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ КОЛЛЕКЦИИ С ПОСЕЛЕНИЯ КАТАЛИНО I

Публикуется выборка из 56 ножек амфор коллекции 1994 года из раскопок поселения Ольвийской хоры Каталино I, исследованного Нижнебугской экспедицией ИА НАНУ под руководством В.М. Отрешко. Выборка представлена в удобной для дальнейшей работы форме. Она дает возможность при необходимости организовать материал в соответствии с изменениями типологических и хронологических схем. Это, в свою очередь, делает возможным использование данной коллекции для исследования динамики торговых отношений Ольвии и ее хоры с полисами Причерноморья и Средиземноморья в IV в. до н. э.

Публикуются первые результаты разработки дробной типологической и хронологической классификации ножек амфор Гераклеи, Синоп, Менды, Фасоса и амфор типа Пепарет-I. В результате установлено, что даты для выборки из Каталино I не выходят за пределы двух первых третей IV вв. до н. э. Продемонстрировано совпадение дат, полученных по предложенным типо-хронологическим схемам с датами, полученными другими путями для нескольких закрытых комплексов.

На примере двух курганных комплексов продемонстрированы возможности предлагаемого подхода в работе с амфорным профильным материалом.

В результате выполненной работы выяснилось, что классификации целых амфорных форм, построенные без учета тенденций развития профильных частей, имеют несколько ограниченный характер и могут приводить к неточным выводам. Их можно преодолеть, применяя детальный анализ профильного материала.

Актуальной необходимостью является продолжение амфорологических исследований на уровне развития профильного материала (в том числе ножек), который имеет важное источниковедческое значение для палео-экономических реконструкций.

S.O. Nemtsev

POSSIBILITIES OF THE AMPHORAE MATERIAL METROLOGIC ANALYSIS FOR THE CHRONOLOGICAL STRUCTURES ON THE EXAMPLE OF THE COLLECTION FROM KATALYNE 1 SETTLEMENT

Published is the excerpt of 56 amphorae stems from the collection from the 1994 excavations at Katalyne 1, a settlement in Olbian chora, studied by the Lower Buh Expedition of the IA NASU under the supervision of Doc. V.M. Otreshko. The excerpt is presented in suitable for the further work form. It allows, when needed, organizing the material in accordance with the changes in typological and chronological schemes. This in its turn makes possible to use this collection for the research of the dynamics of trading relations maintained by Olbia and its chora with polises in the north coast of the Black Sea and in the Mediterranean Sea region in the 4th c. BC.

In this paper, published are the first results in the development of such typological and chronological classification of the amphorae stems from Heraclea, Sinope, Mende, Thasos, and Peparetus I type amphorae. As a result, it is determined that the excerpt's dates do not exceed the dates of the two first thirds of the 4th c. BC. It is demonstrated that the dates obtained from the proposed typological and chronological schemes agree with the dates obtained in other ways for several closed assemblages.

On the example of the two barrow assemblages the possibilities of the proposed approach in work with amphorae and profile material are shown.

After the work achieved it was ascertained that the classifications of untouched amphorae forms made without taking into consideration the tendencies of the profile parts development are of limited nature and can lead to uncertain conclusions. They can be overcome with the usage of the profile material detailed analysis.

The further amphorologic research on the level of profile material development, including stems, is of relevant necessity and having important source-studying significance for palaeo-economical reconstructions.

О.К. Савельев

ФІБУЛИ З ТІРИ (знахідки 1996—2010 рр.)*

Розкопки останніх років у Тірі не тільки значно збільшили колекцію фібул, а й поповнили її невідомими досі зразками.

К л ю ч о в і с л о в а: Тіра, фібула, латен, римський час.

Нині найповнішим і поки єдиним зведенням фібул із Тіри є стаття Є.Л. Гороховського та Н.О. Сон, надрукована понад 20 років тому. Дослідники зібрали й проаналізували всі відомі на той час знахідки, детально їх охарактеризували, визначили хронологічні межі побу-

тування, а також виділили групи провінційно-римських, причорноморських і варварських східноєвропейських виробів і датували їх римським часом (Гороховський, Сон 1989). Але розкопками останніх років у Тірі відкрито шари елліністичного часу, що містили кілька фібул. Водночас колекція застібок римського часу поповнилася типами, невідомими тут раніше. Здебільшого металеві вироби античної епохи з культурного шару Тіри доходять у

* Світлій пам'яті Валентини Володимирівни Крапівної

вкрай поганому стані, через що визначити тип фібули практично неможливо. Це надає цінності кожному добре вцілілому екземпляру.

Мета роботи — ввести до наукового обігу фібули, знайдені в ході розкопок Білгород-Тірської експедиції (БТЕ) впродовж 1996—2010 рр. Вони зберігаються в Одеському археологічному музеї (ОАМ) і Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (БДКМ). Колекція нараховує 50 цілих і фрагментованих фібул. Як правило, вони походять зі змішаних шарів, лише одиничні застібки знайдені в автентичних шарах, не порушених пізнішими вторгненнями. Частина представлена випадковими знахідками. Типологічному визначенню піддаються 46 екз.

Фібули латенських форм

1. Бронзова одночленна фібула (ОАМ, інв. № 93201) з округлого в перетині дроту, спинка вигнута, аркоподібна, пружина з кількома витками, приймач і кінець спинки відламані. Довжина 2,8 см (рис. 1, 1). Знайдена в шарі нижче рівня долівки приміщення 784. Найпізніші матеріали з цього приміщення представлені фрагментами чорнолакової кераміки II ст. до н. е.

Територіально найближчі їй аналогії є в похованнях нижньодунайської групи скіфських пам'яток (Редина 1993, рис. 9, 1, 2, 6, 10). У таких фібул дужка зазвичай переходить у загнутий хвостик, який нависав над нею. Це — добре відомий тип застібок, який має аналогії в латенській схемі. За конструкцією найбільш схожими до нашої є фібули горизонту Духцов-Мюнзінген, який датується LT B₁—B_{2a} (початок IV — перша чверть III ст. до н. е.)¹. На східнокельтських територіях стиль цього горизонту занепадає приблизно в 280-х рр. до н. е. Аналогічні фібули з Румунії В. Зірра датує, головним чином, другою половиною — кінцем IV ст. до н. е. (Zirra 1991, p. 181, fig. 1—4). Подібні за конструкцією також фібули фракійського чи фрако-гетського типу (Домарадски 2000), основний час розповсюдження яких припадає на IV—III ст. до н. е., однак від латенських вони відрізняються конструктивними деталями (наприклад, у фібул фракійського типу спинка зазвичай закручена в один оберт і переходить у голку, натомість латенські в основному мали

пружину в кілька обертів). Шар, з якого походить тірська фібула, містив кілька фрагментів чорно- та буролакового посуду середини III ст. до н. е. З огляду на це, а також хронологію духцовських фібул, її можна датувати першою половиною, можливо, першою чвертю III ст. до н. е.

2. Бронзова одночленна фібула (БТЕ-2009, центральний розкоп, випадкова знахідка, № 61) з округлого в перетині дроту, спинка дещо вигнута, пружина з кількома витками та нижньою тятивою, приймач відламаний. Кінець ніжки також відламаний, він роздвоєний, кінчики скручені в спіраль. Довжина фібули 3,0 см (рис. 1, 2).

Аналогії фібулі нам не відомі. Форма спинки вказує на середній латен, нижня тятівка пружини — на час LT C₂. Роздвоєний кінець ніжки, можливо, імітує «вісімку», яка є ознакою LT C₁. Пропонуємо датувати фібулу періодом LT C_{1b} (220—180 рр. до н. е.).

3. Бронзова середньолатенська фібула з двома 8-подібними петлями на спинці (БТЕ-2002, сп. 23) з тонкого округлого в перетині дроту, пружина чотиривиткова з верхньою тятивою, частина приймача відламана. Довжина 5,3 см (рис. 1, 3). Знайдена в змішаному шарі нижче рівня долівки приміщення 634 з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу.

Ранішні дротяні фібули з «вісімками» на спинці з'явилися на ступені LT C_{1b} (220—180 рр. до н. е.), але масове використання їх припадає на LT C₂ (200/180—120 рр. до н. е.) (див., напр.: Peschel 1972). Наш екземпляр ближчий до фібул першого періоду.

4. Бронзова фібула (БТЕ-1998, сп. 85, № 353) з округлого в перетині дроту, пружина з верхньою тятивою, на спинці декілька дуже кородованих опуклостей, приймач не зберігся, голка відламана. Довжина 3,8 см (рис. 1, 4). Знайдена в заглибленні в шарі перемішаного ґрунту з виходом на бутовий шар куртини 395 (IV—III ст. до н. е.).

Можливо, вона відноситься до групи так зв. розчленованих фібул, що домінували в період C₁ (середина III — перша чверть II ст. до н. е.), який синхронізується з періодом середньоевропейської консолідації кельтів (Я. Філіп). Дуже схожа застібка з матеріалами фази LT C походить з одного з кельтських поселень білінського мікрорегіону в Чехії (Waldhauser 1979, S. 131, Abb. 12, 8).

5. Скріплена бронзова одночленна фібула (ОАМ, інв. № 92473) середньолатенської схе-

¹ Тут і далі ми спираємося на схему відносної та абсолютної хронології східного латену, запропоновану: Еременко, Шукін 1998.

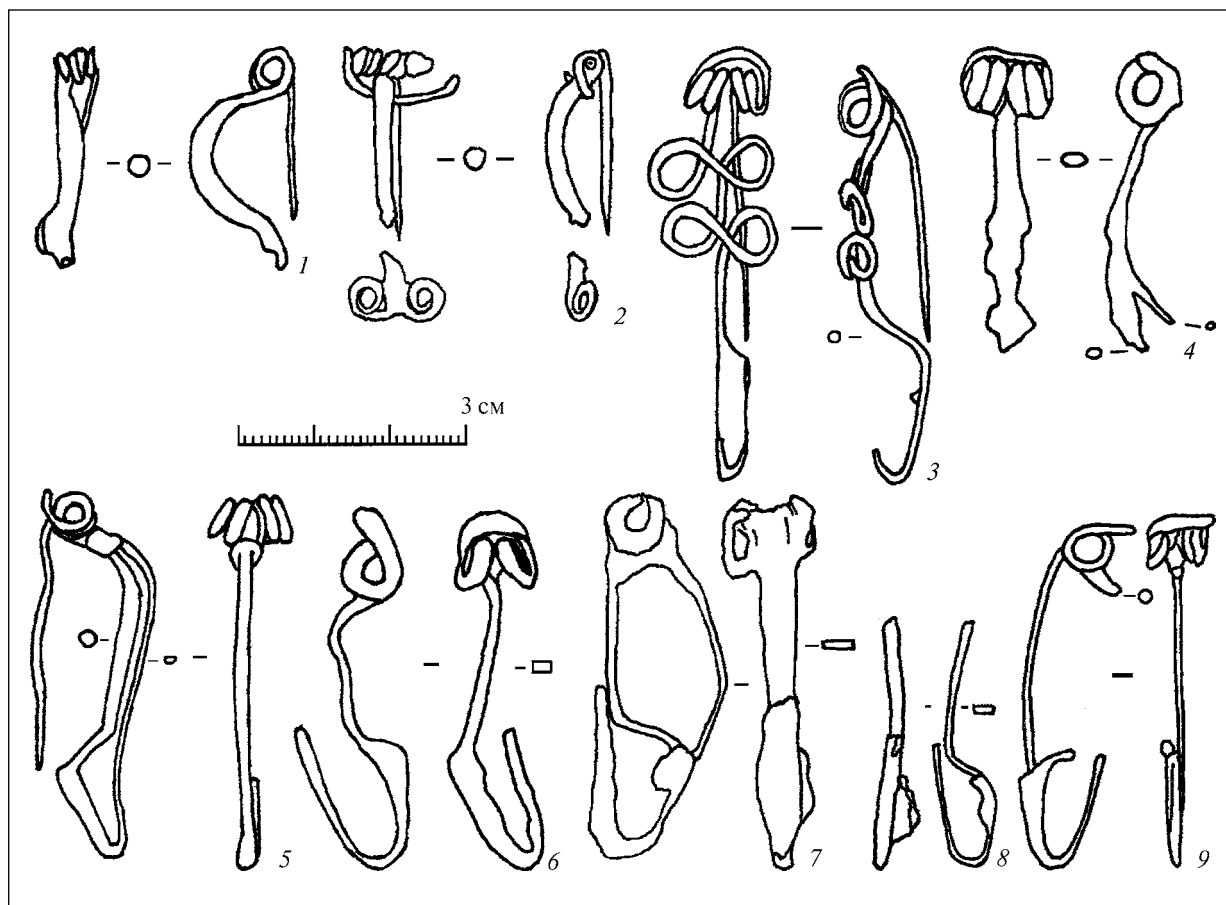

Рис. 1. Фібули латенських форм

ми з округлого в перетині дроту, ніжка відігнута догори й прикріплена до спинки над пружиною. Місце вигину спинки в нижній частині підтрикутної форми. Пружина чотиривиткова. Довжина 4,7 см (рис. 1, 5). Знайдена в змішаному шарі з фрагментами буролакового посуду пізньоелліністичного часу.

Фібула, на наш погляд, найбільш близька до групи застібок типу *Kostrzewski B*, які були широко розповсюджені в період LT C₂ (200/180—120 рр. до н. е.). Численні знахідки фібул такої конструкції походять з пам'яток зарубинецької культури, де вони пов'язані з матеріалами фаз LT C і LT D (Пачкова 2006, с. 77, 108, рис. 28). Фібула не є «класичним» зразком цього типу як схожі застібки в пам'ятках Центральної Європи. Дуже схожа фібула знайдена в похованні 03 біля с. Петухівка (Ebert 1913, S. 66, Abb. 74; Фурманська 1953, с. 81).

6. Бронзова одночленна фібула (БТЕ-2003, сп. 41), дуже деформована, корпус із прямокутної в перетині заготовки, ніжка загнута під кутом 45°, кінець ніжки обламаний, голка не збереглася. Довжина 4,6 см (рис. 1, 6). Знайдена в змішаному шарі нижче рівня долів-

ки приміщення 811 з фрагментами чорно- й буролакового та світлоглиняного посуду III—II ст. до н. е.

7. Бронзова одночленна фібула (БТЕ-2008, центральний розкоп, сп. 111, № 590), корпус з прямокутної в перетині заготовки, кінець ніжки впритул примикає до спинки ззовні, приймач у вигляді невеликого «язичка», пружина, ймовірно, коротка, голка дещо деформована. На спинці був овальний бронзовий щиток (не зберігся). Фібула дуже кородована. Довжина 4,6 см (рис. 1, 7). Знайдена в змішаному шарі над приміщенням 971, який містив, зокрема, буро- та чорнолаковий посуд III ст. до н. е.

8. Бронзова одночленна фібула (БТЕ-2008, центральний розкоп, сп. 112, № 605), корпус з прямокутної в перетині заготовки, кінець ніжки примикає впритул до спинки ззовні, приймач у вигляді невеликого «язичка». Пружина та голка не збереглися (рис. 1, 8). Довжина 3,3 см. Знайдена в змішаному шарі заповнення приміщення 971, який, зокрема, містив фрагменти чорно- та буролакового посуду III ст. до н. е.

Ці три фібули можна порівняти з беляуськими застібками з вільною ніжкою (Михлин 1980, с. 195—197, рис. 1). Для деяких фібул цього типу Б.Ю. Михлин запропонував дату I ст. до н. е., хоча не виключає й ранішу. Матеріали, які супроводжували знахідки тірських застібок, свідчать на користь II ст. до н. е. як час їхньої появи.

9. Одночленна бронзова фібула (БТЕ-2003, сп. 103) з округлого в перетині дроту, від спинки вцілів невеликий фрагмент верхньої частини, тятива пружини верхня. Довжина приблизно 4,2 см (рис. 1, 9). Знайдена в змішаному шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до пізньоримського часу. Включена до групи латенських умовно. Фібула фрагментована і не зрозуміло, як кінець приймача прикріплювався до спинки. Деякими деталями вона схожа на латенські застібки, але й на лучкові підв'язні фібули. А.К. Амброз датував такий тип I ст. н. е. (серія I варіант 1) і зазначав, що, можливо, вони виникли як копії місцевих дротяних середньолатенських (Амброз 1966, с. 48). За спостереженням Ю.П. Зайцева та В.І. Мордвинцевої, вони з'явилися в Північному Причорномор'ї на рубежі II—I ст. до н. е. і розвивалися незалежно від латенської схеми (Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 151—152). На думку В.В. Кропотова, час їх появи слід датувати другою половиною — останньою чвертю I ст. до н. е. (Кропотов 2010, с. 67, 71—72).

Пружинні фібули з гладеньким корпусом і прикрашеним приймачем

А.К. Амброз розділив такі фібули на дві групи: з кнопкою або завитком на кінці приймача. Через те, що практично на всіх зразках кінці приймачів не збереглися, що унеможливорює віднести фібулу до певної групи, ми спиратимемося на їхню загальну морфологію.

10. Бронзова фібула (БТЭ-2000, південний сектор, випадкова знахідка, № 468), спинка дугоподібна, в перетині прямокутна із заокругленою поверхнею, звужується донизу, в пластинчастому приймачі є маленький отвір, на кінці приймача слабо виражена кнопка, голівка трохи деформована, пружина багатовиткова, голка не збереглася. Довжина 6,1 см (рис. 2, 1). Як правило, в таких фібул пружина чотиривиткова, але відомі й багатовиткові. Датуються I — початком II ст. (Амброз 1966, с. 44, табл. 5, 5; Кропотов 2010, с. 209—213).

11. Фрагментована бронзова фібула (БТЕ-1999, сп. 88, № 211). Спинка пластинчаста, трохи звужується донизу, центральна частина не збереглася. У місці переходу спинки в приймач — дуже кородоване потовщення (намистина?), на кінці пластинчастого приймача також потовщення (кнопка, завиток?). Чотири витки пружини намотані на потовщений залізний шарнір, тятива відсутня. Голка не збереглася. Довжина приблизно 7,0 см (рис. 2, 2). Знайдена в змішаному шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу. Ймовірно, в нижній частині спинки не намистина, і в такому разі її не слід порівнювати з профільованими фібулами з намистинами, в яких, як правило, багатовиткова пружина. Дата: кінець II — перша половина III ст.

12. Бронзова одночленна фібула з пластинчастим підтрикутним корпусом (ОАМ, інв. № 92343). Чотиривиткова пружина з нижньою тятивою. На плавно вигнутій спинці зигзаг, вигравіюваний пуансоном. Голка не збереглася. На кінці приймача кородоване утворення, можливо фрагмент завитка. Довжина 6,4 см (рис. 2, 3). Знайдена в змішаному шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу. За формою спинки і приймача фібула близька до серії I (причорноморська), за класифікацією В.В. Кропотова (Кропотов 2010, с. 183—185), хоч в останній переважають невеликі екземпляри (2,0—5,0 см). Загалом її можна датувати другою половиною I—II ст.

13. Бронзова одночленна фібула з пластинчастим підовальним корпусом (БТЕ-2003, випадкова знахідка, БДКМ, інв. № А-10743). Чотиривиткова пружина з нижньою тятивою. Спинка дуже випукла, деформована, орнаментована дрібними квадратиками, приймач широкий, частково відламаний, голка відсутня. Довжина 4,2 см (рис. 2, 4). За формою корпусу та приймача її можна віднести до фібул з кнопкою на кінці приймача (I серія варіант 2, за В.В. Кропотовим). Дата — II ст.

14. Ймовірно, до цього ж типу можна віднести фрагмент бронзової фібули з пластинчастим корпусом, що зберігся неповністю (БТЕ-2005, сп. 91). Чотиривиткова пружина з нижньою тятивою. З погляду на голку, приблизна довжина 4,6 см (рис. 2, 5). Знайдена в змішаному жовтоглинистому шарі на схід від кладки 935 з матеріалами від III ст. до н. е. до IV ст. н. е.

15. Бронзова одночленна фібула з пластинчастим дуже деформованим корпусом (БТЕ-1999, сп. 21). Пружина деформована, приймач обламаний, голка відсутня. Довжина приблиз-

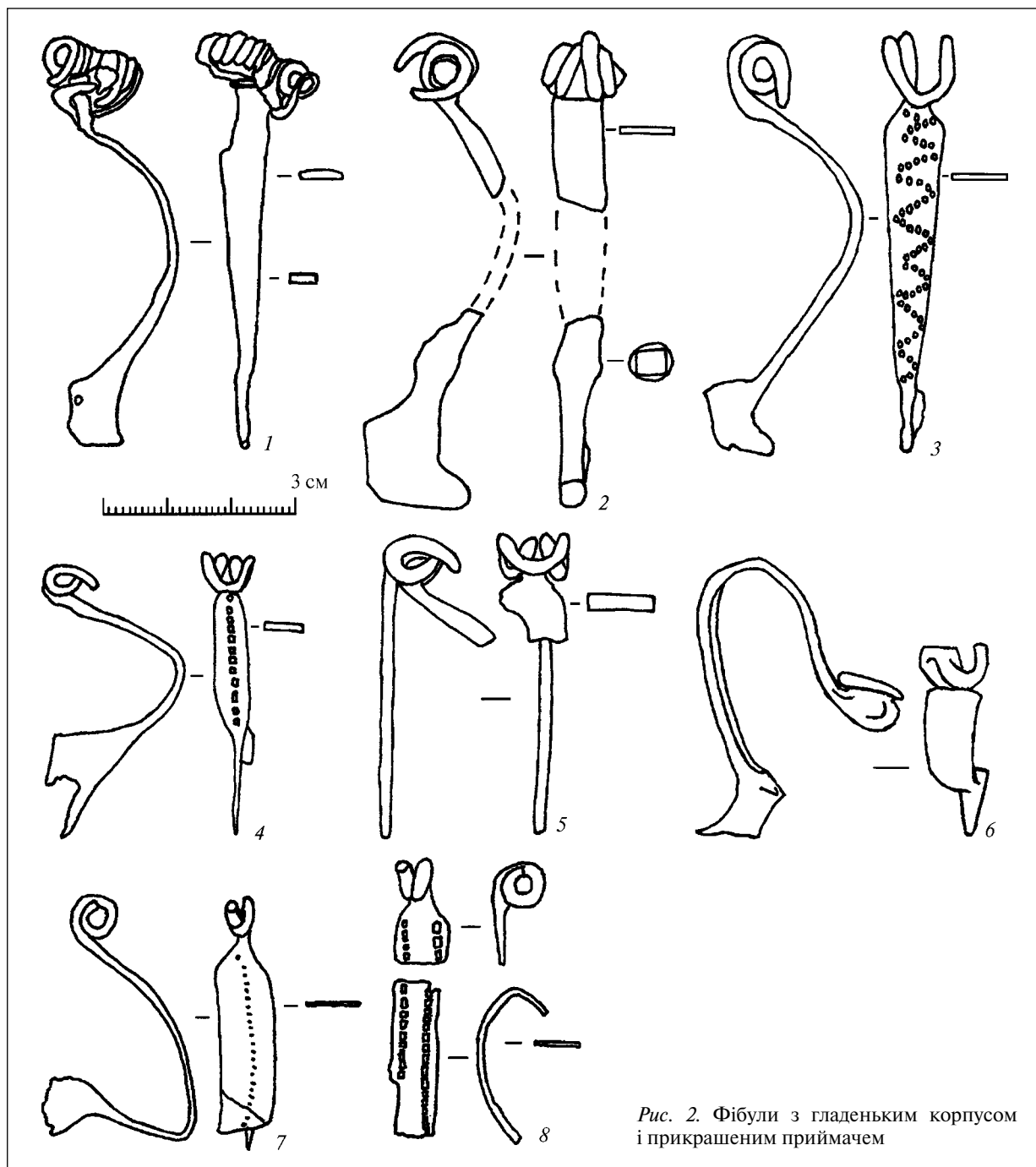

Рис. 2. Фібули з гладеньким корпусом і прикрашеним приймачем

но 3,7 см (рис. 2, 6)². Знайдена в сіроглинистому насипному шарі в приміщенні 582 з матеріалами від пізньоелліністичного до римського часу.

16. Бронзова одночленна фібула з пластинчастим дещо деформованим корпусом (БТЕ-2010, випадкова знахідка). Пружина обламана, приймач фрагментований, голка не зберегла-

ся. Спинка прикрашена вертикальною лінією крапок. Довжина 3,6 см (рис. 2, 7).

17. Фрагменти бронзової одночленної фібули з пластинчастим корпусом (БТЕ-1999, сп. 16, № 86). Збереглися частина пружини та деформованої спинки. Спинка прикрашена з боків поздовжніми рядами квадратиків. Довжина 1,7 і 2,4 см (рис. 2, 8). Знайдена в сіроглинистому шарі на північ від печі 615 з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу.

Останні три фібули могли мати або завиток на кінці приймача, або кнопку. Загалом вони

² Фібула нам недоступна, її рисунок подано за польовою документацією (Самойлова и др. 1999, рис. 48, 3).

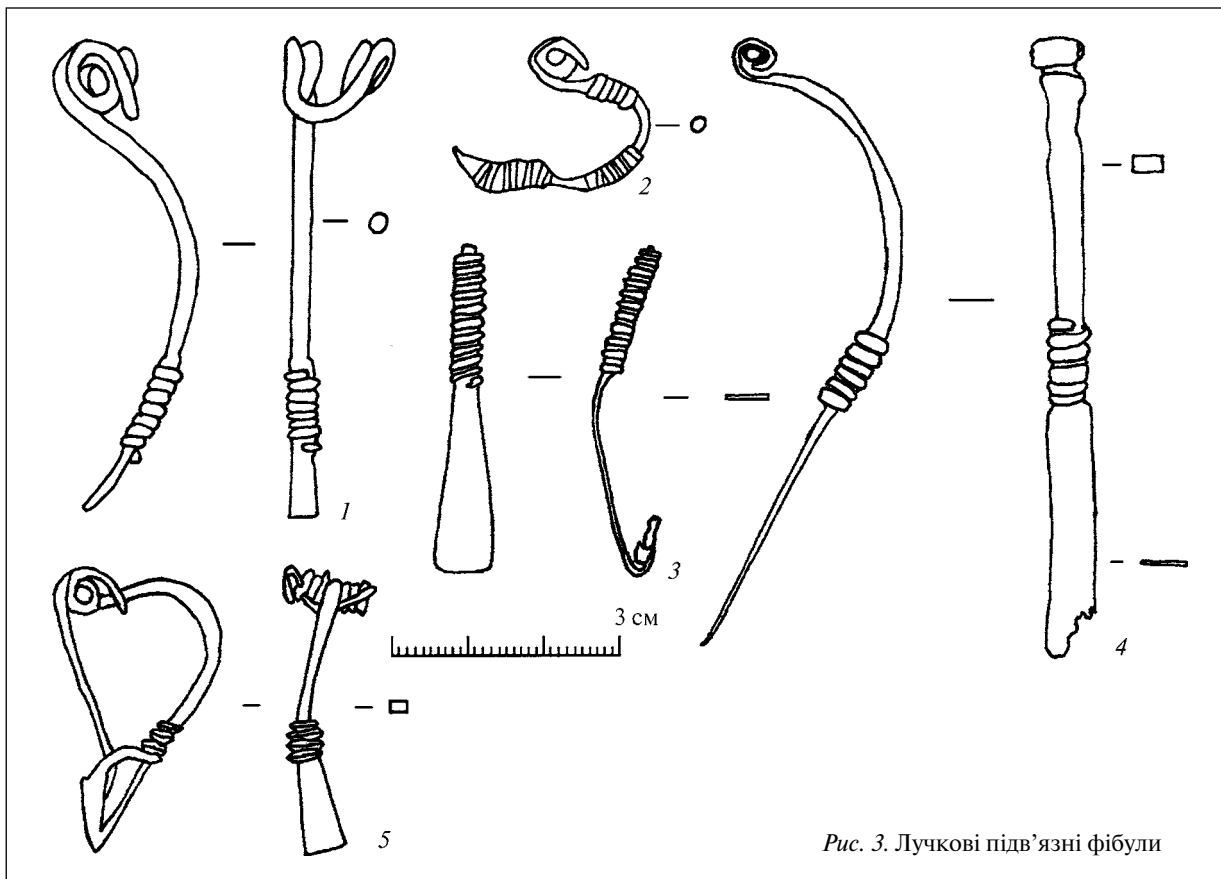

Рис. 3. Лучкові підв'язні фібули

вкладаються в другу половину I — першу половину III ст.

Лучкові підв'язні фібули

18. Бронзова одночленна фібула з округлого в перетині дроту (ОАМ, інв. № 93208, випадкова знахідка), спинка плавно вигнута, пружина з верхньою тятивою. Внизу на спинці дротяна обмотка, приймач і голка відсутні. Довжина 6,8 см (рис. 3, 1).

Дротяні фібули з підв'язним приймачем поділяються на кілька типів (за пропорцією, манерою оформлення, ступенем зігнутості дужки). Застібки, аналогічні тірській, з'явилися в некрополі Кобякова городища на Нижньому Дону в I ст. (ймовірно, від середини — другої половини сторіччя) та набули найбільшого поширення в II—III ст. (Косяненко 2008, с. 99—100). Фібули цього типу в Горіппії датуються початком другої третини III ст. (Трейстер 1982, с. 151—153). Основний період їх побутування припадає на другу третину й другу половину III ст., хоча їх використовували й на початку IV ст.

19. До того само типу відноситься дуже деформована бронзова фібула, зігнута навпіл

(БТЕ-1999, випадкова знахідка). Як і в попередньої, спинка з округлого в перетині дроту, декорованого простою дротяною обмоткою. Приймач обламаний, голка відсутня. Довжина приблизно 4,4 см (рис. 3, 2).

Такі фібули з'явилися в другій половині II ст. і зафіксовані на початку III ст.

20. Нижня частина бронзової фібули (БТЕ-2008, центральний розкоп, сп. 116, № 636). Спинка округла в перетині, ніжка пластинчаста, розширюється донизу, приймач також пластинчастий, обламаний. На спинці багатovitкова дротяна обмотка. Довжина 4,2 см (рис. 3, 3). Знайдена в сіроглинистому пухкому шарі в межах приміщення 610 з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу. Зіставна з застібками 1 серії 4 варіанта, за класифікацією В.В. Кропотова (Кропотов 2010, с. 77—80). Дата: кінець II — перша половина III ст.

21. Бронзова двочленна фібула (БТЕ-1999, сп. 16, № 87). Верхній кінець дужки зігнутий в кільце для утримання осі багатovitкової пружини з нижньою тятивою. Ніжка пластинчаста, трохи розширюється до основи та відігнута вбік, спинка підпрямокутна в перетині. Приймач прикріплений до спинки чо-

тирма витками дроту. Довжина 3,7 см (рис. 3, 4). Знайдена в сіроглинистому шарі на південь від печі 615 з матеріалами від пізнього еллінізму до середньовіччя. Основний період існування таких фібул — друга половина III — початок IV ст.

22. Бронзова двочленна фібула (БТЕ-2003, сп. 52, № 669). Дужка плавно вигнута, її верхній кінець зігнутий в кільце для утримання осі пружини, в кільці зберігся фрагмент округлого в перетині шарніра. Спинка підпрямокутна в перетині, ніжка пластинчаста. Приймач обламаний, у місці переходу спинки в ніжку збереглася округла в перетині обмотка в 5,5 обертів. Ніжка донизу трохи розширюється. Довжина 7,9 см (рис. 3, 5). Знайдена в змішаному шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу. Як і попередній екземпляр, може датуватися другою половиною III — початком IV ст.

Дуже профільовані фібули

23. Дуже профільована бронзова фібула з розширеною голівкою (БТЕ-2009, сп. 40, № 203). Корпус гладенький, на спинці прямий поперечний гребінь, спинка підпрямокутної в перетині форми, що звужується до ніжки, в голівці маленький отвір для утримання осі пружини. Пружина, голка й кінець ніжки з приймачем відсутні. Довжина 4,0 см (рис. 4, 1). Знайдена в сіроглинистому шарі гласиса з матеріалами переважно пізньоримського часу.

Фібули такого типу були поширені в дунайських провінціях Римської імперії, а також у так зв. Вільній Європі. О. Альмгрен відніс такі застібки до типу 84 (Almgren 1897, Fig. 84). Стосовно часу їх побутування немає єдиної думки (Кропотов 2010, с. 260). А.К. Амброз запропонував дату II — початок III ст. (Амброз 1966, с. 38).

24. Одночленна дуже профільована бронзова фібула (ОАМ, інв. № 93206). Корпус з округлого в перетині бруска з намистою посередині та незначним розширенням (можливо, кородована намистина) на голівці. Ніжка звужується до кінця. Тятиву пружини обламана, голка й приймач не збереглися. Довжина 3,1 см (рис. 4, 2). Знайдена в змішаному шарі в основному з матеріалами римського часу.

Дуже профільовані фібули з намистою на дужці були поширені від дунайських провінцій на заході до Поволжя на сході. Наш екземпляр відноситься до причорноморської серії виро-

бів (варіант 1 серії II, за А.К. Амброзом) і може бути датований II ст.

25. Одночленна дуже профільована бронзова фібула з гачком для верхньої тятиви (ОАМ, інв. № 93205). Спинка підпрямокутна в перетині, посередині дуже кородована намистина, на кінці ніжки шишечка. Голка збереглася неповністю, пружина шестивиткова. Довжина приблизно 7,0 см (рис. 4, 3). Знайдена в змішаному шарі в траншеї навколо кладки 52-РК з матеріалами від римського до середньовічного часу. Як і попередня, відноситься до причорноморської серії та може бути датована II — першою половиною III ст.

26. Одночленна бронзова дуже профільована фібула видовжених пропорцій (БТЕ-1997, сп. 53). Спинка трохи зігнута, з підпрямокутного в перетині бруска, підгранованого в центральній частині. Зверху на дужці складно профільований гребінь. Фібула декорована насічками: шишечка, якою завершується ніжка, нижня частина спинки та масивна рифлена голівка. Пружина і голка відсутні. Довжина 6,2 см (рис. 4, 4). Знайдена в шарі жовтоглинистого ґрунту з матеріалами перших століть нашої ери.

А.К. Амброз виділив такі фібули з додатковою орнаментациєю у варіант 1-1 і датував другою половиною I ст. (Амброз 1966, с. 40, табл. 8, 1). Тип таких фібул добре відомий не лише в Причорномор'ї, але й у Дакії (Cociș 2004, р. 43, pl. III), де їх датують другою половиною I — II ст. (Rustoiu 1997, р. 131).

Шарнірні дугоподібні фібули

27. Бронзова фібула з вузькою стрічковою спинкою, прикрашеною поздовжніми жолобками з врізаними квадратами (БТЕ-2006, РК-4, сп. 43, № 509). Суцільний приймач має на кінці округлу кнопку. Шарнір обламаний, голка не збереглася. Довжина 5,5 см (рис. 5, 1). Знайдена в змішаному сіроглинистому шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу.

Схожі фібули відомі в Пантікапеї (Масякин 2011, с. 170, рис. 2, 7). Дугоподібні фібули дуже різноманітні за оформленням дужки. На заході аналогічні вироби (ранньоримські зразки) характерні в основному для Галлії, Іспанії, рейнських провінцій, Паннонії, Дакії та Малої Азії.

Схоже, екземпляри, близькі тірському, були похідними (дериватами) від фібул типу AVCISSA, які були поширені наприкінці I ст.

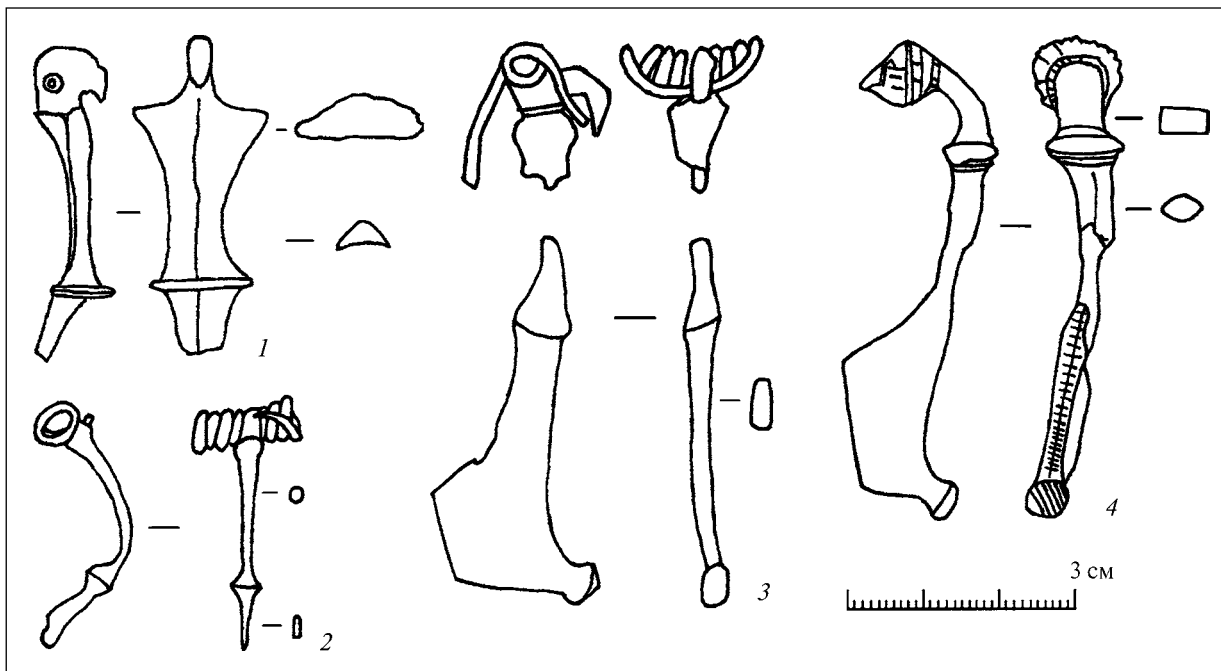

Рис. 4. Дуже профільовані фібули

до н. е. — першій половині I ст. н. е. Загалом нашу застібку можна датувати першою, можливо, другою половиною I ст. н. е.

28. Бронзова фібула з вузькою стрічковою спинкою (БТЕ-1998, сп. 6, № 57). Спинка звужується донизу, суцільний приймач вцілів частково, голка втрачена. Довжина 6,5 см (рис. 5, 2). Знайдена в сіроглинистому шарі на південь від приміщення 610 (нижче залягання середньовічної кладки 542). Ймовірно, також відноситься до дериватів ранньоримських фібул, але належність до групи дугоподібних проблематична, оскільки є й пізніші схожі за профілем корпусу фібули із завитком на кінці приймача (Гороховський, Сон 1989, с. 75, рис. 1, 9).

Колінчасті фібули

29. Двочленна бронзова фібула, спинка колінчасто-вигнута, звужується донизу, з кінцевою кнопкою, приймач високий (ОАМ, інв. № 93203). Опорна пластина орнаментована «гусеничним» штампом. Пружина з голкою відсутні. Довжина 4,0 см (рис. 5, 3). Знайдена в змішаному жовтоглинистому шарі, що містить, зокрема, фрагменти амфор типу Делакеу. Значна кількість таких застібок походить з пам'яток Подунав'я, наприклад, із шарів римського кастелу Іза (Rajtár 1992, S. 157, Abb. 15, 3—8), і датуються переважно другою половиною II — першою половиною III ст. Амфори типу Делакеу потрапили до обігу десь у першій

половині III ст., можливо в 230—240 рр. (Шаров 2007, с. 170). Цим часом можна датувати й наш екземпляр.

30. Бронзова фібула з колінчасто-вигнутою спинкою, звужена донизу, з кінцевою кнопкою, приймач зберігся частково (БТЕ-1996, сп. 63). Місце з'єднання спинки й голівки оформлене кільцевим перехватом. Голівка підпрямокутна розширена, зсередини зберігся окислений шарнір. Пружина з голкою відсутні. Довжина 2,4 см (рис. 5, 4).

Ідентична фібула походить з кастелу в Ізі (Rajtár 1992, Abb. 15, 2), там же знайдені й колінчасті фібули з напівкруглою опорною пластинкою. Були широко поширені в Мезії, Дакії, Паннонії в основному в другій половині II — першій половині III ст.

Т-подібні фібули

31. Т-подібна бронзова фібула (БТЕ-2010, центральний розкоп, сп. 19, № 66). Спинка плавно вигнута, округла в перетині, в місці переходу до ніжки трохи звужена. Шарнір короткий, округлий в перетині, вісь дещо кородрована. На поперечній дузі та кінцях перекардини кородровані кнопки. Голка не збереглася. Довжина 5,5 см (рис. 6, 1). Знайдена в змішаному сіроглинистому шарі з матеріалами від пізнього еллінізму до середньовіччя, зокрема й фрагментами амфор III—IV ст. та сіроглиняних глеків черняхівського зразка. Тип таких воїнських

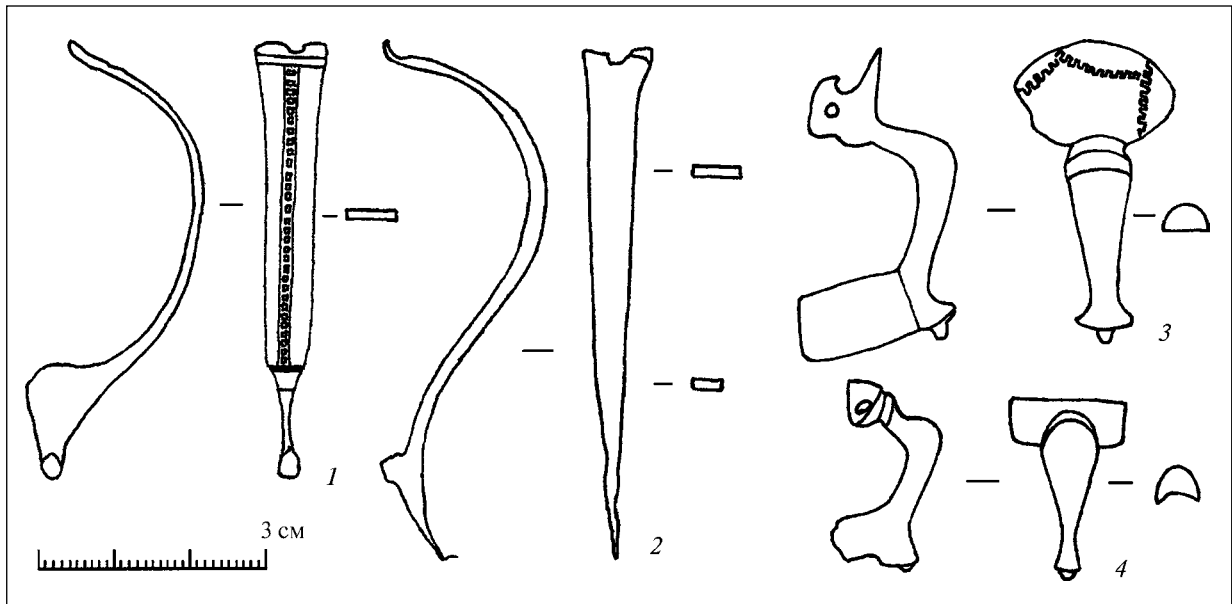

Рис. 5. Шарнірні дугоподібні та колінчасті фібули

фібул відомий на заході, зокрема в Аугуста Рау-ріка (Riha 1979, Taf. 49, 1427), але найхарактерніший для східних провінцій Римської імперії (Дакія, Сирія). У Північному Причорномор'ї відомі в Херсонесі (Костромичев 2011, с. 81, рис. 31, 1, 2). Такі фібули датують кінцем II — третьою чвертю III ст.

32. Т-подібна бронзова фібула (БДКМ, інв. № А-10712). Спинка плавно зігнута, напівкругла в перетині, перекидає довга з центральною кнопкою та по одній на кінцях. На спинці й приймачі видно сліди поздовжніх фасеток, на спинці три кульки. Голка не збереглася. Довжина 5,5 см (рис. 6, 2). Знайдена в сіроглинистому ґрунті на південний схід від круглої вежі 68 з фрагментами червонолакового посуду та світильників II—III ст.

Такі застібки відомі в Дакії (Cosiş 2004, pl. CLIX). Загалом, як і попередній тип, вони можуть датуватися кінцем II — третьою чвертю III ст.

33. Т-подібна бронзова фібула з роздвоєною спинкою (БТЕ-1996, сп. 13, № 101). Спинка підтрикутна в перетині, місце переходу її в ніжку дуже кородоване, ніжка підтрикутна, видовжена, з центральним ребром, біля основи спинки трикутний виступ. Шарнір зберігся окремо, на ньому є центральна кнопка та по одній на кінцях. Довжина близько 6,0 см (рис. 6, 3). Знайдена в сіроглинистому шарі, в якому залягала кладка 543, що лежала на шарі ґрунту II—III ст.

Фібули цього варіанту добре відомі в пам'ятках Верхньої Германії, Паннонії, Верхній і

Нижній Мезії, Дакії, Сирії. Датуються, як і інші ранні Т-подібні фібули, кінцем II — серединою/третьою чвертю III ст.

34. Т-подібна срібна фібула (БТЕ-2002, сп. 49). Голка закріплювалася в отворі на голівці, її кінець зберігся в приймачі, шарнір округлий в перетині, спинка в профіль трапецієподібна, близька до шестикутника. На поперечній перекидає центральна біконічна кнопка та округлі бічні. Ніжка трохи розширюється донизу. Спинка й ніжка прикрашені напаяним сріблом «ялинковим» орнаментом з маленьких трикутників, на ніжці цей орнамент доповнено гравіюваними поперечними й поздовжніми лініями. Приймач вузький. Довжина 5,6 см (рис. 6, 4). Знайдена в змішаному сіроглинистому шарі з матеріалами від римського (зокрема, фрагменти амфор IV ст.) до середньовічного часу.

Фібула, очевидно, мала статусне значення та могла належати військовому рангу центуріона або чиновнику якогось магістрату, зважаючи, що вони були в обігу на всій території Імперії, де дислокувалися римські легіони. Не варто забувати, що речі подібного роду виготовляли на замовлення, тож були індивідуальними, а також те, що ними могли користуватися досить довго.

Відповідно до типологічної схеми Zwiebelknopffibel M. Прьоттеля, наша фібула відноситься до типу I варіант В (Pröttel 1991, S. 351, Abb. 1, 6—8). Типологію фібул I типу Келлера-Прьоттеля підкорегував О.В. Шаров, який, спираючись на форму кнопок і декор, розділив

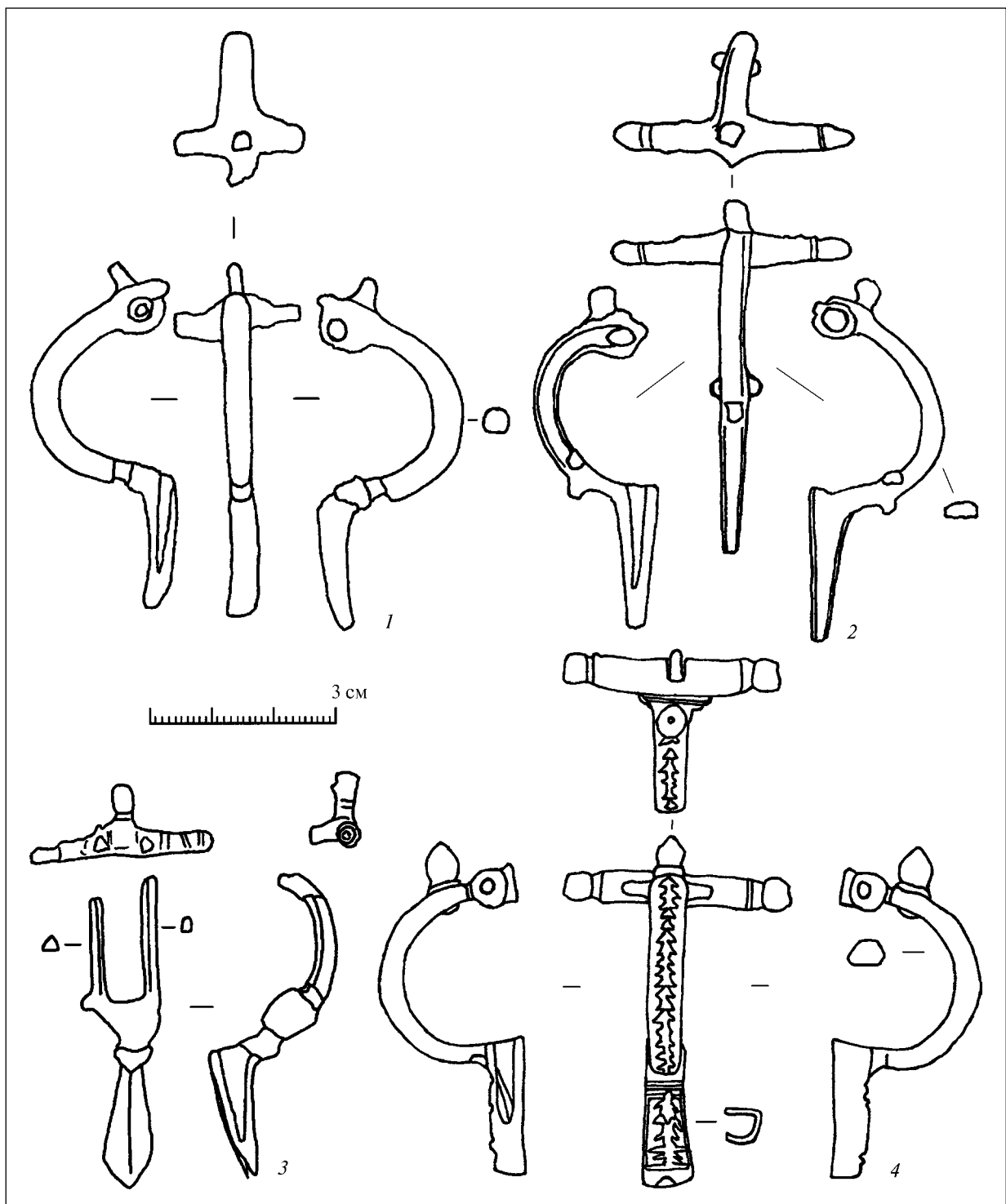

Рис. 6. Т-подібні фібули

ці фібули на варіанти (Шаров 1999). За цією схемою фібула з Тіри потрапляє до третього варіанта. Морфологічно їй найближча фібула з комплексу епохи тетрархів з Силістрії, знайдена разом з монетою Проба (276—282 рр.). Орнамент, близький до нашого, є на фібулах з Дура-Европос, що загинув у 256 р., Херсонеса, Проштя Міке, на знайдений біля с. Ніколаєво

Плевенської області³ (James 2004, p. 55, f. 29, A; Костромичев 2011, с. 87, рис. 32, 7; Pröttel 1991, Abb. 1, 7) і багатьох інших. Таким чином, тірська фібула могла бути в обігу якийсь час після

³ Зберігається в експозиції музею при Археологічному інституті БАН (Софія).

загибелі лімесу, але, найвірогідніше, не пізніше початку IV ст.

Спосіб носіння Т-подібних фібул відомий за пам'ятками образотворчого мистецтва, приміром відомим зображенням Стилїхона на диптиху зі слонової кістки із собору в Монці (Baldini Lippollis 1999, р. 57, 33 в).

Фібули з високим приймачем

35. Бронзова двочленна фібула з високим приймачем (БДКМ, № А-9773). Спинка напівкругла в перетині, голівка становить головну пластину — утримувач з отвором для закріплення осі пружини, спинка прикрашена трьома накладними кільцями. Ніжка закінчується видовженою шишечкою. Приймач обляманий, пружина й голка не збереглися. Довжина 4,1 см (рис. 7, 1). Виявлена в сіроглинистому ґрунті, де переважав матеріал II—III ст.

Фібули цього типу включені О. Альмгреном до VII групи (Almgren 1923, Taf. IX). За різними критеріями їх поділяють на серії та загалом традиційно датують кінцем II—III/початком IV ст. Наш екземпляр близький до фібул дніпровської серії, виділеної для черняхівської культури (Гороховський, Гопкало 2004, с. 119, рис. 6).

Двочленні прогнуті підв'язні фібули черняхівської серії

36. Бронзова підв'язна фібула з вузькою ніжкою (БТЕ-2001, випадкова знахідка). Спинка в перетині трикутна, на голівці збереглася частина вузької пластини з отвором для утримання осі пружини, приймач і голка не збереглися. Довжина 3,6 см (рис. 7, 2).

37. Бронзова підв'язна фібула з вузькою ніжкою (БТЕ-1999, сп. 115, № 293). Корпус з округлого в перетині дроту, профіль спинки асиметрично вигнутий догори. Голівка розкована у вузьку округлу пластинку з отвором, через який протягнуто округлий в перетині шарнір, на який намотаний дріт, що з одного боку доходить до кінця, а з іншого охоплює його частково. Пружина з нижньою тятивою. У середній частині збереглася зав'язка від приймача, який не вцілів. Довжина 4,8 см (рис. 7, 3). Знайдена в змішаному сіроглинистому шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу.

38. Бронзова підв'язна фібула з вузькою ніжкою і вертикальною пластиною для утри-

мання осі пружини (БДКМ, старі фонди)⁴. Корпус з округлого в перетині дроту, профіль спинки зверху асиметрично вигнутий. Довжина 5,5 см (рис. 7, 4).

39. Бронзова підв'язна фібула (БДКМ, інв. № А-11358). Спинка дуже корошована, ймовірно, напівкруглої в перетині форми, посередині корпусу корошоване потовщення, очевидно залишки зав'язки, пружина також корошована, на одній стороні видно сліди дротяної обмотки та частину нижньої тятиви. Довжина 4,8 см (рис. 7, 5). Знайдена в сіроглинистому шарі всередині апсиди (кладка 546) з матеріалами II—III ст.

40. Бронзова підв'язна фібула (БДКМ, інв. № А-9811). Спинка дуже корошована, форма перетину не встановлена (можливо, округлий або підтрикутний), в нижній частині дуже корошоване потовщення — рештки зав'язки, приймач корошований, вціліла частина нижньої тятиви. Довжина 4,7 см (рис. 7, 6). Знайдена в світлоглинистому шарі на південь від вежі куртини з фрагментами ліпного та червонолакового посуду II—III ст.

41. Бронзова підв'язна фібула (ОАМ. інв. № 93202). Спинка в перетині підпрямокутна, ззовні насічки (нечітко виражені фасетки?), приймач пластинчастий, пружина багатоплоскова довга на шарнірі з нижньою тятивою. Довжина 6,8 см (рис. 7, 7). Знайдена в змішаному сіроглинистому шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до середньовічного часу.

Перераховані екземпляри А.К. Амброз включив у серію I варіант 1: кінець II — більша частина III ст. (Амброз 1966, с. 62—63). Є.Л. Гороховський запропонував вужчу дату: друга третина — третя чверть III ст. (Гороховський 1988, с. 42—43, рис. 1). Довга пружина та насічки на останній фібулі, мабуть, засвідчують її близькість до пізнішого варіанта 2.

42. Бронзова підв'язна фібула (БТЕ-2001, сп. 73, № 582). Виготовлена з прямокутного в перетині бруска, на голівці пластинчаста петля для закріплення осі пружини. Пружина і голка не збереглися. Спинка декорована довгими фасетками й поперечною борозенкою.

⁴ Фібула без номера, експонується в БДКМ. Зважаючи на зовнішній вигляд, саме вона фігурує в першій публікації тірських фібул (Гороховський, Сон 1989, с. 76, рис. 4). Вперше фото її опублікував Л.Д. Дмитров (Дмитров 1952, табл. 1, 2), на якому фібула має пружину. У статті Є.Л. Гороховського та Н.О. Сон також подано фото, на якому вона вже без пружини, яка, вірогідно, загублена. Оскільки фібула входить до цієї групи та досі не була зарисована, ми вважаємо не зайвим включити її в цю роботу.

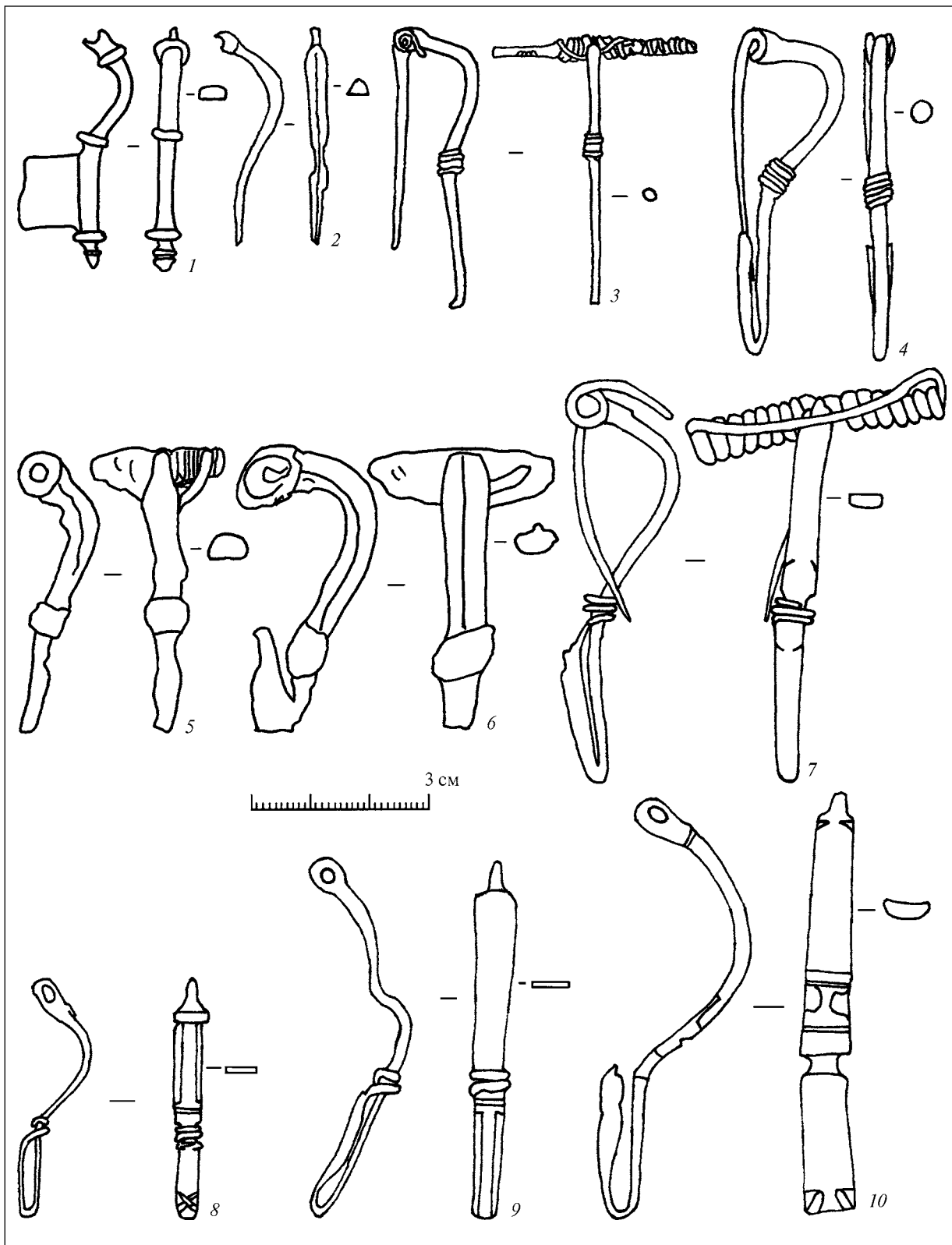

Рис. 7. Фібула з високим приймачем та прогнуті підв'язні фібули черняхівської серії

На кінці ніжки гравіювання скісним хрестом, зав'язка дротяна. Довжина 4,0 см (рис. 7, 8). Знайдена в змішаному сіроглинистому ґрунті з матеріалами від римського (зокрема фрагмен-

ти амфор IV—V ст.) до середньовічного часу. Варіант 3, за А.К. Амброзом (IV ст.).

43. Бронзова підв'язна фібула (ОАМ, інв. № 93210, випадкова знахідка). Вузька спинка

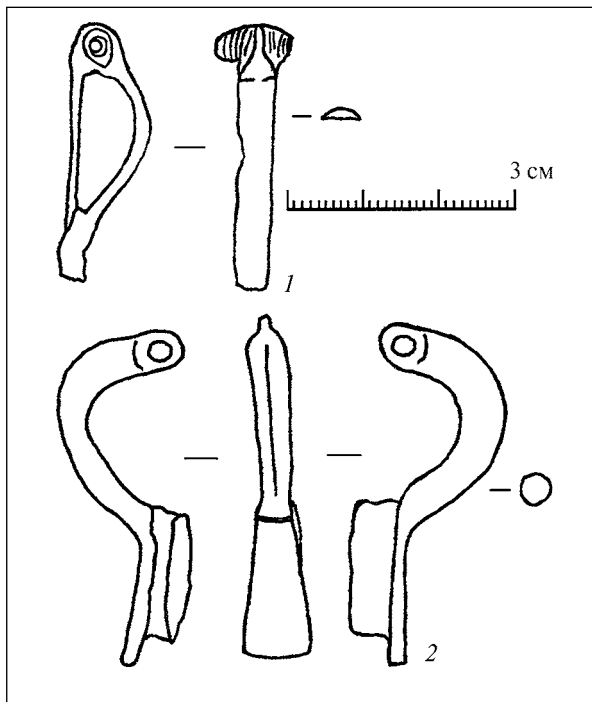

Рис. 8. Двочленні «війсьські» фібули

зі сплющеної підпрямокутної в перетині заготовки звужується донизу, прогнута в середині, на голівці пластинчаста петля для закріплення осі пружини, приймач пластинчастий. Ззовні на приймачі слабо виражені фасетки, над ними дві поздовжні врізні лінії. Пружина і голка відсутні. Довжина 6,0 см (рис. 7, 9). Варіант 2, за А.К. Амброзом (кінець III — перша половина IV ст.).

44. Масивна бронзова фібула (ОАМ, інв. № 93204, випадкова знахідка), спинка підпрямокутна в перетині з заокругленими кутами, на голівці пластинчаста петля для закріплення осі пружини. Посередині спинки поперечні врізні лінії та напівкруглі фасетки. Внизу приймача два скісні рельєфні жолобки, спрямовані один до одного. Пружина і голка відсутні. Довжина 7,1 см (рис. 7, 10). Варіант Амброз 3 (IV ст.), хоча за розмірами відповідає варіанту Амброз 4 (друга половина IV ст.).

Двочленні «війсьські» фібули

45. Бронзова двочленна фібула (БТЕ-2009, центральний розкоп, випадкова знахідка). Спинка напівкругла в перетині, приймач прямокутний суцільний з відламаним краєм, пружина коротка дуже корошована. Довжина 3,4 см (рис. 8, 1).

Такі фібули входять до досить численної групи застібок пізньоримського часу — почат-

ку епохи Великого переселення народів (група 17, за А.К. Амброзом). Вважається, що такі фібули спочатку з'явилися в Північній і Середній Європі, а пізніше поширилися в ареалі черняхівської культури, де співіснували з прогнутими підв'язними. Наш екземпляр можна датувати IV ст.

46. Бронзова двочленна фібула (БТЕ-2010, фоссебрея на північ від центральних воріт, випадкова знахідка). Зігнута спинка округла в перетині, суцільний вузький прямокутний приймач обламаний, ніжка донизу розширюється, її кінець трохи довший за приймач, на спинці поздовжнє слабо виражене ребро, на голівці невелика вертикальна стойка, в якій є отвір для утримання осі пружини. Довжина 4,3 см (рис. 8, 2). Як і попередня, датується IV ст.: група 17, за А.К. Амброзом, або 138, за М. Шульце (Амброз 1966, с. 71; Schulze 1977, Taf. X).

Фібули невизначених типів

47. Фрагмент бронзової дротяної фібули (БТЕ-2000, південний сектор, випадкова знахідка, № 59). Збереглася частина круглої в перетині спинки з короткою пружиною та невеликий фрагмент голки. На спинці збоку дві невеликі напівкруглі в перетині насічки-канавки. Довжина 2,6 см (рис. 9, 1).

48. Бронзова пружина (БТЕ-2003, сп. 96) з округлого в перетині дроту, з одного боку є

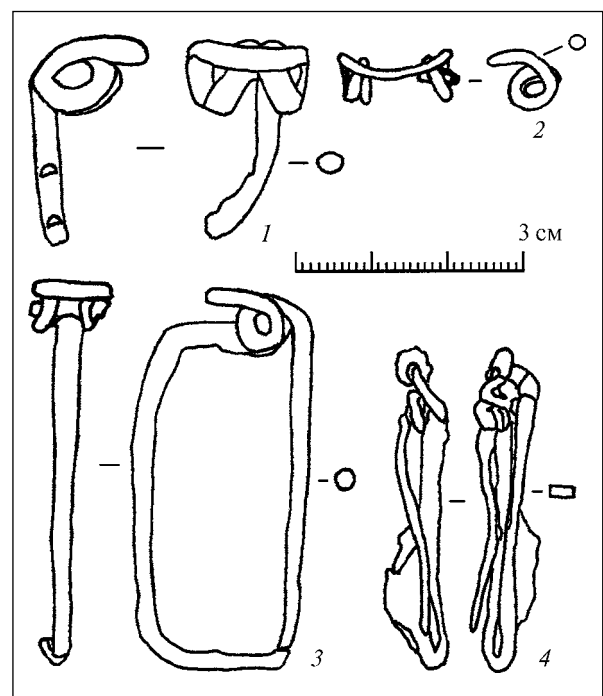

Рис. 9. Фібули невизначених типів

фрагмент округлого в перетині шарніра. Ширина 1,5 см (рис. 9, 2). Знайдена в змішаному шарі з матеріалами від пізньоелліністичного до пізньоримського часу.

49. Одночленна дротяна фібула (БТЕ-1999, сп. 119, № 299). Спинка округла в перетині, приймач вузький — «човником», у короткій пружині вцілів округлий в перетині шарнір. Довжина 4,9 см (рис. 9, 3). Знайдена в змішаному шарі переважно з матеріалами пізньоелліністичного часу. На вигляд дещо нагадує смичкові фібули II — першої половини III ст.

50. Бронзова фібула (БТЕ-2003, сп. 110, № 725). Спинка в перетині прямокутна, внизу на спинці збоку деформований приймач, пружина й голка теж деформовані. Довжина 4,1 см (рис. 9, 4). Знайдена в сіроглинистому шарі в заповненні приміщення 903 в основному з матеріалами пізньоелліністичного часу.

Таким чином, за останні два десятиліття колекція фібул Тіри зросла більше ніж удвічі. Латенські фібули⁵ разом з іншими знахідками латенських типів (Островерхов 2007) дозволяють дещо підкоригувати наші уявлення не лише про історію Тіри в пізньоелліністичний час, а й про її культурні зв'язки з навколишнім світом. Поки дещо проблемним лишається чітко виділення фібул середини I ст. до н. е. — середини I ст. н. е.,

тобто часу після гетського нашествя. Серія фібул римського часу, доповнена новими знахідками, підтверджує зроблений раніше висновок про особливості їх поширення в цей час. У I — середині III ст. тут домінують фібули причорноморських і провінційно-римських типів. Перші відбивають традиційні зв'язки між містами Північного Понту, другі пов'язані з включенням регіону до складу Римської імперії, а деякі типи свідчать про безпосередню присутність військових частин у місті. Західні культурно-економічні зв'язки найчіткіше простежуються з дунайськими провінціями. Після готського нашествя приблизно в середині III ст. та полишення римським гарнізоном Тіри кількість провінційних типів фібул зменшується, а причорноморські ще продовжували використовувати, але починають переважати черняхівські типи, відомі тут і в IV ст. Нарівні з іншими матеріалами вони демонструють не тільки культурні зв'язки з навколишнім черняхівським населенням, але й можуть свідчити про присутність останнього в самому місті. Але зв'язки з Імперією не припинялися, місто існувало і в пізньоантичний період. Відтак, розглянутий матеріал певною мірою доповнює знання про культурні зв'язки, а також моду на певні застібки серед жителів міста в різні періоди його існування. Можна думати, що подальші археологічні дослідження дадуть нові типи фібул, що використовувалися населенням Тіри.

⁵ Не виключено, що фібули таких типів знаходили в Тірі й раніше, однак чітко зафіксовано їх уперше.

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-30).

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Гороховский Е.Л., Гонкало О.В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 103—130.

Гороховський Є.Л., Сон Н.О. Фібули з Тіри // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 69—77.

Дмитров Л.Д. Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р. // АП УРСР. — 1952. — IV. — С. 59—64.

Домарадски М. Фибулы от късножелезната епоха в Тракия // Годишник на Департамент Археология — НБУ/АИМ. — София, 2000. — IV—V. — С. 202—224.

Еременко В.Е., Шукін М.Б. К вопросу о хронологии восточного латена и позднего предримского времени // АСГЭ. — 1998. — 33. — С. 61—89.

Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Подвязные фибулы в варварских погребениях Северного Причерноморья позднеэллинистического периода // РА. — 2003. — № 2. — С. 135—154.

Костромичев Д.А. Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V вв. (по данным археологии) // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 15—164.

Косяненко В.М. Некрополь Кобякова городища (по материалам раскопок 1956—1962 гг.). — Азов, 2008 (Донские древности. — 9).

Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи. — К., 2010.

Масякин В.В. Римские шарнирные дуговидные фибулы Боспора // Боспорский феномен. Население, языки, контакты. — СПб., 2011. — С. 166—174.

Михлин Б.Ю. Фибулы Беляусского могильника // СА. — 1980. — № 3. — С. 194—213.

Островерхов А.С. Браслети «кельтського» типу із пам'яток України III—I ст. до н. е. й деякі питання історії склярства античного часу // ССПК. — 2007. — XIV. — С. 139—193.

- Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.
- Редина Е.Ф. Классификация фибул из скифских погребений Северо-Западного Причерноморья // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1993. — С. 50—52.
- Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Батизат Г.В., Богуславский Г.С. Отчет о работе комплексной украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 1999 году. Альбом иллюстраций // НА ІА НАНУ
- Трейстер М.Ю. Фибулы из Горгиппии // Горгиппия. II. Материалы Анапской археологической экспедиции. — Краснодар, 1982. — С. 150—166.
- Фурманська А.І. Фібули з розкопок Ольвії // Археологія. — 1953. — VIII. — С. 76—94.
- Шаров О.В. О времени появления Т-образных шарнирных фибул в Северном Причерноморье // Stratum plus. — 1999. — № 3. — С. 189—206.
- Шаров О.В. Керамический комплекс некрополя Чатыр-Даг: Хронология комплексов с римскими импортами. — СПб., 2007.
- Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. — Leipzig, 1923 (Mannus Bibliothek. — 32).
- Baldini Lippollis I. L'oreficeria nell'impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo. — Bari, 1999.
- Cociș S. Fibulele din Dacia Romană. — Cluj-Napoca, 2004.
- Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland) // Praehistorische Zeitschrift. — 1913. — 5. — S. 1—80.
- James S. The Excavations at Dura-Europos conducted by Yale University of French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937. The Arms and Armour and other Military Equipment. — 2004. — R. VII.
- Peschel K. Fibeln mit Spiralfuß // ZfA. — 1972. — 6. — S. 1—42.
- Pröttel P.M. Zur Chronologie der Zwiebelknopffibel // JRGZM. — 1991. — Jhrg. 35. — T. 1. — S. 347—372.
- Rajtár J. Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža // Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter. — Kraków, 1992. — S. 149—170.
- Riha E. Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. — Augst, 1979.
- Rustoiu A. Fibulele din Dacia preromana (sec. II î.e.n. — I e.n.). — București, 1997 (Bibliotheca Thracologica. — XXII).
- Schulze M. Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter. — Bonn, 1977.
- Waldhauser J. Beitrag zum Studium der keltischen Siedlungen, Oppida und Gräberfelder in Böhmen // Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère. — Paris, 1979. — P. 117—156.
- Zirra V. Les plus anciennes fibules laténiennes en Roumanie // Dacia. — 1991. — XXXV. — P. 177—184.

Надійшла 04.10.2012

О.К. Савельев

ФИБУЛЫ ИЗ ТИРЫ (находки 1996—2010 гг.)

Публикуется коллекция фибул из Тир, полученная в ходе полевых исследований 1996—2010 гг. Она состоит из 50 целых и фрагментированных фибул. Как правило, фибулы происходят из смешанных слоёв, только единичные застёжки были найдены в слоях, не нарушенных поздними вторжениями. Часть из них представляли случайные находки. Фибулы хранятся в фондах Одесского археологического музея и Белгород-Днестровского краеведческого музея.

В результате археологических работ последних лет на тирском городище были открыты слои эллинистического времени, которые содержали несколько фибул этого времени. Впервые выделена группа латенских застёжек, не известных здесь ранее. В сочетании с другими находками латенских типов они позволяют несколько скорректировать наши представления не только об истории Тир в позднеэллинистическое время, но также о ее культурных связях с окружающим миром.

Пока несколько проблематичным остается четкое выделение фибул середины I в. до н. э. — середины I в. н. э.

Собрание фибул римского времени также дополнилось новыми типами. Анализ коллекции показал, что в I — середине III вв. н. э. в Тире преобладали фибулы причерноморских и провинциально-римских типов. После выхода римского гарнизона из Тир их количество сокращается, и со второй половины III в. начинают преобладать фибулы черняховского типа, которые вместе с «воинскими» фибулами известны здесь и в IV в. н. э.

О.К. Saveliev

FIBULAE FROM TYRAS (found in 1996—2010)

Published in the article is the collection of fibulae from Tyras obtained during the field research from 1996 to 2010. The collection includes 50 intact and fragmented fibulae. As a rule, they originate from mixed layers and only several buckles

were found in layers not disturbed by the later intrusions. Some of them are occasional finds. The fibulae are kept in funds of the Odesa Archaeological Museum and the Bilhorod-Dnistrovskyi Local Lore Museum.

Hellenistic period layers containing several fibulae of this time were revealed at the Tyras hill-fort by the recent years archaeological research. The group of La Tène fasteners not known here before was distinguished here for the first time. Together with other finds of La Tène type they allow correcting in some way our knowledge not only in the Late Hellenistic history of Tyras, but also in its cultural relations with outward world.

It is still to some extent problematic to distinguish clearly the fibulae of the period from the middle 1st c. BC to the middle 1st c. AD.

The Roman period fibulae collection was also complemented by the new types. The collection analysis showed that the Black Sea North and the Provincial Roman types fibulae prevailed in Tyras from the 1st c. to the middle 3rd c. AD. Their number has decreased after the Roman garrison left Tyras, and the Cherniakhiv type fibulae become prevailing since the second half of the 3rd c., together with «military» fibulae they are known here also in the 4th c. AD.

А.В. Івченко

СТАТЕР ЕМІНАКА З ПЕРЕДМІСТЯ ОЛЬВІЇ

Публікується перша знахідка статера Емінака з передмістя Ольвії.

Ключові слова: Ольвія, статер Емінака.

Протягом XIX—XX ст. на території Ольвії та її хори знайдено 25 однотипних срібних монет, визначених дослідниками як статери Емінака (Карышковский 1960; 1984; Анохин 1989; Лейпунська, Назарчук 1993). Більшість монет знайдено випадково, і частина їх одразу потрапила до приватних колекцій і нині відома тільки за описами. Лише для двох монет, знайдених на території Ольвії в повоєнний час, чітко визначено їх археологічний контекст (Карышковский 1984, с. 78; Лейпунська, Назарчук 1993, с. 115—117).

Монети з написом «Емінако» датували в широких хронологічних межах, що деякий час викликало певні запитання. Останнім часом датування їх звузили, завдяки чому вибудовано дві досить близькі версії щодо часу їх карбування. Згідно з першою, ці монети карбували в середині — третій чверті V ст. до н. е. (Виноградов 1989, с. 93; Русяєва, Русяєва 1997, с. 33; Карышковский 2003, с. 164—165; Фролова, Абрамзон 2005, с. 55) або, точніше, в 440—430 рр. чи 438—410 рр. до н. е. (Анохин 1989, с. 15, 104, кат. № 11; 2011, с. 36, кат. № 167).

Згідно з другою версією, яка спирається на останні знахідки таких статерів і водночас єдині, археологічний контекст яких чітко визначений, а саме в напівземлянці (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 117), їх слід датувати першою половиною V ст. до н. е. Проміжною між ними є остання запропонована П.Й. Каришковським дата — близько середини V ст. до н. е. (Карышковский 1988, с. 50)¹. Таким чином, проблема часу карбування цих монет знову стала актуальною (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 118). Отже, кожна нова знахідка статерів Емінака, особливо виявлена в певному археологічному контексті, набуває особливого значення.

У 2012 р. статери Емінака поповнив ще один зразок. Розкоп, на якому знайдено монету, це Північний мис I, південно-східний сектор, розміщений у верхів'ях біля східного схилу Заячої балки. Це найпівнічніша частина західно-

¹ Зауважимо, що праця П.Й. Каришковського, надрукована 2003 р., є посмертним виданням його дисертації, написаної ще в 1960-х рр. (Карышковский 2003). В останній роботі, що вийшла за життя дослідника, він наполягав саме на даті між 460 та 440 рр. до н. е. (Карышковский 1988, с. 50).

Рис. Статер Емінака з передмістя Ольвії

го передмістя Ольвії (Козуб 1985). Культурний шар тут розпочинається безпосередньо під незначним (завтовшки не більше 0,10–0,15 м) шаром дерну, його товща складається з сірого супіску, майже одноманітного за кольором і фактурою. Культурний шар пошкоджений численними норами. З рівня виявлення шару в нього впущена яма з нечисленним матеріалом, який за знахідкою дельфіна датується серединою V ст. до н. е.

Переважає більшість матеріалу, знайденого в культурному шарі, відноситься до V ст. до н. е., хоча є порівняно нечисленні знахідки IV ст. до н. е.² Матеріал добре датують рештки амфорної тари³, чорно- та червонофігурна, чорнолакова та східносередземноморська кераміка, а також монети⁴. Більшість знахідок IV ст. до н. е. була зосереджена у верхній частині шару. Ближче до рівня виявлення статера Емінака (0,65 м від сучасної поверхні) го-

² Окремі знахідки кераміки елліністичного та римського часу пов'язані з некрополем, влаштованим пізніше на місці передграддя.

³ Переважну кількість знахідок тари становлять уламки амфор хіоського виробництва від пухлогорлих до протоковпачкових типів, які загалом відносяться до V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 24). Найраніші, як і найпізніші уламки амфор наявні в поодиноких екземплярах. З-поміж найраніших — це фрагменти лессбоської червоноглиняної амфори архаїчного типу варіанту I-C та амфори зі складнопрофільованою ніжною III серії, що датуються кінцем VI — початком або серединою V ст. до н. е. (там само, с. 40–41, 49, табл. 24). Найпізніші зразки — це фрагменти фасоської конічно-біконічної амфори серії II-B-I першої половини IV ст. до н. е. та кнідської з високим циліндричним горлом і грибоподібним вінцем другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (там само, с. 76, 110, табл. 35). Власне це єдині амфорні знахідки, які можна віднести до IV ст. до н. е. Серед інших амфорних фрагментів трапляються екземпляри, головним чином, фасоського та мендейського виробництва, менше — Синопи та Гераклеї.

⁴ Крім статера Емінака, знайдено ще чотири монети: бронзові ольвійські халк і діхалк, що датуються 360–350 рр. до н. е., та два дельфіни середини V ст. до н. е.

ловним чином траплявся матеріал V ст. до н. е. Таким чином, шар, у якому знайдено статер Емінака, датується V ст. до н. е.

Монета (двадцять шоста за загальним переліком) зроблена з білого металу — срібла. Ознаки перебування в обігу незначні. Вона овальної форми розмірами 2,19 × 2,22 см, товщина 0,04 см, вага 11,13 г (рис.). Гурт однорідний, пористий, без жодних ознак літників або інших сторонніх втручань. У поперечному перетині монета має вигляд видовженого овалу, так зв. «пухла» форма, за О.М. Зографом (Зограф 1951, с. 95).

На аверсі в профіль зображена розвернута вправо оголена сперта на праве коліно постать Геракла. На голову й спину накинута лев'яча шкура. Руки випростані вперед: правою Геракл згинає кібіть лука, що лежить горизонтально, а лівою накидає на неї тятиву. Сама кібіть проходить під лівим стегном Геракла та спирається на його праве стегно. Під ногами Геракла горизонтально розміщений видовжений вузький предмет (палиця?), правий кінець якого дещо товстіший за лівий. Він розпочинається трохи лівіше правого коліна та закінчується під лівою стопою⁵. Перед постаттю, паралельно гурту монети, розміщено напис ΕΜΙΝΑΚΟ. Він розпочинається напроти лоба героя та закінчується трохи вище лівої стопи так, що літера Μ розміщена напроти лівої руки Геракла. Напис зберігся не досить чітко, але його прочитання не викликає сумніву. Навкруги зображення та напису йде коло з щільних цятток. Чіткіше вони простежуються знизу та за спиною постаті, мабуть, через те, що зображення дещо зміщене в правий бік відносно центру монетного кружка.

Штемпель, яким викарбовано аверс монети, за більшістю ознак відповідає досить рідкісному типу Α 3, за П.Й. Каришковським (Карышковский 1984, с. 79, рис. 4, 2, 3). Можна стверджувати, що на час карбування він уже був певною мірою зношений.

Зображення на реверсі також дещо зміщене відносно центру монетного кружка. Тут зображено вдавнений квадрат з колесом з чотирма спицями в середині. Кути квадрата дещо заокруглені. В місцях, де спиці змикаються з ободом, є спеціальні розпори, що посилюють конструкцію колеса. Колесо оточене колом з округлих цятток, що близько прилягає до нього. По кутах квадрата напроти спиць — чотири дельфіни, розвернуті вліво. Зображення чітке,

⁵ Зображення аналогічних предметів відомі на деяких статерах Емінака (Карышковский 1984, рис. 2, 6; 4, 3).

отже, ймовірно, штемпель майже не був зношений. Розпори на колесі в місці прилягання спиці до ободу трапляються на реверсі статерів Емінака нечасто (Карышковский 1984, рис. 3, 3; 4, 2) та, схоже, належить не досить поширеному варіанту штемпеля.

Вважається, що середня вага статерів Емінака становить 11,28 г (Карышковский 1988, с. 140; Лейпунська, Назарчук 1993, с. 115). Водночас із 26 відомих нині екземплярів вага 20 знаходиться в межах між 11,0 та 11,74 г, тобто в середньому 11,42 г. Саме до цієї групи належить і наш статер. Ще три монети мають вагу між 10,24 та 10,80 г, через що середня вага 23 зразків разом з ними і дорівнює 11,28 г. Ще три монети значно легші за 10,24 г, їхня вага коливається від 7,85 до 9,80 г.

Стосовно статерів Емінака є досить багато нерозв'язаних проблем. Тут звернемо увагу на один момент, якого не торкалися попередні дослідники, а саме, локалізацію знахідок. Із 26 відомих нині екземплярів походження трьох не з'ясоване. Це три найлегші монети, вага яких не більша за 9,8 г (Карышковский 1984, кат. № 7, 10, 18; Фролова, Абрамзон 2005, кат. № 248). Місце знахідки ще трьох визначене лише приблизно. Це дві монети, знайдені в Ольвії 1859 р. (Карышковский 2003, с. 267, кат. № 1) і до 1869 р. (Карышковский 1960, с. 180, прим. 12; 1984, рис. 1, 9; кат. № 16), а також та, що була придбана в 1950-х рр. приватним колекціонером у мешканців с. Парутине (Карышковский 1984, с. 78, рис. 1, 4; кат. № 3).

Інші 20 екз., які можна локалізувати більш впевнено, походять лише з п'яти місць, зокрема в одному було 16 монет. Із них два статери, прив'язані до певного археологічного контексту, знайдені на території Ольвії. Один походить з Верхнього міста — розкоп АГД (Карышковский 1984, с. 78), інший — з Нижнього, розкоп НГС (Лейпунська, Назарчук 1993, с. 115—116). Наша монета, також кон-

текстна — знайдена на півночі західного передмістя Ольвії, а ще одна (випадкова знахідка) походить з території дальньої хори Ольвії (Очаківський р-н Миколаївської обл.).

Певні запитання викликає єдина групова знахідка статерів Емінака кінця XIX ст., що, як вважається, походить з Ольвії. Її інтерпретують як скарб (Карышковский 1984, с. 80, 84; 1988, с. 50), знайдений випадково в глечику без опису останнього. Така реконструкція обставин знахідки робиться з посиланнями на роботи А.Л. Берт'є-Делагарда (Берт'є-Делагард 1911, с. 58, прим. 2; 1913, с. 127, прим. 2). Але раніші повідомлення та з іншим описом обставин виявлення цих монет опублікував Е.Р. Штерн (Штерн 1904, с. 54), про що в першій роботі, присвяченій статерам Емінака, згадує й П.Й. Карышковський, відзначаючи, що є дві версії походження цієї знахідки (Карышковский 1960, с. 180). Але в подальших працях вчений розглядав їх лише як скарб, не пояснюючи, чому перша версія не береться до уваги.

Відомості про ці монети потрапили до Е.Р. Штерна щонайменше від особи, яка спілкувалася зі свідком знахідки або, можливо, й самого свідка. Згідно з ними, монети було знайдено разом в одній з гробниць Ольвії (Штерн 1904, с. 54). Отже, можна припустити, що п'ятий відомий пункт локалізації таких знахідок був розміщений на території некрополя.

Відтак, попри загально незначну добірку статерів Емінака кількість чітко відомих місць їхньої локалізації значно менша. Та все ж ареал їхнього розповсюдження охоплює всю територію Ольвійського поліса — саме місто, передмістя, периферію та, можливо, некрополь. Такий розподіл у просторі може свідчити про досить широке їх використання.

Автор висловлює подяку співробітнику ІА НАН України В.В. Крутілову за консультації стосовно питань карбування та якості монети.

Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.

Анохин В.А. Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог. — К., 2011.

Берт'є-Делагард А.Л. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в пол. IV в. до Р. Х. // НС. — 1911. — I. — С. 1—100.

Берт'є-Делагард А.Л. Материалы для весовых исследований Сарматии и Тавриды // НС. — 1913. — II. — С. 49—134.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Зограф А.Н. Античные монеты. — М., 1951 (МИА. — 16).

Карышковский П.О. О монетах с надписью EMINAKO // СА. — 1960. — № 1. — С. 179—195.

- Карышковский П.О.* Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 78—89.
- Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — К., 1988.
- Карышковский П.О.* Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Одесса, 2003.
- Козуб Ю.И.* История развития западной окрестности Ольвии (предградье и некрополь: конец VI в. до н. э. — середина III в. н. э.) // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 37—38.
- Лейтунська Н.О., Назарчук В.І.* Нова знахідка монети Емінака в Ольвії // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 115—119.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров экспортеров в керамической таре: каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Русяева А.С., Русяева М.В.* Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часів // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 29—38.
- Фролова Н.А., Абрамзон М.Г.* Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. — М., 2005.
- Штерн Э.Р.* Археологические новинки // ЗООИД. — 1904. — XXV (протоколы). — С. 54—62.

Надійшла 08.01.2013

А.В. Ивченко

НАХОДКА СТАТЕРА ЭМИНАКА В ПРЕДМЕСТЬЕ ОЛЬВИИ

Статеры Эминака являются крайне малочисленной категорией монет V в. до н. э. Большинство из них найдены случайно и точное место их открытия неизвестно. В 2012 г. впервые обнаружена такая монета в северном предместье Ольвии (верховья Заячьей балки). В целом анализ локализации таких находок показывает, что, несмотря на их малочисленность, они встречаются на всей территории Ольвийского полиса.

A.V. Ivchenko

NEW FOUND STATER OF EMINAKO IN OUTSKIRTS OF OLBIA

Statars of Eminako are extremely scanty category of the 5th c. BC coins. Most of them are found accidentally and the exact location of their discovery is not known. In 2012, such coin was found in the northern outskirts of Olbia (upper reaches of Zaiacha Gully) for the first time. As a whole, the analysis of mapping of such finds shows that, despite their small number, they are found throughout the Olbian polis territory.

Т.Ю. Гошко

НІЖ ІЗ ВОЛОДИМИРІВКИ

Розглянуто технологію виготовлення ножа з поховання у Великому Володимирівському кургані та внесено уточнення щодо його орнаменту й форми.

К л ю ч о в і с л о в а: доба пізньої бронзи, технологічний аналіз, бронзовий ніж.

Відоме науковому загалу поховання 6 із Великого Володимирівського кургану біля с. Володимирівка Якимівського р-ну Запорізької обл. (Ванчугов 1990; Клочко 2006) останнім часом спричинило дискусію, пов'язану з його датуванням і культурною атрибуцією (Гершкович, Разумов 2009; Отрощенко 2011). Історія вивчення комплексу детально висвітлена (Отрощенко 2011), тож не буду зупинятися на цьому. Зверну увагу лише на один артефакт, а саме ніж, технологічний аналіз якого мені було запропоновано здійснити.

Починаючи з опису ножа, впадають в очі розбіжності в роботах різних авторів. В.П. Ванчугов бачив у ньому ніж листкоподібної форми з ребром уздовж клинка та частково обламаним упором і черешком (Ванчугов 1990, с. 124, рис. 40, 2). В.І. Клочко, вказуючи на неправильну реконструкцію В.П. Ванчуговим руків'я ножа, описує його як листкоподібний ніж з коротким язико-подібним черешком, прикрашений виконаним у техніці чеканки орнаментом (Клочко 2006, с. 147). Я.П. Гершкович і С.М. Разумов теж вважають його дволезовим листкоподібним ножом з коротким черешком, однією центральною та двома боковими нерв'юрами на клинку (Гершкович, Разумов 2009, с. 134), але не погоджуються з передачею В.І. Клочком орнаменту (рис. 1, 1—3). В.В. Отрощенко відносить виріб до кинджалів з огляду на наявність на клинку трьох нерв'юр, що мусили підсилювати ефективність його як зброї (Отрощенко 2011, с. 16).

Чим же був виріб з Володимирівки — ножем чи кинджалом — і яку він міг мати форму? У кинджалів завжди загострені обидва боки

клинка, а ножі мають лише один загострений край. Кинджал, у першу чергу, призначений для нанесення колючих ударів, та навіть багатьма сучасними кинджалами можна різати як господарським ножом. Для нанесення колючого удару кинджали зазвичай мають звужений донизу клинок. Широкий трикутний клинок компенсує м'якість металу (Анисимов 2001). Отже, лише за формою виробу з Володимирівки відповісти на поставлене запитання складно. Визначити призначення можна, тільки провівши технологічне дослідження.

При візуальному огляді поверхні на черешку чітко видно виступ невеличкого стрижня. Складається враження, що він немов вставлений у середину виробу. Стрижень помітний на рисунках у монографії В.І. Клочка й у статті Я.П. Гершковича та С.М. Разумова. Огляд поверхні предмета під мікроскопом показав наявність тріщини, яка пролягає від стрижня вздовж осі клинка на 2/3 його довжини (рис. 2). Одразу виникло багато неймовірних технологічних припущень. Та розібратися в цій ситуації допоміг випадок. При вирізанні з руків'я зразка для металографічного аналізу відпав шматочок металу, й під мікроскопом стало видно, що ніж виготовлений зварюванням трьох пластин, а таємничий стрижень — нерівний край однієї з них. Шви були проковані не дуже ретельно, через що й розшарувалися. На макрофотографії та схемі (поздовжній розріз) показано розташування пластин на руків'ї (рис. 3).

Отже, для металографічного аналізу виготовлено два шліфи: на поперечному розрізі леза (ан. 308а) та на поперечному розрізі руків'я (ан. 308б). На лезі спостерігається текстура деформації. Мікротвердість 203,6 кг/мм²

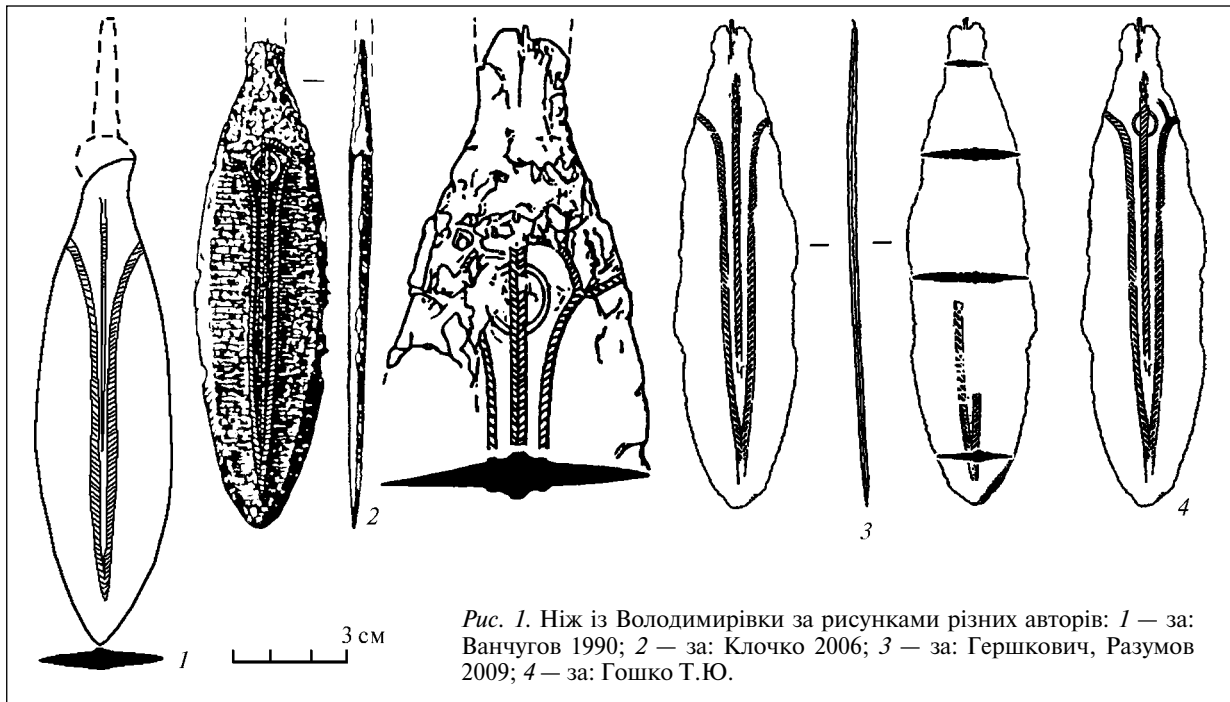

Рис. 1. Ніж із Володимирівки за рисунками різних авторів: 1 — за: Ванчугов 1990; 2 — за: Клочко 2006; 3 — за: Гершкович, Разумов 2009; 4 — за: Гошко Т.Ю.

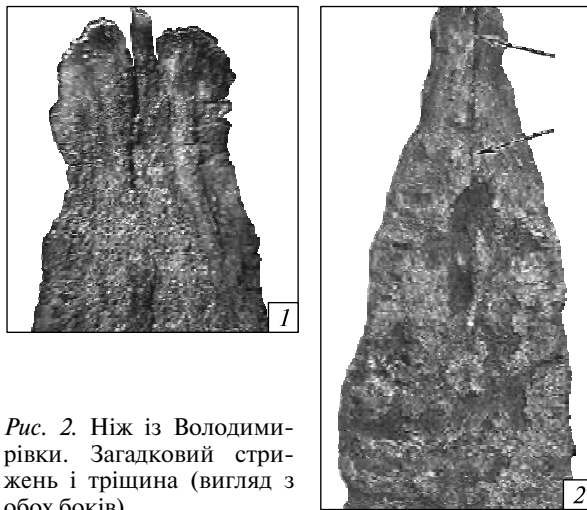

Рис. 2. Ніж із Володимирівки. Загадковий стрижень і тріщина (вигляд з обох боків)

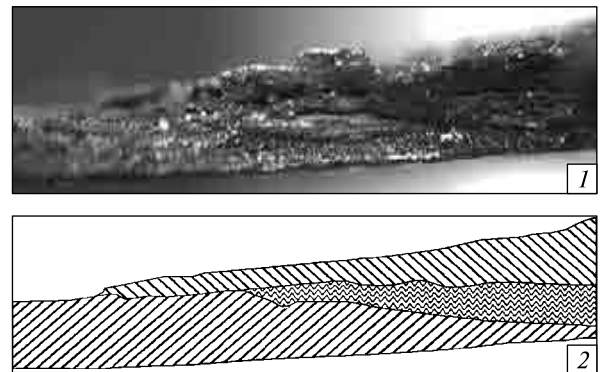

Рис. 3. Ніж із Володимирівки. Поздовжнє розміщення пластин на руків'ї: 1 — макрофотографія; 2 — схема

(рис. 4, 1). На руків'ї мікроструктура має вигляд витягнутих у напрямку кування дендритів. Мікротвердість 245,16 кг/мм² (рис. 4, 2).

Таким чином, після технологічного дослідження можна сказати, що ніж виготовлений зварюванням трьох відлитих смуг металу за невисоких температур (значний вміст свинцю — 0,786%) близько 400—500°C. Застосування таких температур при зварюванні призвело до неповного проварювання металу, а згодом — до розшарування зварного шва вздовж осі клинка та на руків'ї (рис. 4). Леза ножа зміцнені холодним куванням зі ступенями обтискування 70—80 %.

Клинок з обох боків декорований гравіюванням, а не чеканкою, як вважав В.І. Клочко (Клочко 2006, с. 147). Окислення поверхні та реставрація виробу частково знищили орнамент, але на фотографії, зробленій ще до реставрації та люб'язно наданій В.І. Клочком (рис. 5), помітно, що орнамент складається з трьох гравійованих смуг, заповнених скісним «штрихуванням». Центральна пряма й проходить над кружечком до черешка. Дві крайні, з'єднані на вістрі, обходять з боків центральну смугу й, не доходячи до черешка, розходяться врізнібіч. Ще одна гравійована смуга слабо проступає дугою над кружечком, спираючись основою на заокруглені кінці бокових

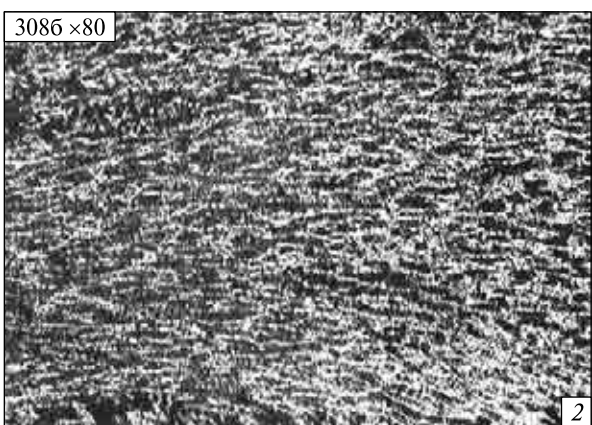
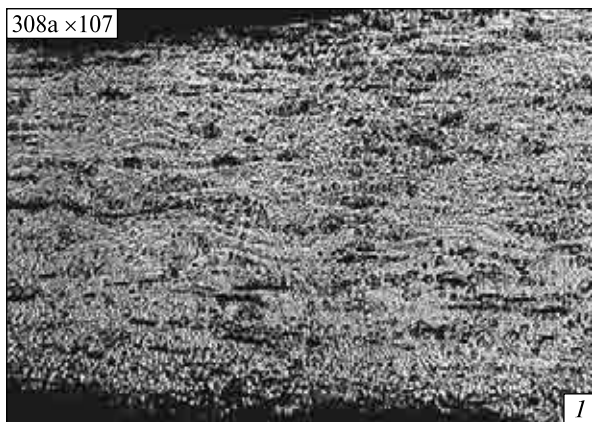

Рис. 4. Ніж із Володимирівки. Мікрофотографії: 1 — поперечний переріз леза (ан. 308а); 2 — поперечний переріз руків'я (ан. 308б)

смуг. Хоча зняття окисленого шару з поверхні ножа й знищило частково орнамент, та спостереження під бінокулярним мікроскопом (на жаль, не вдалося зробити якісну фотографію) підтвердило правильність його передачі в роботі В.І. Клочка.

Простежити послідовність нанесення орнаменту досить складно. Можна лише припустити, що спочатку було нанесено кружечок, через який прокреслено центральну смугу. Далі були нанесені дві бокові та дуга над кружечком. Смуги заповнені скісними штрихами, через що орнамент має вигляд «шнура». Тут криється причина появи «нерв'юри», яку відзначали дослідники (Отрошенко 2011, с. 16). Така конструктивна деталь як нерв'юра на кинджалах потрібна для надання більшої жорсткості клинку. Насправді ніж із Володимирів-

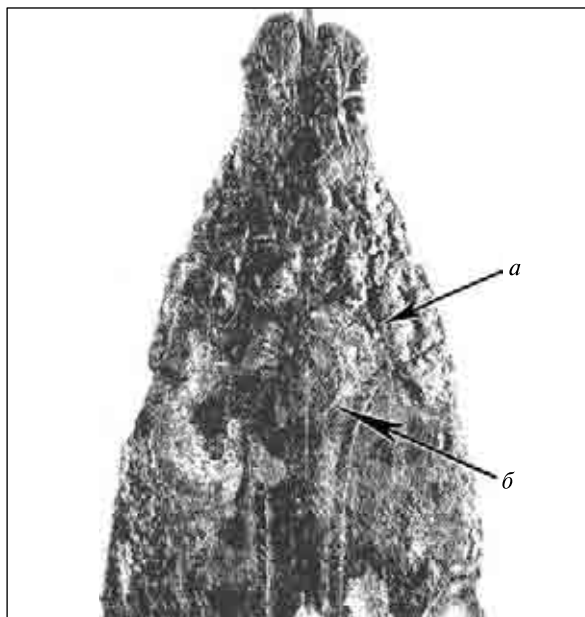

Рис. 5. Ніж із Володимирівки. Фотографія В.І. Клочка, зроблена до реставрації: а — дуга над кружечком; б — кружечок

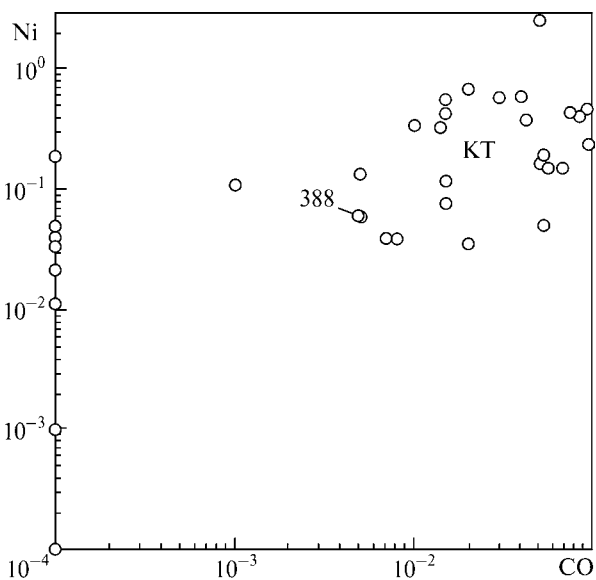

Рис. 6. Кореляційний графік Ni-Co

ки був викуваний (а не вилитий) і нерв'юри не має. Видимості її наявності надає заглиблений гравіюваний орнамент, що проходить по центральній осі ножа. Отже, клинок має розріз із паралельними площинами з ретельно прокованими лезами. Тут зауважимо, що такий роз-

Таблиця. Ніж із Володимирівки. Елементи, виявлені РФ-аналізом у металі (№ 388)

Cu	Sn	Ag	As	Ni	Co	Si	S	Cl	Ca	Na
93,75	0,025	0,034	4,63	0,05	0,019	1,01	0,33	0,12	0,02	0,01

різ створює слабкий і гнучкий клинок, який не міг використовуватися як кóлюча зброя.

Підсумовуючи технологічну частину, зробимо такий висновок. Виріб, імовірно, є ножем. Його тонкий клинок не має зміцнювальної нерв'юри, тож кóлючі удари призвели б до деформації клинка й розшарування металу на ньому. Форма черешка й відсутність упору теж свідчать не на користь застосування ножа як бойового.

Тепер звернемося до складу металу (табл.). Його хімічний склад проаналізовано на рентгено-флуоресцентному спектрометрі ELVAX. Ніж виготовлений із арсенової (As — 4,63 %) бронзи. Свинець, цинк, сурма в металі якщо й наявні, то значення їх концентрації нижчі за ті, які реєструє прилад.

Коли в культурах фінальної бронзи на теренах України трапляються вироби, виготовлені з арсенової бронзи, одразу може виникнути бажання віднести їх до хіміко-металургійної групи ВК (за Є.М. Чернихом). Та за останніми спостереженнями арсенові бронзи характерні не тільки для культур фінальної бронзи Укра-

їни. Є вони й серед матеріалів Центральноєвропейських культур, наприклад у Чехії періоду BrD (Frána et al. 1997, spektr. tables).

За наявності в металі хлору можна сказати, що мідь виплавлена з руд осадової генези (Гошко, Трачук 2011).

Для встановлення можливого джерела походження металу ножа з Володимирівки були вибрані спектральні аналізи металу тих культур, які вкладаються в хронологічні межі, встановлені авторами публікацій і мають у хімічному складі арсен. Нагадаємо, що виділення Волго-Камської хіміко-металургійної групи найчіткіше спостерігається особливо на кореляційних графіках нікель-кобальт (Черных 1976, рис. 15). Хоча виріб викуваний з арсенової бронзи, за вмістом нікелю й кобальту метал, найімовірніше, походить з карпато-трансильванських родовищ. У підсумку найближчим виявився метал сабатинівської культури (рис. 6). Отже, цей ніж, мабуть, можна датувати, за В.В. Отрошенком, періодом BrD: XIV—XIII/початком XII ст. до н. е.

Анисимов А. Кинжалы // http://www.medieval-wars.com/armory/wpn_knives.html.

Ванчугув В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990.

Гершкович Я.П., Разумов С.М. «Аномальный» комплекс заключного періоду пізнього бронзового віку з Північного Причорномор'я // Взаємозв'язки культур епох бронзи та раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць на пошану Л.І. Крушельницької. — Львів, 2009. — С. 132—139.

Гошко Т.Ю., Трачук О.В. Дослідження металургійного процесу виплавлення міді методом моделювання // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання. — К., 2011. — С. 93—103.

Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.). — К., 2006.

Отрошенко В.В. Міркування щодо одного «аномального» тексту // *Maristerium*. — 2011. — 45. — С. 14—18.

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.

Frána J., Jiráň L., Moucha V., Sankot P. Artifacts of Copper and Copper Alloys in Prehistoric Bohemia from the Viewpoint of Analysis of Element Composition II. — Prague, 1997 (Památky archeologické. — Supplementum 8).

Надійшла 31.01.2013

Т.Ю. Гошко

НОЖ ИЗ ВЛАДИМИРОВКИ

Причиной данного исследования послужила возникшая дискуссия по поводу датировки погребения 6 из кургана у с. Владимировка Якимовского р-на Запорожской обл. Технологический анализ и химический состав металла изделий, как известно, дают информацию, которую нельзя получить, прибегая исключительно к морфологическому анализу. Сравнение всех рисунков ножа в публикациях с исходным образцом позволило уточнить как детали орнамента, выполненного в технике гравировки, так и его форму. У ножа изначально отсутствовал упор в месте перехода черешка в лезвие и нервюры, видимость которой создавал орнамент.

Технологический анализ показал, что изделие изготовлено путем кузнечной сварки трех пластин. Швы были прокованы не тщательно и со временем расслоились на черешке и в центре ножа. Такая техника не характерна для металлообработки поздней бронзы, особенно в изготовлении ножей.

Для сравнения состава металла привлечены известные спектральные анализы металла тех культур, которые укладываются в рамки, установленные авторами предыдущих публикаций. Хотя изделие выковано из мышьяковой бронзы, по содержанию никеля и кобальта источники металла, предположительно, можно отнести к карпато-трансильванским. Результаты спектроаналитического исследования не противоречат предложенной В.В. Отрошенко датировке всего комплекса и, в частности, ножа, периодом BrD: XIV—XIII/началом XII вв. до н. э.

KNIFE FROM VOLODYMIRIVKA

Present research was caused by the discussion emerged about the date of burial 6 from the barrow near Volodymyrivka of Yakymivka Region in Zaporizhzhya Oblast. A technological analysis and chemical composition of metal the wares are made of, as it is known, gives information which can not be obtained from the exceptionally morphological analysis. The comparison of all pictures of a knife in the publications to the initial specimen allowed the author to specify both the details of decorative pattern made in the technique of engraving, and the form of knife. Initially, there were no support in the knife in the place of transition of petiole in a blade and a rib, semblance of which was made by the ornament.

The technological analysis showed that the product was made by blacksmith's welding of three plates. The guy-sutures were not carefully forged and in course of time they exfoliated on a petiole and in the knife's centre. Such technique was not common for metal-treatment of the Late Bronze Age, especially in knives production.

For the comparison of metal composition, the author used the well-known spectral analyses of metals from those cultures which fit into the frames defined by the previous publications' authors. Though the item is forged of arsenic bronze, based on nickel and cobalt content, the sources of metal can be presumably referred to the Carpathian-Transylvanian ones. The results of spectral analytical research do not contradict to the dating of the whole assemblage, and the knife in particular, by the period BrD from the 14th—13th c. to the beginning of the 12th c. BC, proposed by V.V. Otroshchenko.

А.В. Симоненко. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. —

СПб., 2011. — 272 с., ил.

Зайве нагадувати археологам про важливість вивчення довізної продукції для культур залізної доби. Кількісний та якісний склад списку імпортованих речей — об'єктивний показник загального економічного розвитку певного суспільства, його торговельних зв'язків, культурних і політичних контактів. Нова праця відомого дослідника-сарматолога О.В. Симоненка присвячена античним імпортам, що надходили до сарматських племен протягом усього часу їхнього перебування у Північному Причорномор'ї, тобто в пізнєелліністичний та переважно римський періоди (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.).

Частина цього матеріалу в широких територіальних межах Східної Європи понад сорок років тому була вивчена В.В. Кропоткіним (Кропоткин 1970). Але збільшення кількості знахідок майже вдвічі, поява нової літератури з типології та хронології окремих категорій речей закономірно спричинили появу нового дослідження. Перший його варіант вийшов німецькою (Simonenko 2008), нинішня російськомовна версія змінена та доповнена. Книга складається з двох розділів і каталогу імпортованих виробів.

Перший розділ, найбільший за обсягом, присвячений класифікації та хронології імпортованих виробів. У передмові автор пояснює нерівномірність висвітлення окремих категорій речей. До класифікації не залучена включена до каталогу червонолакова кераміка. Можна цілком погодитися з тим, що ця значна та специфічна категорія імпорту потребує окремого дослідження. Зрозуміло й те, що до роботи не включені вироби античних міст Північного Причорномор'я — червоно- та сіроглиняна кераміка, фібули тощо (винятком є деякі пред-

мети спірного походження — металеві дзеркала та ювелірні вироби). Але жодним чином не пояснено відсутність у роботі опису намиста зі скла та природних мінералів, які масово завозилися до Причорномор'я переважно з Близького Сходу, тим паче, що ця категорія імпорту всебічно проаналізована в роботах Є.М. Алексеевої (Алексеева 1975, 1978, 1982), якими скористався автор при описі фаянсових плакеток і підвісок, а також при датуванні низки комплексів.

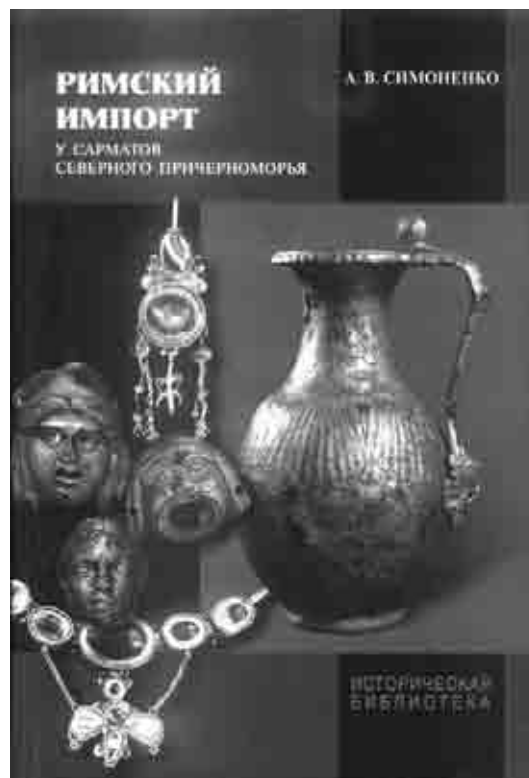
Кожній категорії знахідок, що увійшли до першого розділу, структурно відповідають окремі підрозділи. Знахідки відтворені в якісних і точних графічних малюнках (більшість з яких виконана спеціально для каталогу), а також у фотографіях. Речі піддано ретельному аналізу, висвітлено їх хронологію, наведено численні аналогії, які в багатьох випадках підкріплені ілюстраціями (що особливо цінно). Для окремих типів знахідок створено карти ареалу їх поширення, запропоновано можливі шляхи їх надходження до Східної Європи.

Розділ відкриває опис озброєння, в якому основну та найефективнішу групу знахідок становлять бронзові шоломи типу Монтефортіно, датовані II—I ст. до н. е. У подальших підрозділах проаналізовано знахідки фібул і монет різних типів, металевих дзеркал і нечисленних пряжок. Щодо кількості знахідок, важливою статтею античного імпорту для сарматів були різноманітні види срібного та бронзового посуду. Рідше трапляється скляний і фаянсовий посуд. У підрозділі «Ювелірні вироби» автор зауважує про труднощі розподілу цих здебільшого золотих прикрас на продукцію довізну (італійську, близькосхідну тощо) та місцеву (античні центри Північного Причорномор'я). На його думку, стиль причорноморських виробів римського часу продовжує традиції піз-

ньоелліністичної поліхромії, які в Західній Європі до рубежу ер уже зникли. Далі розглянуто піксиди зі слонової кістки, бронзові дзвоники, плакетки та підвіски з єгипетського фаянсу, геми. В останньому випадку, на мій погляд, автор приділяє забагато місця дискусії з опонентами щодо датування геми (вставки до персня) з Ногайчинського кургану (с. 116—123). До підрозділу «Varia» віднесено переважно рідкісні речі різних категорій — віяла, ложки, терези, фрагменти туалетної шкатулки та ключа від шкатулки, дрібна кістяна пластика. Сюди ж увійшло кілька окремо знайдених ніжок-підставок від металевого посуду. Вважаю, що доречніше було б розглянути їх у підрозділі «Металевий посуд». Підрозділ «Фігурний посуд» відкриває знахідка з кургану біля с. Балки — керамічна посудина у вигляді барана. Разом з нею автор аналізує близько двох десятків подібних речей різного походження, які поділено на типи з відповідним датуванням. Завершується перший розділ описом амфор, які в незначній кількості надходили до сарматів протягом пізнього еллінізму та римського часу.

Другий розділ книги, значно коротший за перший, присвячений хронології сарматських пам'яток. Після розгляду нинішнього стану цієї проблеми стосовно сарматської культурно-історичної спільності загалом, автор, спираючись на речові хроноіндикатори, викладає власну періодизацію сарматських пам'яток Північного Причорномор'я. О.В. Симоненко поділяє сарматські старожитності на два періоди, своєю чергою чітко розділені на фази та підфази. Періоди та фази позначені цифровими та літерними індексами. Це, на думку автора, має усунути термінологічну плутанину, яка виникає за вживання традиційних понять «ранньосарматський», «середньосарматський» і «пізньосарматський». Фахівці, обізнані у тонкощах хронології сарматського світу, краще за мене оцінять переваги нової періодизації, тим паче, що вони вже мали нагоду з нею ознайомитися (Симоненко 2004). Тож обмежуся лише зауваженням щодо верхньої межі сарматської доби в означеному регіоні. О.В. Симоненко позначає її кінцем ступеня С3 європейської хронологічної шкали — 350/380 рр. (с. 155). Але ж поховання з Дмухайлівки зі скляним конічним кубком і речами черняхівської культури він сам справедливо датує кінцем IV ст. (с. 80). А це вже, ймовірно, ступінь D1, що завершується 400/410 рр.

У підсумках автор переконливо пов'язує хвилю надходження імпорту до сарматів Пів-

нічного Причорномор'я з певними історичними подіями. Першу хвилю (кінець II — перша третина I ст. до н. е.) пропонується назвати «мітрідатовою». У ній переважають пізньоелліністичні малоазійські та латенські імпорти, що є наслідком контактів сарматів з Понтійським царством часів Мітрідата Євпатора. Друга хвиля імпорту (друга половина I — середина II ст. н. е.), «римсько-боспорська», має складний історичний зміст. Частина римських речей потрапила з Танаїса та Азійського Боспору разом з кочовиками з Подоння—Поволжя, решта — з інших причорноморських античних центрів (Ольвія, Тіра, Боспор), а також з Подунав'я внаслідок прикордонних римсько-сарматських контактів. Третя хвиля (друга половина II — перша половина III ст.), «маркоманська», пов'язана з подіями Маркоманських війн у балкано-дунайських провінціях. Найпізніша група — «пізньоримська» — відображає контакти сарматів з Імперією на ступенях С2 і С3 європейської хронології. Вище я вже торкався питання про надходження римського імпорту (хай і в значній кількості) пізніше — на ступені D1.

Завершує книгу каталог, до якого увійшло 158 сарматських поховальних комплексів з імпортами та окремих знахідок сарматської доби, де міститься інформація про сотні речей уже

опублікованих і до останнього часу невідомих науковому загалу, розкиданих по музеях і фондосховищах. У статтях каталогу наведено стислі відомості про комплекс з докладним описом імпортованих предметів, вказано місце зберігання (для музеїв — з інвентарними номерами), а також подано посилання на публікації в науковій літературі. На жаль, у цих текстах (за рідкісними винятками) не названо прізвище дослідника та рік розкопок пам'ятки. У тих випадках, коли автор розкопок не опублікував матеріали, О.В. Симоненко посилається на недавню власну роботу (Simonenko 2008). Але ж відомос-

ті про більшість наведених у каталозі комплексів містяться в авторських звітах, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Посилань на ті звіти немає і це в певних випадках додасть роботи майбутнім дослідникам.

Та загалом нова книжка О.В. Симоненка, безперечно, є важливим внеском у вітчизняну археологічну й історичну науку та приверне увагу не тільки фахівців-сарматологів, але й широкого кола дослідників античної доби, євразійської хронології, давніх торговельних шляхів тощо.

Б.В. МАГОМЕДОВ

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975. — Ч. 1; 1978. — Ч. 2; 1982. — Ч. 3. (САИ. — Вып. Г1-12).

Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — М., 1970 (САИ. — Вып. Д1-27).

Симоненко А.В. Хронология и периодизация сарматской культуры Северного Причерноморья // Сарматская культура Евразии: проблемы региональной хронологии. — Краснодар, 2004. — С. 134—173.

Simonenko A.V. Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes // Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban. — Mainz, 2008. — S. 3—264 (Archäologie in Eurasien. — 25).

Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог. —

Paris, 2012. — 368 p. (Occasional Monographs — 3).

Поза всяким сумнівом, скандинавські матеріали доби вікінгів викликають усюди в світі підвищену увагу науковців та й широкого кола читачів. Вони тісно пов'язані з багатовекторними та складними процесами формування багатьох європейських держав від самої Скандинавії до Британії, Франції, Італії та Київської Русі. Роль скандинавів у формуванні давньоруської державності активно дискутується вже протягом кількох століть, і, як відомо, досить часто головним чинником тут було не суто наукове, а політичне підґрунтя. Проте тут не йдеться про історію боротьби між «норманістами» й «анти-норманістами», що спалахує з певною періодичністю.

© Л.В. ЯСНОВСЬКА, 2013

Головним для науки завжди є надійні джерела для подальшого аналізу та узагальнення. Поряд з писемними суттєву роль у правильно-му висвітленні та розумінні цієї проблеми відіграють археологічні матеріали. Їхнє значення розуміли ще в середині XIX ст., коли Ганс Гільдебранд висунув питання про археологічні індикатори скандинавської присутності на території Русі. Його робота 1882 р. практично була археологічною ілюстрацією до шведського видання Вільгельма Томсена з характерною назвою «Заснування російської держави скандинавами». Від того часу розкопано чимало пам'яток і виявлено багато артефактів, пов'язаних з діяльністю скандинавів на Русі. У другій половині XX ст. були вироблені (але продовжують уточнюватися) певні критерії для

Презентація каталогу під час роботи IV Міжнародного польового археологічного семінару. Чернігів, 19 липня 2012 р.

виокремлення скандинавських старожитностей серед численного давньоруського археологічного матеріалу. З цих питань існує велика історіографія, проте досі йшлося про окремі знахідки, пам'ятки або аспекти проблеми. Узагальнюючої картини стану справ зі скандинавськими артефактами на території Русі нині немає. Втім, те саме можна сказати й про інші регіони Європи.

Наприкінці минулого століття необхідність створення повного каталогу скандинавських знахідок на території Русі (як і давньоруських у Скандинавії) постала особливо гостро. Виник великий міжнародний проект зі складання каталогу «Скандинавские древности на территории Руси. VIII—XIII вв.». Українську частину проекту (під редакцією В.М. Зоценка) колектив авторів підготував ще 2006 р., але з різних причин (вірогідно, через грандіозність задуму, величезну кількість об'єктів, появу нових важливих комплексів) інші розділи, які паралельно готували російські археологи, поки що не завершені. Таким чином, цей великий блок про скандинавські знахідки з території України ще чекає в Москві виходу з друку.

А потреба в цьому матеріалі лишалася злободенною. Суттєвим поштовхом для реаліза-

ції всього цього практично наявного зібрання скандинавських речей з території України стала робота над Міжнародним проектом «Візантія та її північні сусіди. Народження слов'янських держав» (2007—2009 рр.), яка велася в рамках Європейського наукового об'єднання «Європейський Схід в ранньому середньовіччі: від племен до держави». У ньому брали участь провідні фахівці з різних наукових центрів Польщі, Росії, Сербії, Франції, України, Чехії та Швеції.

Під час спільної роботи вчені зіштовхнулися і з недостатністю публікацій нового археологічного матеріалу за темою, і відсутністю узагальнюючих зводів різних категорій знахідок. Зокрема, однастайно визнана потреба найскорішого включення до загальноєвропейського наукового обігу скандинавських матеріалів доби вікінгів, що походять з території України. Цілком логічно, що створення нового каталогу взяли на себе учасники проекту Володимир Зоценко та Федір Андрощук, які повністю володіли проблемою. Це рішення підтримав і відомий археолог, один з кращих знавців старожитностей вікінгів Інгмар Янссон. Актуальність оперативної публікації зводу важливих джерел з візантійсько-русько-скандинавських

Виступ К. Цукермана

зв'язків підтримав Український національний комітет візантиністів (президент П.П. Толочко), запланувавши видати цей каталог у своїй серії «Occasional Monographs», що виходить у Парижі. Координував, спрямовував і, головне, знайшов фінансування для всієї спільної роботи з публікації скандинавського археологічного матеріалу Центр досліджень історії та цивілізації Візантії в Парижі (Костянтин Цукерман). З того часу публікація каталогу стала на практичні рейки. Автори підготували до видання рецензовану роботу. Слід наголосити, що за принципами викладу матеріалу та критеріями відбору артефактів ця робота значно відрізняється від «московського варіанта». Розширена вона й за рахунок нових цікавих знахідок, перш за все, з Шестовиці.

Минулого року, нарешті, сталася довгоочікувана для багатьох науковців України, Росії, Швеції та й інших скандинавознавців і русистів Європи подія. Завдяки зусиллям К. Цукермана (відповідального редактора видання) у Парижі в серії Українського національного комітету візантиністів «Occasional Monographs» вийшов каталог «Скандинавские древности Южной Руси». Презентація та обговорення цього видання відбулися в липні 2012 р. на IV Міжнародному польовому археологічному семінарі в Чернігові та Шестовиці — одному з найбільших та найважливіших археологічних комплексів Східної Європи зі скандинавськи-

ми знахідками. На жаль, каталог представляв лише Ф.О. Андрощук. Його старший колега Володимир Зоценко передчасно пішов з життя наприкінці 2009 р.

В.М. Зоценко один з перших серед українських істориків почав розглядати присутність варягів на території Русі як об'єктивний чинник, не підмінюючи його ідеологічними чи політичними обставинами, тож цілеспрямовано почав фіксувати археологічні факти на підтвердження того. Досвід, набутий під час розкопок Вишгорода та Києва, опрацювання колекцій скандинавських старожитностей у музеях України заклали початкове уявлення про світ скандинавів.

Суттєві зрушення в розробці теми сталися від середини 1990-х рр., коли з'явилася нагода працювати в музеях і археологічних центрах Німеччини, Польщі, Швеції тощо. В.М. Зоценко звернувся до вивчення скандинавських старожитностей на території Києва, Іскоростеня та Шестовиці¹, що, зрештою, й вилилося в

¹ Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного» периода // *Ruthenica*. — 2003. — II. — С. 51—86; його ж. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* — К., 2004. — С. 87—105; Зоценко В., Звіздецький Б. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок Стародавнього Іскоростеня // *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX—X ст.)*. — Чернігів, 2006. — С. 73—88; Зо-

підготовку разом з колегами каталогу скандинавських артефактів на території України. Але йому, на превеликий жаль, не судилося побачити реалізацію своїх задумів.

Ф.О. Андрощук також відомий археолог, який спеціалізується на добі вікінгів і брав участь у дослідженнях Києва та Шестовиці, Рюрикова Городища, Великого Новгорода, а також пам'яток північно-західної Росії. За матеріалами розкопок Шестовиці видав монографію², в якій започаткував розробку каталогу скандинавських речей на території Дніпровського Лівобережжя. В останні роки вчений працює в різних наукових установах Швеції, бере участь у розкопках пам'яток Швеції та Ісландії. Отже, авторами був накопичений значний досвід для створення цієї роботи.

Каталог «Скандинавські старожитності Південної Русі» складається з шести розділів і двох додатків. Артефакти, що ввійшли до нього, згруповані за географічним принципом, де головним чинником є Дніпро. Кожний розділ має анотацію. Опис речей з поховань супроводжується короткою характеристикою поховального обряду, а іноді фотоматеріалами або планами. Закінчується опис артефактів даними про місце зберігання та джерела інформації. Зазначимо, що опис знахідок з території Києва та Правобережної України підготував В. Зоценко. Він же досліджував артефакти, що зберігаються в Ермітажі, опрацював архівну спадщину Інституту історії матеріальної культури РАН. Скандинавські речі, що походять з території Лівобережної України, опрацював Ф. Андрощук і частково додав з Правобережжя та Києва. Опис мечів із зібрання Черкаського музею зроблений Ф. Андрощуком і Л. Сиволап, опис поховання з останніх розкопок біля Десятинної церкви надав Г.Ю. Івакін, а І. Янссон — фібули з Вінниччини. Назви артефактів подано російською та англійською.

Видання відкриває вступна стаття Г.Ю. Івакіна про Володимира Миколайовича Зоценка, якому 2 березня 2013 року виповнилося б шістдесят.

Сам каталог розпочинається докладною бібліографією, яка дає змогу іншим дослідникам звернутися до першоджерел, а також картою поширення скандинавських артефактів

П.П. Толочко та Ф.О. Андрощук обговорюють каталог в польовому таборі в Шестовиці, 20 липня 2012 р.

на території Київської Русі, що вводить у певний контекст знахідки з території України. У вступній статті автори вказали критерії відбору скандинавських старожитностей серед масиву давньоруського матеріалу. Особливу увагу приділено поховальним пам'яткам Шестовицького археологічного комплексу, які в різний час досліджували Я.В. Станкевич, Д.І. Бліфельд, О.П. Моця, В.П. Коваленко, О.В. Шекун та ін. Приємно відзначити значну й, головне, оперативну допомогу в підготовці цієї роботи з боку працівників фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського та інших археологів Чернігова. Те саме слід сказати й про фахівців інших наукових установ (Національний музей історії України, ІА НАН України, Державний Ермітаж тощо). Окремо відзначимо суттєвий внесок з перевірки старих матеріалів, що зберігаються в Санкт-Петербурзі, Ю.М. Лесмана, який нещодавно раптово пішов із життя.

З території Вишгорода, Києва, Монастирка, Сахнівки та інших подніпрянських центрів використано результати робіт В.Й. Довженка, М.К. Каргера, П.П. Толочка, Я.Є. Боровського, Г.Ю. Івакіна, І.І. Мовчана, М.А. Сагайдака, В.О. Петрашенка та інших.

Огляд артефактів розпочинається з території Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, звідки походить 78 скандинавських речей з різних пам'яток: укріплених і неукріплених поселень, поховань, скарбів, а також випадкові знахідки. Їх подано за напрямком з Вишгорода на Київ і далі на південь. Матеріали з Києва подано спочатку з могильника П (Ки-

ценко В. Наконечник піхов меча з розкопок в Шестовиці 2006 р. // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. — К.; Чернівці, 2012. — С. 111—113.

² Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999.

рилівська вулиця), далі знахідки з Верхнього Києва (моги́льник І) і навколишньої території. Серед поданих артефактів закралися деякі не принципові неточності. Зокрема, колишня садиба інженера Кравцова знаходилася (с. 85) на вул. Трьохсвятительській (нині Десятинна) поряд із садибою Трубецьких, а не на вул. Велика Житомирська, 2. Робота Г.О. Пескової дала можливість уточнити, що срібне окуття рогу та бронзова рівнораменна фібула (вперше опубліковані та вірно визначені в цьому каталозі, с. 77—78) походять з одного розкопу Д.В. Милеєва саме 1910 р. в садибі князя Трубецького³. Огляд скандинавських старожитностей стародавнього Києва завершується територією Подолу. Задokumentовані знахідки походять з поховань за обрядом інгумації, здебільшого з камерних могил. Переважають прикраси (фібули, підвіски, браслети, каблучки, накладки від ритонів), є зброя (мечі, наконечники списів і стріл, умбон щита) та речі повсякденного вжитку (ложка, гольник, пінцет, гребінь, горщик, точильний брусок і вістря).

11 артефактів, серед яких точильний брусок, наконечник стріли, підвіски, зокрема й підвіска «молот Тора», матриця для підвіски типу Терслев, фібула, наконечник списа, браслети та меч, походять з території укріплених поселень на південь від Києва: Монастирок, Пекарі (Княжа гора), Сахнівка, Мельники, Черкаси. Частина з них виявлена відносно недавно розкопками Є.В. Максимова й В.О. Петрашенка та інших дослідників. Ці речі датовані X—XI ст.

Район нижнього Подніпров'я представлено в II розділі каталогу сімома скандинавськими речами, серед яких фібула, декорована в стилі Борре, п'ять мечів типу S і T, що походять з Дніпровських порогів, а також знаменита кам'яна брила з рунічним написом з о. Березань. Датування їх також не виходить за межі X—XI ст.

Про присутність варягів у складі війська князя Володимира під час його походу на Корсунь (візантійський Херсон), можливо, свідчать сім знахідок з поховання в його некрополі: наконечник піхов меча, п'ять наконечників стріл і скрамасакс. Ще один наконечник піхов меча зафіксовано на території Керчі. Знахідки датовано X ст.

³ Пескова А.А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д.В. Милеева в Киеве в 1908—1912 гг. (ОАВЕ и СГЭ, коллекция № 637) // Первые каменные храмы Древней Руси. — СПб., 2012. — С. 186—192, ил. 1, 2 (Труды Государственного Эрмитажа. — LXV).

У четвертому розділі подано 25 предметів з більш віддалених від Дніпра регіонів Правобережної України — Київської, Житомирської, Волинської, Рівненської, Вінницької, Хмельницької та Львівської областей. Артефакти походять з укріплених поселень (Білгородка, Коростень, Мотижин, Райки, Листвен), курганних некрополів (Підгірці, Коростень), Великохайчинського скарбу та інших місць. Проте речі з давнього Білгорода доцільніше об'єднати в один блок з Києвом і Вишгородом. Представлені чоловічі та жіночі речі (відповідно 12 і 10 екз.). Давнішими артефактами скандинавського походження на цій території є меч і спис з Бічевої (Житомирська обл.) і Листвена (Львівська обл.), датовані IX ст. Типовими скандинавськими речами, які виявлені на території Правобережжя та підтверджують широкий ареал перебування вихідців з «далекої» півночі, є мечі (6 екз.), два списи типів В та Е, за Яном Петерсоном, бутеролі (6 екз.), наконечник стріли. До жіночих речей відносяться підвіски типів Борре та Єллінге (5 екз.), два браслети, шийна гривна, фібула та пряжка типу Урнес, відповідно з Київської, Житомирської, Волинської та Вінницької областей. Подано також прясельце з розкопок І.К. Свешнікова на території Звенигородського посаду, на якому прокреслено скандинавськими рунами жіноче ім'я *Sigrīd* (*Sigrid*) (за О.О. Мельниковою).

Найбільше артефактів (п'ятий розділ) походить з території Лівобережної України (територія сучасних Чернігівської, Полтавської, Сумської, Донецької, частково Київської та Черкаської областей). Більшість речей виявлено в похованнях Чернігова, Шестовиці, Пересажа й Седнева, які досліджували Д.Я. Самоквасов, М.Ю. Бранденбург, П.І. Смолічев, Я.В. Станкевич, Д.І. Бліфельд, С.С. Ширинський, О.П. Моця та В.П. Коваленко. Значно менше скандинавських речей виявлено в укріплених (Шестовиця, Чернігів, Городище) та неукріплених поселеннях (Шестовиця, Ліскове). Декілька артефактів походять зі скарбів: Борисоглібського (1883 р.) і Шпилівського (1887 р.). Представлені також випадкові знахідки з Жовтневого, Блистови, Бондарів, Вишеньок, Сосниці, Денисова, Жовнина, Хвощевого, Тетянівки та Маяків.

Звернемо увагу, що зі 127 речей з Лівобережної України 96 походять з Шестовицького археологічного комплексу (93 екз. з моги́льника та 3 екз. з городища й поселення). Автори об'єднали їх за певними категоріями — зброя, прикраси, інструменти, речі повсякденного

вжитку та предмети культу. Недарма Ф. Андрощук у вступній частині до цього розділу детальніше порівняно з іншими розглянув історію дослідження Шестовицького могильника.

Останній розділ каталогу присвячено опису випадкових знахідок, зокрема мечів, два з яких Ф. Андрощук і Л. Сиволап опублікували вперше.

Продовжують інформацію про скандинавські старожитності Південної Русі два додатки, де подано новітні знахідки, які ще невідомі широкому загалу. Перший, підготовлений О.П. Моцею, В.П. Коваленком і Ю.М. Ситим, знайомить з результатами робіт Міжнародної археологічної експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка з досліджень унікальних поховань за обрядом інгумації та спалення на території Шестовицького археологічного комплексу в 2006 та 2011 рр.

Детальний опис камерного поховання 2006 р. супроводжується кольоровими світлинами та планом. До каталогу ввійшли речі, які дозволяють зробити реконструкцію головного убору скандинавського воїна, — наверх головному убору, а також зброя — скрамасакс у піхвах, наконечник піхов меча, меч і сокира; із речей повсякденного вжитку — штир з кільцем і точильні бруски; із прикрас — два персні; із культових — фрагмент окуття ритона. Поховання за обрядом спалення на стороні детально подано у вступній частині додатку, а до каталогу включено прикраси: фібули, підвіски, ланцюгоутримувачі та обоймиці. Артефакти датуються Х ст. і опубліковані після тривалої реставрації вперше.

Другий додаток, підготовлений В.М. Скороходом, присвячений знахідкам скандинавського походження з культурного шару, житлових і господарських споруд Х—ХІІ ст., виявлених на території Шестовицького городища, посаду та Подолу протягом 1983—2009 рр. Це лодійні заклепки, амулети, підвіски та браслет, наконечник стріли та накладка від вудил, вістря з рогу та гребінь. Вони датуються Х ст. Сюди включили й ажурний бронзовий наконечник піхов меча із

фігурою Одина в центрі плетіння — випадкову знахідку з посаду Виповзівського городища на Десні (Чернігівська обл.).

Завершується каталог докладним географічним і предметним індексом. Зрозуміло, що представлені 287 артефактів не вичерпують відомих нині на території України скандинавських старожитностей, знахідки яких виявляють досить регулярно. Згадаймо, наприклад меч Х ст., випадково знайдений восени 2011 р. в Дніпрі біля о. Хортиця. Після тривалої реставрації в Києві та урочистої презентації знахідки у Національному музеї історії України його щойно повернули на зберігання до Запоріжжя. Каталог потребує доповнення й іншими деякими речами з розкопок останньої чверті ХХ та початку ХХІ ст., пропущених з об'єктивних причин. Деякі категорії предметів надто погано вивчені для надійного визначення місця їхнього походження, тож лишаються дискусійними. Певні знахідки є надто фрагментованими та в поганому стані чи потребують реставрації для якоїсь надійної атрибуції. За окремими невеликими винятками (там, де був зрозумілий контекст знахідки) автори цілком справедливо відмовилися від використання численних предметів з приватних колекцій. Адже територія походження цих знахідок невідома, тож їх використання може суттєво викривити картину розповсюдження скандинавського матеріалу.

Але, головне, — цей каталог став першим зібранням максимально можливої кількості надійно визначених знахідок скандинавських старожитностей на території України. Він подає картину їх розповсюдження, яку в подальшому можна уточнювати та доповнювати. Археологи та історики отримали надійне джерело, базу для подальшого аналізу, певних історичних реконструкцій, узагальнень тощо. Варто було б повернутися до ідеї повного опису речей англійською.

Загалом вихід каталогу, безперечно, є подією та знайде зацікавлених читачів серед науковців, викладачів, працівників музеїв, аспірантів, студентів і любителів історії.

Л.В. ЯСНОВСЬКА

КОНФЕРЕНЦІЯ «ПЕРЕЩЕПИНСЬКИЙ СКАРБ ТА ЙОГО ЕПОХА»

Сенсаційна знахідка неподалік від Полтави 29 травня (11 червня) 1912 р. великого комплексу дорожніх стародавніх речей добре відома в світі як Малоперещепинський (Перещепинський) «скарб». І не дивно, адже пересічній людині складно збагнути не тільки історичну, а й матеріальну цінність цієї знахідки, в складі якої тільки предметів із дорожніх металів було 70 кг (20 — золота, 50 — срібла). За Перещепинським комплексом у літературі закріпилася назва найбагатшого скарбу I тис. на території Європи, що засвідчено різномовними енциклопедичними виданнями та довідниками.

До вивчення Малоперещепинської знахідки неодноразово зверталися дослідники з різних країн: їй присвячені монографії, розкішно видані альбоми, каталоги виставок, буклети й календарі; окремі предмети комплексу потрапили на сторінки солідних мистецтвознавчих студій, низки досліджень етапів середньовічної історії Європи. Бібліографічний опис наукової літератури з вивчення скарбу займає не один десяток сторінок. Першими в цьому списку стоять імена пов'язаних долею та походженням із Полтавщиною українських археологів — І.А. Зарецького (Зарецкий 1912) та М.О. Макаренка (Макаренко 1912), які не тільки обстежили місце знахідки й зберегли «скарб», а й підготували праці з приводу сенсаційного відкриття, актуальність яких не згасає з часом.

Колектив вчених з Ермітажу в Санкт-Петербурзі, де зберігається основна частина комплексу, в складі В.М. Залеської, З.О. Львової, Б.І. Маршака, І.В. Соколової та Н.О. Фонякової свого часу видав два великі дослідження «Сокровища хана Кубрата», розділи яких часто використовуються в наукових часописах, збірках праць та інтернетвиданнях (Залеская и др.

1997; Сокровища... 1997). В Україні цій проблемі, а також поховальним комплексам перещепинського типу та через призму взаємин слов'ян і кочівників, найгрунтовніші праці присвятили київські археологи (Сміленко 1975; Приходнюк 2001; Комар 2006). О.В. Комар остаточно утвердив в археологічній літературі правомірність вживання спеціального терміну щодо цього типу старожитностей — пам'ятки перещепинської культури (Комар 2006).

Розуміння Малоперещепинського скарбу сучасними вченими не однозначне. З приводу його етнічної належності є прихильники віднесення цієї знахідки до хозар (М.І. Артамонов, О.І. Айбабін, Б.І. Маршак, О.І. Семенов, К.М. Скалон), хоча значна група дослідників відносить Малоперещепинський комплекс до числа болгарських старожитностей (Й. Вернер, З.О. Львова, Р.С. Орлов, І.О. Гавритухін, В.М. Залеська, А.М. Обломський та ін.). Відомий російський археолог А.К. Амброз вважав «скарб» царським або ханським поминальним комплексом.

Австрійський дослідник Й. Вернер, який довгий час вивчав середньовічні кочівницькі старожитності Європи та побував на місці знахідки в роки Другої світової війни, дійшов висновку, що Малоперещепинський комплекс є похованням одного з ханів Великої Болгарії — засновника болгарської держави кагана Кубрата (Вернер 1988). Ця гіпотеза стала панівною в болгарській і татарській історичній літературі, науково-популярних виданнях, перейшла на сторінки підручників. Вона має підтримку й серед окремих вчених України. Та до остаточного вирішення проблеми, хто ж був похований у Малій Перещепині та кому належали поминальні дари, приховані товщами піску, ще необхідні додаткові дослідження й нові знахідки (Приймак, Супруненко 2005, с. 3—4, 16—17).

На жаль, нерідко публікації супроводжуються певним інформаційним «шумом», коли замість достовірних фактів з'являються домисли та сенсаційні «відкриття» на зразок нововиявлених ханів кочівників — фундаторів Києва, гіпотези про «Балтавар = Полтаву» тощо. Нездоланне трактування комплексу дослідниками викликає певні перестороги щодо прямої атрибуції унікальної знахідки. Зокрема академік НАН України П.П. Толочко зауважував, що «спроба пов'язати із (болгарами — О.Б.)... *Перещепинський скарб, ототожнюючи його з похованням хана Кубрата, ...не може бути визнана безумовною*». На його думку, знахідок слідів дерева та уламків кількох кісток навряд чи достатньо для твердження про поховання хана-кочівника, а поховальний ритуал (якщо це захоронення) не узгоджується з висновком дослідників про християнство Кубрата (Толочко 1999, с. 21—22).

100-річчю виявлення унікальної знахідки була присвячена Міжнародна наукова конференція «Перещепинський скарб та його епоха», проведена в м. Комсомольськ Полтавської обл. 14—15 серпня 2012 р. управлінням культури Полтавської обласної державної адміністрації, Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ та за підтримки ВАТ «Полтавський гірничозбагачувальний комбінат», у Музеї історії ВАТ «Полтавський ГЗК» та Комсомольському історико-краєзнавчому музеї. Вона зібрала понад 30 археологів, істориків, пам'яткоохоронців і співробітників музеїв і заповідників з України, Болгарії та Російської Федерації.

Проведено два пленарні засідання та екскурсія учасників до с. Мала Перещепина, на місце знахідки «скарбу», організована за спонсорської участі ВАТ «Полтавський ГЗК» та відділу культури і туризму Новосанжарської райдержадміністрації.

Конференцію з привітаннями до учасників відкрили перший заступник міського голови м. Комсомольськ *Д.Г. Биков*, голова Правління ВАТ «Полтавський ГЗК» *В.В. Лотоус* і начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г.І. Фасій*.

Наукова частина конференції розпочалася виступом професора *С.А. Скорого* «Епоха Перещепинського “скарбу”» (Київ). Доповідь «З історії вивчення Малоперещепинського “скарбу”». *І.А. Зарецький* (1857—1936) — перший дослідник унікального комплексу виго-

лосив *О.Б. Супруненко* (м. Полтава). У доповіді «Перещепинський комплекс 100 років потому» *О.В. Комар* (Київ) окреслив сучасний стан вивчення Малоперещепинського комплексу й результати пошуків досі невідомих предметів зі складу знахідки. Ще одна доповідь співробітника відділу археології Регіонального музею в Добричі *Бояна Тотєва* (Болгарія) «Малоперещепинський «скарб» та елітарна культура Великої та Дунайської Болгарії» була присвячена аналізу поглядів сучасних болгарських дослідників на проблему атрибуції унікальної знахідки та ознайомила з деякими новими поховальними комплексами цієї доби з території Балкан. Проблема Малоперещепинського «скарбу» в контексті українсько-російських культурних стосунків (1917—1930 рр.) була темою дослідження істориків пам'яткоохоронництва професора *О.О. Нестулі* та кандидата історичних наук *С.І. Нестулі* (Полтава) (див.: Українські культурні цінності... 1996; 2002; 2006). У доповіді «Старожитності VI—VII ст. в Лісостеповому Подонні» доктор історичних наук *А.М. Обломський* (Москва) охарактеризував результати польових досліджень останніх років на території Липецької області в Росії.

Кілька стендових повідомлень пов'язали тематику конференції з діяльністю музеїв. Зокрема, завідувач Музею історії ВАТ «Полтавський ГЗК» *М.П. Стахів* та директор Комсомольського історико-краєзнавчого музею *Т.А. Стахів* розповіли про старожитності доби Великого переселення народів у колекції Комсомольського музею, а науковий співробітник цього ж музею *Н.Г. Кіракосян* представила реконструкцію вбрання дівчинки гунського часу з розкопок кургану в Лавриківці, створену за матеріалами нещодавно опублікованого полтавськими археологами поховального комплексу з Кременчуцького району.

Етнокультурні зрушення на території Дніпровського Лівобережжя VII—VIII ст. у степовій та на півдні лісостепової смуг були темою доповіді *В.В. Приймака* (Суми), а загальний огляд сільського господарства населення українського лісостепу напередодні утворення Київської Русі — *С.А. Горбаненка* (Київ). Про добулгарську «Веду словена» болгар розповів *Ю.О. Шилов* (Київ), а проблеми інтерпретації протоболгарських пам'яток Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я висвітлив *М.В. Єльніков* (Запоріжжя).

Викликала інтерес доповідь *М.С. Сергєєвої* (Київ) «Про шляхи розповсюдження деяких гральних атрибутів з кістки у Східній Європі».

Спробу вирішення проблеми витоків і подальшої долі канцерської гончарної традиції репрезентував у своїй доповіді *Я.В. Володарець-Урбанович* (Київ).

Епоха Малоперещепинського «скарбу» знайшла висвітлення і в повідомленнях *В.С. Аксьонова* (Харків) «Ямне поховання 2 Першого Верхньо-Салтівського могильника», *В.В. Скирди* (Харків) «Нові надходження до Музею археології та етнографії Слобідської України», *Ю.О. Пуголова* (Полтава) «До витоків фортифікаційної традиції сіверян», *В.В. Шерстюка* (Полтава) «Середньовічне поселення Глинське IV у Середньому Поворсклі», *І.В. Головка* (Пирятин) «Знахідки VI—VII ст. в середній течії р. Удаю», *О.В. Сидоренка* (Лубни) та *Я.В. Володаря-Урбановича* (Київ) «Знахідки I тис. н. е. з околиць Засулля під Лубнами». Про комплекс спорядження коня гунського часу з пониззя Сули, виявлений мародерами, проінформувала *І.В. Кракало* (Кременчук).

На конференції були представлені також повідомлення з історіографічної проблематики. Зокрема, *О.В. Дровосекова* (Запоріжжя) доповіла про нові відомості з історії відкриття широковідомого Вознесенського комплексу. Про знахідки та копії предметів Перещепинського «скарбу» в збірці Полтавського краєзнавчого музею повідомила *І.С. Мельникова* (Полтава), а *Т.С. Однойко* (Полтава) запропонувала для перегляду телефільм, відзнятий в Ермітажі у червні 2012 р., про ознайомлення з предметами Перещепинського «скарбу». Про заходи з увічнення місця знахідки в Малій Перещепині — спорудження меморіального комплексу, виконані в 2011—2012 рр., розповіла *І.М. Кулатова* (Полтава).

У ході роботи конференції пройшла презентація нового наукового видання організа-

торів конференції — монографії *О.Б. Супруненка* і *В.В. Шерстюка* «Кургани Нижнього Припсілля» (Супруненко, Шерстюк 2011), яке разом з авторами представляв ініціатор появи цієї книжки — генеральний директор ТОВ «Біланівський ГЗК» *А.О. Рукс* (Комсомольськ).

У День археолога учасники конференції відвідали місце знахідки Малоперещепинського «скарбу», ознайомилися з результатами будівництва меморіального комплексу до чергового Всеукраїнського з'їзду болгар. Він зводиться за ініціативою голови осередку болгар Полтавщини *Д.І. Христов* за проектом архітектора *Ю.А. Петрука*. Археологи також оглянули місцину, де наприкінці 1920-х рр. був виявлений за випадкових обставин ще один комплекс перещепинської культури, — Зачепилівський.

Відтак, у Полтавській обл. з'явився перший пам'ятний знак-комплекс, присвячений увічненню місця унікальної археологічної знахідки. Він розміщений на місці встановленого влітку 1989 р., із залученням учасників обстежень 1966—1967 рр. (Рутковская 1968, с. 205), знака-маркера (Витанов, Супруненко, Кулатова 1991). Це бетонований огорожений майданчик на курганоподібній дюні, який завершує довгу пряму доріжку. Посередині нього розміщено стелу з чорного граніту, встановлену 18 серпня 2001 р., під час I Всеукраїнського з'їзду болгар. На ній висічено родову тамгу роду Дуло, з якого походив хан Кубрат, і напис: «В єднанні сила. Великий Кубрат 6—7 століття Р. Х. От Бога поставлен Владетел на стара Велика Болгария. От Болгари Украинцы 18 август 2001 г.». З часом комплекс буде доповнений альтанкою, дошкою-вказівником про час знахідки «скарбу» та зеленими насадженнями навкруги, а початок доріжки позначатиме гранітна арка.

О.Б. СУПРУНЕНКО

Вернер Й. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат — хан на Българите. — София, 1988.

Витанов Д., Супруненко А., Кулатова И. Открыване и идентификация на гроба на хан Кубрат край. Полтава // Списания на Българската Академия на науките. — София, 1991. — 3. — С. 9—14.

Залесская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоякова И.А. Сокровища хана Кубрата: Перещепинский клад. — СПб., 1997.

Зарецкий И.А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. Полтав. учен. архивн. комиссии. — Полтава, 1912. — 9. — С. 181—206.

Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5: Хазарское время. — С. 7—244.

Макаренко Н. Перещепинский клад (Предварительное сообщение) // ИАК. — 1912. — Доп. к вып. 46. — С. 207—211.

Малоперещепинське диво: До 100-річчя відкриття Перещепинського «скарбу». 1912—2012: Настінний календар / Авт. тексту Супруненко О.Б., Приймак В.В. — Полтава, 2011.

Приймак В.В., Супруненко О.Б. Малоперещепинський «скарб». — К.; Полтава, 2005.

- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Рутковская Л.М. Археологические памятники пограничья Лесостепи и Степи // Археологические исследования на Украине в 1967 г. — К., 1968. — II. — С. 204—207.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Сокровища хана Кубрата: Каталог выставки / Залесская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Теляшев Р.Х. — СПб., 1997.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Прип'їлля. — К., 2011.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
- Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917—1918 / Упоряд.: С. Кот, О. Нестуля. — К., 1996.
- Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926—1930 рр. / Упоряд.: О. Нестуля, С. Нестуля. — Полтава, 2002.
- Українські культурні цінності в Росії: Спроба діалогу про повернення. 1930 р. / Упоряд.: О. Нестуля, С. Нестуля. — Полтава, 2006.

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СТАРОЖИТНОСТІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я III—II ст. до н. е.»

16—19 жовтня 2012 р. в Тирасполі (Придністровська Молдавська Республіка) відбулася Міжнародна наукова конференція «Старожитності Північного Причорномор'я III—II ст. до н. е.». Вона була організована Придністровським державним університетом ім. Т. Шевченка — найстарішим (від 1930 р.) в регіоні вищим навчальним закладом. Підготовка та високий рівень проведення конференції стали можливими внаслідок узгодженої та дружньої роботи колективу науково-дослідної лабораторії «Археологія» (завідувач к. і. н. Н.М. Тельнов) Інституту історії, держави і права університету.

На перший погляд, назва й тема конференції звучать банально — відомі незчисленні «старожитності» Північного Причорномор'я. Однак звужені хронологічні межі (III—II ст. до н. е.), які вмістили момент розриву історії населення північнопричорноморських степів у ранньому залізному віці, роблять конференцію визначною подією в скіфології останніх років. Вона пролила світло на темне століття фіналу історії європейських скіфів. Уже в момент запрошення на конференцію, її учасникам стало зрозуміло, що будуть представлені та обговорюватися визначні результати польових досліджень скіфських класичних, але III—II ст. до н. е. пам'яток. У конференції, крім співро-

бітників, викладачів, аспірантів і студентів історичних та археологічних спеціальностей та установ Придністров'я, взяли участь 26 археологів з України (Київ, Одеса, Миколаїв, Дніпропетровськ, Нікополь, Сімферополь, Севастополь), Росії (Москва, Волгоград, Ростов-на-Дону, Новочеркаськ, Саратов) і Молдови (Кишинів), які спеціалізуються в так зв. проблемі III ст. до н. е.

У вступі М.П. Тельнов окреслив результати приблизно двадцятирічних розкопок лабораторії, які охопили практично всю територію республіки. Найзначнішими, з погляду щодо докладених зусиль та отриманих результатів, виявилися роботи на могильнику біля с. Глинбе (115 курганных насипів, зокрема 113 скіфських зі 181 похованням) і поселенні в с. Чобручі, що стартували ще 1993 р. Накопичений за 19 років величезний і цінний археологічний матеріал, непогано представлений в Музеї археології Придністров'я, що функціонує при науково-дослідній лабораторії «Археологія», до якого нерідко переносилася дискусія з конференц-залу.

У пленарній доповіді М.П. Тельнова, І.А. Четверикова, В.С. Сініки (НДЛ «Археологія») був представлений аналітичний огляд результатів багаторічних розкопок могильника Глинбе, подана характеристика артефактів, поховального обряду, етнокультурна атрибуція, аналіз іншокультурних впливів і значення мо-

гильника для реконструкції історії Північного Причорномор'я та Східної Європи, а також поставлено завдання подальшого заповнення або хоча б звуження інтервалу (від останньої чверті II ст. до н. е. до появи, на думку авторів, постскіфських городищ у Добруджі, Нижньому Подніпров'ї та Криму в I ст. до н. е.), для якого поки що немає пам'яток скіфського вигляду, пошуку й дослідження поселення, до якого відноситься Глинянський могильник. С.А. Фідельський (НДЛ «Археологія») представив (друга установча доповідь) матеріали розкопок багат шарового скіфського поселення біля с. Чобручі.

«Атракторам», або «дивним» комплексам «пізньоскіфського» (точніше сказати — постскіфського) часу із серії вотивних скарбів на широтних торгових маршрутах Північного Причорномор'я, Гордашівці (лісостепове Побужжя) і Грушевського могильника (лівобережжя Нижнього Дону), були присвячені відповідні доповіді Ю.П. Зайцева (Сімферополь, Історико-культурний заповідник «Неаполь Скіфський» КФ ІА НАНУ), С.В. Поліна, Є.Г. Карнауха (Київ, ІА НАНУ) та А.В. Дедюлькіна (Новочеркаський музей Донського козацтва).

У доповідях О.І. Смирнова (Миколаїв, Національний університет), Т.В. Єгорової (Москва, Московський державний університет), В.П. Копилова, О.Н. Коваленко (Ростов-на-Дону, Південний федеральний університет, див. збірник праць конференції) представлені матеріали розкопок пам'яток IV—II ст. до н. е., відповідно, Олександрівського могильника (IV — першої половини III ст. до н. е.); комплексу приміщень городища Чайка в Північно-Західному Криму (друга половина III — перша половина II ст. до н. е.) та храмового комплексу Єлизаветівського городища на Дону (перша половина IV — 70-і рр. III ст. до н. е.).

В окремий блок виділяються доповіді Т.Л. Самойлової (Одеса, ІА НАНУ), Є.Я. Туровського (Севастополь, Національний заповідник «Херсонес Таврійський»), І.О. Снитко (Держінспекція Миколаївської обл.), присвячені грецьким пам'яткам, синхронним обговорюванню на конференції придністровським, відповідно, хори Тіри, хори Херсонеса Таврійського та некрополів Нижнього Побужжя.

Окремо групуються також доповіді, присвячені типології одного з головних датуючих засобів скіфської археології — грецької кераміки. В.І. Кац (Саратов, держуніверситет), С.Ю. Монахов (Саратов, держуніверситет, див. збірник

праць конференції), І.І. Шкрібляк (Сімферополь, історико-культурний заповідник «Неаполь Скіфський»), Н.М. Матієвич (Кишинів, Національний музей археології та історії Молдови) і Т.Л. Самойлова (Одеса, ІА НАНУ) розглянули, відповідно, амфорні клейма з Подністров'я, амфори малоазійських Еріфр V—II ст. до н. е., «мегарські» чаші з розкопок у Криму, династійну (Демократіса) групу родоських амфор (за клеймами з колекції Тіри).

Етнокультурну ситуацію в степовому Північному Причорномор'ї в розглядуваний час проаналізували А. Заноч (Кишинів, держуніверситет), Н.О. Гаврилюк (Київ, ІА НАНУ), В.П. Глебов (Ростов-на-Дону, Археологічне науково-дослідне бюро). Їхні доповіді присвячені фрако-гетським поселенням Середнього Подністров'я; дослідженню Нижньодніпровських городищ III ст. до н. е. — II ст. н. е., зокрема, слідів фракійських вірувань і матеріальної культури, а також нижньодонських номадів (скіфських і сарматських коренів) елліністичного часу.

Також був введений до наукового обігу речовий матеріал: ранньолатенські імпорти з Пруто-Дністровського межиріччя (Д. Топал, Кишинів, журнал *Stratum Plus*, див. збірник праць конференції), серія ліпних курільниць з пам'яток Північно-Східного Приазов'я (В.О. Меншикова, Росія, Південний Федеральний університет), північнопричорноморські імпорти в похованнях III—II ст. до н. е. з Волго-Донського межиріччя (О.А. Шинкар, Волгоград, Центр з охорони пам'яток).

Конференція була добре організована. До її відкриття учасники вже мали на руках повноцінний збірник матеріалів, тож могли заздалегідь ознайомитися з доповідями та зосередитися на їх обговоренні. Раціональний (тематичний) задум організаторів конференції — максимально привернути увагу профільних фахівців до нового обширного матеріалу, отримати оцінку, як нині вже зрозуміло, реперних скіфських пам'яток Подністров'я кінця IV—II ст. до н. е. — цілком вдався. Цікавим, так зв. соціальним, заходом конференції стала екскурсія до напіввідкритого музею «Бендерська фортеця XVI—XXI століть», яка була зведена за проектом славетного Мімара Сінана та яка надалі неодноразово перебудовувалася відповідно до нових вимог фортифікаційного мистецтва. Фортеця довгий час вважалася однією з найпотужніших у Східній Європі. Навіть нині вона зберігає своє військове значення та, можливо, через це залишалася найбільшою збереженою бастионною фортецею (20 га) в Євро-

Заключне засідання конференції

пі. У квітні 2010 р. на честь 300-річчя конституції Пилипа Орлика на території твердині встановлено Пам'ятний знак. Він має вигляд величезної книги з чорного мармуру, на відкритих шпальтах якої викарбовані рядки щодо обставин написання конституції та її повна назва латиною з перекладом сучасною українською. У скульптурному ряді славетних військових, що брали участь в успішних облогах і штурмах фортеці, є бюсти ротмістра російської служби К.Ф.-І. барона фон Мюнхгаузена (1720—1797) і штабс-капітана російської імператорської армії І.П. Котляревського (1769—1838).

Вертаючись до основних підсумків наукового зібрання, наголосимо, що конференція незвична за постановкою проблем і глибиною їх вирішення, проведена не числом, а вмінням і була дуже корисною. На конференції були продемонстровані відомі нині скіфські пам'ятки III—II ст. до н. е., тож можна стверджувати про подолання «хіатусу» скіфської історії цього періоду. Також відзначу високу якість доповідей та активну участь у конференції багатьох молодих дослідників.

Особливе захоплення викликає успішна багаторічна праця колективу науково-дослідної

лабораторії «Археологія» Придністровського державного університету, який, упереч усіляким випробуванням і трудношам об'єктивного й суб'єктивного характеру, зумів так логічно увінчати багаторічні польові дослідження унікальних пам'яток — могильника біля с. Глинбе і поселення у с. Чобруч. На наших очах стверджується новий погляд на скіфську присутність у Північному Причорномор'ї. Залишається побажати придністровським колегам якомога скорішого та успішного наступного логічного кроку — випуску монографії з результатами спеціальних (антропологічних, демографічних, матеріалознавчих та ін.) досліджень цих пам'яток, а всім колегам — скористатися цим досвідом у проведенні нових зібрань щодо пізньоскіфської та постскіфської історії. Висока планка таких конференцій з вузькою, але поглибленою тематикою колегами з Придністровської Молдавської Республіки вже задана.

Матеріали конференції див.: *Тельнов Н.М.* (отв. ред.). Древности Северного Причерноморья III—II ст. до н. э. Тр. Междунар. научн. конф., Тирасполь, 16—19 окт. 2012 г. — Тирасполь, 2012.

Н.О. ГАВРИЛЮК

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «*INTER AMBO MARIA*: ПІВНІЧНІ ВАРВАРИ НА ШЛЯХУ ЗІ СКАНДИНАВІЇ ДО ЧОРНОГО МОРЯ»

3—7 жовтня 2012 р. в Криму (Гаспра) пройшла Міжнародна наукова конференція «*Inter Ambo Maria*: північні варвари на шляху зі Скандинавії до Чорного моря». Ініціатива проведення конференцій, об'єднаних темою контактів Північного Причорномор'я і Північної Європи на рубежі античності й середньовіччя («*Inter Ambo Maria*»), належить голові департаменту торгівлі, транспорту та культури Муніципальної ради Західного Агдери (Норвегія) *Шелю Абїлдснесу* та інспектору археологічних пам'яток Муніципальної ради Західного Агдери *Франсу-Арне Стюлегару*. Завдяки їхній підтримці Історико-археологічному благодійному фонду «Спадщина тисячоліть» спільно з Таврійським національним університетом ім. В. Вернадського вже вдруге вдалося зібрати в Криму фахівців з 11 європейських країн — України, Росії, Польщі, Угорщини, Словаччини, Чехії, Німеччини, Франції, Данії, Швеції та Норвегії — для обговорення проблем етнокультурних взаємовпливів у зоні *Inter Ambo Maria* в пізньоримську добу та епоху Великого переселення народів. Перша конференція — «*Inter Ambo Maria*: контакти між Скандинавією та Кримом в римську добу» — відбулася в жовтні 2010 р. в Криму, матеріали цієї конференції опубліковані у збірнику «*Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*» (Kristiansand; Simferopol, 2011).

Вибір теми для конференцій цілком закономірний. Давно відомо, що рух готів та інших германських племен зі Скандинавії до Чорного моря відкрив шлях для контактів між двома протилежними частинами Європи. Ці контакти знайшли відображення в різних категоріях речей, спільних для Європейського барбарікума типів. Були складені мапи деяких типів речей, які доволі виразно демонструють діагональ, один кінець якої простягається до Скандинавії, а інший — до Криму. Реконструйовані та продемонстровані на мапах конкретні шляхи германців зі Скандинавії до

Причорномор'я. Та, попри явні успіхи, багато проблем, пов'язаних з північноєвропейсько-північнопричорноморськими контактами та впливом їх на прилеглі території, ще недостатньо або зовсім не вивчені. Щоб спробувати наблизитися до їх вирішення, до Криму були запрошені провідні дослідники в галузі археології римської доби та епохи переселення народів.

На конференції було проголошено 22 доповіді, 16 учасників презентували постерні повідомлення. Головну увагу було приділено проблемам етнокультурних взаємовпливів у зоні *Inter Ambo Maria*. Археологічним відображенням контактів представників різних народів, що проживали в Європі в першій половині та середині I ст., є поширення на великій території однотипних речей, зокрема предметів озброєння, деталей костюма, скляного посуду та деяких видів прикрас. Аналізу цих речей, їх хронології та етнокультурної атрибуції й була присвячена більшість виступів. Так, *Яцек Анджейовський* (Варшава, Польща) та *Рената Мадіда-Легутко* (Краків, Польща) в доповіді «Бронзові поясні пряжки з подвійним язичком між Скандинавією та Причорномор'ям: у пошуках місцевих і міжрегіональних зв'язків у римську добу» представили результати своїх досліджень про поширення й хронологію пряжок з подвійним язичком, які є одним із характерних елементів військового костюма на території центрально-європейського Барбарікума. *Ян Шустер* (Лодзь, Польща) у виступі «Фібули та кільця — міжрегіональний феномен римської доби» акцентував увагу на трьох золотих фібулах з кільцями на голці з могил I ст. з центральної Німеччини та Ютландії. Намагаючись розібратися у витоках цього феномену, дослідник звернувся до матеріалів з північнопонтійського регіону та території балтських племен, де фібули з кільцями є типовим елементом похоронного інвентарю, і зробив висновок, що нині походження цієї традиції лишається незрозумілим.

Залізним навісним замкам пізньоримської доби присвятила доповідь *Катажина Чарнецька* (Варшава, Польща). На підставі вивчення

Учасники конференції «*Inter Ambo Maria: північні варвари на шляху зі Скандинавії до Чорного моря*»

знахідок таких замків у Барбарікумі дослідниця дійшла висновку, що ці предмети є індикатором взаємних контактів носіїв пшеворської та черняхівської культур, на території яких зосереджена значна їх частина.

Доповідь «“Загублені” по дорозі від Північного до Чорного моря? Скандинавські кремені від кресал в землях балтів» представила *Ганна Бітнер-Врублевська* (Варшава, Польща). Знахідки на території балтських племен овальних шматків кварциту, що використовувалися як кремені для кресал населенням Скандинавії, автор розглядає як можливе свідчення просування північних народів на південний схід.

Ула Лунн-Хансен (Копенгаген, Данія) і *Лінда Бойє* (Тааструп, Данія) розглянули контакти населення різних регіонів Барбарікума крізь призму поширення намиста. Лінда Бойє в доповіді «Багаті могили пізньоримської доби в східній Зеландії — з акцентом на скляне намисто» представила результати досліджень складу намистин у наборах з жіночих поховань у східній Зеландії та їхню еволюцію в пізньоримську добу (фази С1—С3). Згідно спостережень Ули Лунн-Хансен, зміни типів намиста та його композицій у наборах відбулися на початку фази С3 не тільки в Скандинавії, але й усій варварській Європі. Аналіз можливих причин таких інновацій був представлений в її доповіді «Ну, а що ж

намисто? Скляне та бурштинове намисто пізньоримської доби — відображення зв'язків між Скандинавією та Причорномор'ям? Роздуми про виробництво й торгівлю». *Радослав Проховіч* (Варшава, Польща) в постерній доповіді звернув увагу на знахідки багатогранного сердолікового намиста в деяких пам'ятках північної Мазовії у Польщі. На думку дослідника, для європейського Барбарікума таке намисто нетипове, а його рідкісні знахідки можна інтерпретувати як показник впливу кола північнопричорноморських культур.

Індикатором контактів між різними регіонами Барбарікума можуть виступати деякі типи скляного посуду, поширені на великій території від Причорномор'я до Скандинавії. До таких виробів *Олександр Васильєв* (Одеса, Україна) відніс тонкостінні скляні кубки з шліфованими овалами типів Е 223, 224, 226 і 228, детально зупинившись на їх хронології в постерному повідомленні. *Станіслав Шабанов* (Сімферополь, Україна) ознайомив учасників конференції з двома скляними кубками, прикрашеними вертикально видовженими овалами, що були знайдені в могильнику Нейзац, та окреслив ареал такого типу посуду та період його побутування.

Ігор Гавриутхін (Москва, Росія) присвятив свою доповідь фібулам підгрупи Левіце-Токарі, що належать до групи інтеррегіональ-

них речей епохи Великого переселення народів. Автор запропонував уточнену типологію цих застібок і обґрунтував датування їхніх серій і варіантів, розглянув історико-культурний контекст появи та еволюції фібул, а також продемонстрував карту знахідок.

Магдалена Мончинська (Лодзь, Польща) звернула увагу на золоту поліхромну фібулу, знайдену в с. Млотечно в північно-східній Польщі. Своєрідний орнамент фібули, техніка його виконання, а також деякі конструктивні особливості ускладнюють визначення місця виробництва застібки, але факт її знахідки на схід від нижньої Вісли в період фінальної фази вельбарської культури свідчить про поширення поліхромного стилю далеко на північ і про його вплив на художню продукцію південної частини Балтики.

Кілька виступів і постерних доповідей було присвячено підсумкам досліджень пам'яток, знахідки з яких так чи інакше відображають етнокультурні процеси в зоні *Inter Ambo Maria*. *Ростислав Терпиловський* (Київ, Україна) в доповіді, підготовленій спільно з *Геннадієм Жаровим* (Київ, Україна), виклав результати дослідження могильника Мутин на Сеймі. П'ятнадцять вивчених поховань — урнових кремацій — супроводжувалися набором зброї та були здійснені на рубежі ер. На думку дослідників, Мутинський некрополь, що різко вирізняється на тлі зарубинецьких поховань Середнього і Верхнього Подніпров'я, може маркувати появу на Сеймі загону бастарнів.

Виступ *Рут Бланкенфельдт* (Шлезвіг, Німеччина) був присвячений історії та перспективам досліджень знахідок з болота Торсберг у Шлезвіг-Гольштейні. Основну увагу автор приділила знайденим у болоті предметам військового спорядження, виділивши три випадки приношення в жертву зброї. За її спостереженнями, на рубежі доримської та римської доби цей обряд був здійснений воїнами, які прийшли з континентальної Європи; комплекси 210—250 рр. включають компоненти з північної Німеччини, Ютландії та данських островів, а також знахідки, пов'язані з ельбськими германцями; в перше сорокаріччя IV ст. зброю було принесено в жертву вихідцями з південної та південно-східної Швеції та данських островів.

Томас Гране (Копенгаген, Данія) в доповіді «Варпелєв—Карс—Константинополь. Контакти крізь Барбарікум» звернувся до римських речей, зокрема, скляного посуду, пряжок і поясних накладок, знайдених у двох найпізніших і найбагатших похованнях могильника Варпе-

лєв у східній частині о. Зееланд. Розглянувши похоронний інвентар із цих комплексів і порівнявши його з вмістом раніших пам'яток регіону, дослідник дійшов висновку про посилення контактів населення Зееланду з римлянами на рубежі періодів C2 і C3, що було спричинено політичними змінами, які відбувалися в Римській імперії та західних провінціях від середини III ст.

Франс-Арне Стюлегар (Крістіансанд, Норвегія) надав короткий огляд результатів досліджень, пов'язаних з питаннями регіоналізму, тобто територіального поширення відмінностей у матеріальній культурі. Доповідач акцентував увагу на похованнях і варіаціях похоронного обряду в римську добу та епоху переселення народів з території західної Скандинавії.

Нові варіанти вирішення питання про те, хто лишив поховання зі зброєю в некрополі Чатир-Даг у гірському Криму, запропонував *Бартош Контни* (Варшава, Польща). За спостереженнями дослідника, комплекс військового спорядження з Чатир-Дагу має різнокультурні елементи, пов'язані зі Скандинавією, західнобалтською, пшеворською та черняхівською культурами, а також з пам'ятками Причорноморського регіону, зокрема, цебельдинською культурою.

Кароль П'єта (Нітра, Словаччина) поділився з учасниками конференції результатами досліджень унікальної камерної могили рубежу IV—V ст. з похованням германського вождя в Попрадї, що містила добре збережену дерев'яну конструкцію та предмети декоративного й утилітарного призначення. У постерній доповіді *Барбари Нізабітовської-Вишневської* (Люблін, Польща) були представлені підсумки розкопок поселенського комплексу в Улюве в східній Польщі. Спостереження про зміни в поселенській структурі вельбарської культури в Мазовії та Підляшші наприкінці римської доби та на початку епохи Великого переселення народів виклав у своїй презентації *Марчін Возняк* (Прушков, Польща). Про антропологічні дослідження матеріалів з могильників самбійсько-натангійської культури та розподіл похоронного інвентарю в чоловічих, жіночих і дитячих похованнях йшлося в постерному повідомленні *Ганни Мастикової* та *Марії Добровольської* (Москва, Росія).

Андрій Обломський (Москва, Росія) в доповіді «Верхнє Подоння та Північне Причорномор'я в середині I тис. н. е. Проблема торгівельного шляху» докладно зупинився на поселеннях типу Чертовицького-Зам'ятіно та могильни-

ках кола Животинного, розташованих на Гострій Луці Дону. Матеріали з цих пам'яток свідчать про те, що в гунську добу цей регіон був місцем безпосередніх контактів населення причорноморсько-кавказьких територій та басейну Оки.

У деяких доповідях порушувалися питання германського впливу на населення окремих регіонів — опосередкованого, вираженого в появі речей германського кола в негерманських пам'ятках, або безпосереднього, обумовленого прямими контактами місцевого населення з германцями. Презентація *Ігоря Храпунова* (Сімферополь, Україна) була присвячена наявності германських речей у могильнику Нейзац в передгірському Криму. Зокрема, йшлося про знахідки типових для германців предметів озброєння, кістяні гребні, скляний і керамічний посуд, фібули та підвіски. Однак такі речі поодинокі розсіяні серед величезної кількості сарматського інвентарю, що не дозволяє говорити про присутність германців серед сарматського населення, яке лишило могильник. Це спостереження в цілому підтверджується й на підставі вивчення костюму населення передгірського Криму IV ст., в якому речі, пов'язані з германською традицією, поодинокі, а убір, що містив такі предмети, загалом не відповідає традиційному костюму германців. До таких висновків дійшла *Анастасія Стоянова* (Сімферополь, Україна) в доповіді «Германські елементи в костюмі населення передгірського Криму IV ст.».

Близьку до кримської ситуацію фіксують у Верхньому Потиссі *Естер Іштвановіч* (Ниредьхаза, Угорщина) та *Валерія Кульчар* (Сегед, Угорщина). Свою спільну доповідь вони присвятили пам'яткам групи Гестеред — Херпай — Хортобадь, які включають сарматські курганні поховання, що містили знахідки германського (пшеворського) вигляду. Аналіз матеріалу з цих пам'яток і зіставлення його з даними кримських могильників уможливили твердження авторів, що одночасна поява германського матеріалу в пам'ятках Криму та північній частині Алфьольду є наслідком одного й того ж історичного процесу.

Деякі аспекти етнічної та соціальної інтерпретації археологічних пам'яток знаті V ст. з Середнього Подунав'я висвітлив *Ярослав Тейрал* (Брно, Чехія). Автор акцентував увагу на предметах інвентарю, що відображають зв'язки між регіоном на північ від Дунаю та Скандинавією, зокрема, скляних кубків зі шліфованими овалами й хрестоподібних фібулах. Він припускає,

що на північ від Дунаю розміщувався племінний центр герулів, хоча вони могли становити лише вузьку суспільну знать, що правила й панувала над багатьма етнічними групами.

Доповідь *Бориса Раєва* (Краснодар, Росія) була присвячена цікавій знахідці, виявленій у могильнику пізньосарматської доби Валивий I на Нижньому Доні та атрибутованій як уламок ажурного поясного гачка, подібного до тих, які побутували в Барбарікумі від епохи латена до Великого переселення народів. Вивчивши знахідки з Європи, автор зробив припущення про можливий контакт — прямий чи опосередкований — населення Нижнього Дону і європейського Барбарікума на рубежі II—III ст.

Про співвідношення різних культурно-етнічних елементів у черняхівській культурі доповів *Борис Магомедов* (Київ, Україна). Відзначивши наявність іранських, слов'янських і фракійських складових у черняхівських матеріалах, дослідник основну увагу приділив германському компоненту, виділивши характерні вельбарські та пшеворські риси в черняхівському поховальному обряді, інвентарі та домобудівництві. Ці дані доповнив *Михайло Любічев* (Харків, Україна), детально зупинившись на північно-західних елементах, зафіксованих на пам'ятках черняхівської культури та горизонту Боромля в дніпро-донецькому лісостепу.

До дискусійного питання про час появи германців у Північному Причорномор'ї звернувся *Олег Шаров* (Санкт-Петербург, Росія). Вивчивши писемні джерела та дані археології, дослідник дійшов висновку про можливу міграцію невеликої групи германських переселенців на північний берег Чорного моря вже в другій половині II — початку III ст. На наявність ранніх контактів жителів Кримського півострова з населенням Скандинавії звернув увагу і *Максим Левада* (Київ, Україна). Свої висновки він побудував на підставі двох північноєвропейських знахідок, виявлених у Криму: фрагмента прикрашеного в розетковому стилі предмета з могильника Нейзац і фібули скандинавського кола з Херсонеса.

У доповіді «Водні шляхи з Балтики до Чорного моря та північні варвари в епоху переселення народів» *Михайло Казанський* (Париж, Франція) розглянув археологічні дані, що свідчать про активне функціонування в середині I тис. двох водних шляхів, що з'єднують два регіони, — вісленсько-бузького та німансько-бerezанського. В епоху переселення народів активізувалося використання першої траси, що, на думку вченого, було пов'язано з про-

суванням частини центральноєвропейського варварського населення на південний схід.

Цікаві постерні повідомлення були представлені *Олегом Радюшем* (Москва, Росія) («Спорядження вершників у лісових і лісостепових культурах Подніпров'я в II—III ст.»), *Агнешкою Урбаняк* (Лодзь, Польща) («Знахідки дзвіночків на землях між Балтійським і Чорним морями в римську добу»), *Мадс-Древс Дюхрфьелль-Йонсеном* (Тааструп, Данія) («Про існування приношень Харону в могилах пізньоримської доби в південній Скандинавії»). *Олександр Бурше* (Варшава, Польща) та *Кирило Мизгін* (Харків, Україна) презентували попередній план міжнародного проекту, присвяченого варварським імітаціям римських монет, сконцентрованим у центральній і східній Європі, що свідчать про зв'язки між представниками готської знаті від Нижнього Подунав'я до південно-західної Скандинавії. *Мартін Рундквіст* (Сальтшобаден, Швеція) у своєму

виступі звернувся до проблеми понтійсько-шведських зв'язків у IV—V ст., сфокусувавши увагу на ономастичній інтерпретації слова «Готланд» та етноніма «готи».

Особливий інтерес учасників конференції викликала доповідь *Шарлотти Фабек* і *Ульфа Несмана* (Свальов, Швеція), присвячена одній з найпримітніших знахідок епохи переселення народів, яка дала назву стилю «Сесдала». Автори детально розповіли про місце й обставини знахідки в Сесдалі, її локальний і регіональний контексти, а також надали свою інтерпретацію комплексу на підставі зіставлення його з подібними знахідками на території Європи.

Матеріали конференції будуть опубліковані в 2013 р. в збірнику «*Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*». А в 2014 р. Крим знову чекатиме на гостей з усієї Європи, аби хоча б на ментальних мапах зблизити Балтійське море з Чорним!

І.М. ХРАПУНОВ,

Ф.-А. СТЮЛЕГАР, А.А. СТОЯНОВА

(Переклад з російської Ігоря Мартинюка)

ДНІ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ В МАРІУПОЛІ

27—30 листопада 2012 р. в м. Маріуполь у стінах Маріупольського державного університету вперше в Україні були проведені Дні історії та культури Давньої Греції¹.

Ініціатором і натхненником здійснення цієї напрочуд цікавої наукової та культурологічної акції став генеральний консул Греції в Маріуполі пан Дімітріос Папандреу. Дієву участь в організації, підготовці та проведенні цього заходу взяли також фонд «Історичні і духовні ре-

ліквії Приазов'я» та факультет грецької філології Маріупольського університету, насамперед декан факультету Світлана Шепитько, заст. декана Олена Пічахчі та завідувачка кафедри новогрецької мови та перекладу Вікторія Челпан. Їм активно допомагали викладачі та студенти Університету.

На відкритті Днів з привітальним словом до учасників звернувся почесний консул Республіки Кіпр у Маріуполі, ректор Маріупольського університету, професор Костянтин Балабанов. Він, зокрема, сказав: «*Давня історія Греції, її багатовікові традиції стали фундаментом для становлення сучасного світу. Тож для мене велика радість тепло й сердечно привітати шановне товариство, що сьогодні зібралося в стінах нашого університету з нагоди відкриття*

¹ Користуючись нагодою висловлюю щирю подяку Генеральному консульству Греції в Маріуполі, а також особисто консулу Д. Папандреу та співробітницям консульства Б. Граматулі та А. Гаспарян за надані фото та допомогу в написанні цієї замітки.

Урочисте відкриття Днів Давньої Греції в Маріуполі. На трибуні: ректор Маріупольського державного університету К. Балабанов, у президії (зліва направо): В. Клименко, В. Челпан, Д. Папандреу, С. Буйських

днів Давньої Греції... Наголошу на тому, що студенти нашого університету вивчають не тільки іноземні мови, але й історію та культуру, звичай багатьох країн світу. І сьогодні я хочу щиро подякувати генеральному консулові Греції в Маріуполі Дімітріосу Папандреу за допомогу в розвитку цього проекту».

Своєю чергою Дімітріос Папандреу у виступі наголосив, що для нього велика честь відкрити проведення Днів історії та культури Давньої Греції на півдні України — там, де жили греки і в стародавні, і в модерні часи. Саме через це Маріуполь, на його думку, дуже слушне місце для проведення такого заходу.

Почесними гостями відкриття Днів були заступник міського голови Маріуполя Володимир Клименко, голова Маріупольського товариства греків Надія Чапні та композитор, фольклорист, збирач і дослідник мелосу греків Приазов'я Олександр Ашла (Афіни). Останній подарував Університету добірку грамплатівок і CD-дисків з унікальними записами народної музичної творчості приазовських греків.

Цікавим актом відкриття Днів було й те, що голова грецького товариства «Етерія» Валерій Хонабей подарував бібліотеці Університету 40 томів «Ревізькі казки», видання яких спонсорувало Маріупольське ПАО «Азовмаш». Репрезентоване видання є своєрідним переписом грецького населення на території Марі-

уполя та 23 навколишніх сел, починаючи від 1782 до 1858 рр.

У рамках Днів історії та культури Давньої Греції на чотирьох засіданнях були заслухані й обговорені чотири лекції-доповіді. Першу зробив генеральний консул (історик за фахом) Дімітріос Папандреу. Вона мала назву «Вплив Пелопоннеської війни на політичні норми в класичній Греції (за матеріалами надгробної промови Перікла)», що, як відомо, належить до однієї з найцінніших писемних пам'яток античної та загалом світової цивілізації. У доповіді Д. Папандреу йшлося про надмогильне слово, яке виголосив один з найвизначніших політиків Давньої Греції, афінський державний діяч Перікл у 431 ст. до н. е. на знак поваги до загиблих в одній з морських кампаній афін'ян на Пелопоннесі.

Доповідач яскраво показав, як, використовуючи привід поховальної церемонії, Перікл визначив і продекларував найхарактерніші риси Афінської демократії. Д. Папандреу також наголосив, що промова Перікла була виголошена на початку, мабуть, найдраматичнішого періоду в історії класичної Греції — розв'язання Пелопоннеської війни, що принесла грекам багато бід і страждань і поклала край розквіту Афін та їх пануванню на грецькій землі. Як відомо, сам Перікл під час цієї війни загинув від чуми.

Титул і розворот книжки «А.О. Білецький. Вибрані праці»

Наступні доповіді зробили: завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка д.і.н. професор Віктор Ставнюк — «Шляхи античної грецької цивілізації»; старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ к.і.н. Сергій Буйських — «Ольвія Понтійська: поліс і хора (шлях в історії)»; доцент Маріупольського університету, канд. філософ. наук Степан Янковський — «Давня Греція в епоху глобальних комунікацій».

Надзвичайно важливою науковою складовою проведення Днів історії та культури Давньої Греції в Маріупольському університеті стала презентація давно очікуваної науковим загалом книжки А.О. Білецького, яку впорядкували та підготували до друку Н.Ф. Клименко, К.А. Карпиловська та А.О. Савенко. Вона видана 2012 р. за фінансової підтримки Посольства Греції в Україні Видавничим домом

Дмитра Бураго у Києві². Книга містить вибрані праці визначного українського вченого-енциклопедиста, доктора філологічних наук, професора, автора першого повного перекладу українською «Історії» Геродота (1993), Андрія Олександровича Білецького (1911—1995) з лінгвостеміотики, мовознавства, етимології, епіграфіки, діалектології та ономастики, класичної археології та філології, а також неоелліністики, створені вченим майже за півстоліття його плідної наукової діяльності.

Ім'я А.О. Білецького нерозривно пов'язане з нашим Інститутом. Хоча його наукова діяльність, насамперед, торкалася різнобічних проблем класичної філології та мовознавства, вчений протягом багатьох років не тільки підтримував тісні контакти з Інститутом археології (Русяєва 1995, с. 154), але й працював тут. За словами самого А.О. Білецького, незабаром після переїзду до Києва 1946 р. він почав «*викладати класичну філологію в університеті і одночасно працював в Інституті археології та Інституті мовознавства Академії наук України. В Інституті археології досліджував епіграфічні пам'ятки грецького міста Ольвія*» (Білецький 2012, с. 2).

Як відзначає А.С. Русяєва, вчений прочитав і опублікував одні з найцікавіших написів цього міста (Русяєва 1995, с. 154; 1997, с. 17). Разом з відомими антикознавцями — О.І. Леві, Т.М. Кніпович, Є.Г. Кастанаян, Й.Б. Брашинським — А.О. Білецький брав активну участь у виданні фундаментальної праці «Надписи Ольвии (1917—1965)» (Лениград, 1968), яка має основоположне значення для вивчення історії та культури Ольвії. Працюючи в Інституті в 1960-х рр., А.О. Білецький, окрім ольвійських написів, приділяв значну увагу і вивченню епіграфічних пам'яток з інших міст Північного Причорномор'я (Русяєва 1995, с. 154).

Другий період роботи А.О. Білецького в Інституті археології відноситься до 1988—1990 рр. Він був пов'язаний з першим повним перекладом українською славнозвісної праці Геродота «Історія», який вчений здійснив відносно швидко. Як згадує А.С. Русяєва, тоді, майже щоквартально Андрій Олександрович передавав до відділу античної археології Інституту «*зшиті тонкі шкільні зошити, на сторінках яких власноруч чітким, лише для нього характерним почерком, було написано тексти перекладу*» (Русяєва 2012, с. 741). А.О. Білецький намагав-

² А.О. Білецький. Вибрані праці. — К., Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 792 с.

ся якнайточніше передати в своєму перекладі своєрідний стиль мови «батька історії», характерні риси та особливості його твору (Русяєва 1995, с. 154). Додамо, що йому вдалося неповторно передати українською і дух тієї історичної епохи, в яку жив і яку описав Геродот.

Попри проблеми різного характеру, що виникали під час роботи А.О. Білецького над перекладом і при підготовці його до друку, завдяки енергійним клопотанням директора Інституту археології П.П. Толочка (Русяєва 2012, с. 741), який був відповідальним редактором цього непересічного видання³, «Історії в дев'яти книгах» Геродота в перекладі А.О. Білецького, з його передмовою та ґрунтовними науковими коментарями, наприкінці 1993 р. вийшла у видавництві «Наукова думка»⁴.

До вказаного видання включено і переклад А.О. Білецького IV книги Геродотової «Історії». Крім того, непересічну цінність для археологів становлять і багато інших праць, вміщені в книзі, зокрема: «Борістенес-Данапріс-Дніпро (з гідронімики України)», «Греки України та їх мова», «Грецька топонімія Криму», «Греческая надпись на базе статуи из Ольвии», «Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской», «Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве», «Проблема греческого языка византийской эпохи», «Проблема изучения негреческих собственных имен греческих эпиграфических памятников Северного Причерноморья», «Проблема мови скіфів», «Слов'янська топонімія Греції», «Основы этимологических исследований ономастического материала», «Цивилизация и культура», «Язык и культура» та багато інших.

До цього зібрання увійшли також переклади А.О. Білецького з давньо- та новогрецької

мови, різні передмови, написані вченим до українських перекладів грецької літератури, рецензії, огляди, а також спогади про А.О. Білецького його учнів, друзів та колег, зокрема А.С. Русяєвої, А.А. Тахо-Годі, Ю.В. Шаніна, Т. Лукінової, В. Скуратівського та ін.

Після презентації книжки доповідь про визначного вітчизняного антикознавця Андрія Олександровича Білецького зробила завідувач кафедри грецької мови та перекладу Маріупольського університету, член правління фонду «Історичні і духовні реліквії Приазов'я» Вікторія Челпан. Спогадами про вченого поділився С.Б. Буйських.

Своєрідною даниною пам'яті вченого стало проведення після цього літературних читань «Одвічна магія античної лірики», під час яких студенти університету читали вірші давньогрецьких поетів як у відомих перекладах українських літераторів і філологів, так і знайомили науковий загал з власними перекладацькими спробами. Принагідно слід також сказати, що спеціально до проведення Днів Давньої Греції учні Маріупольської школи мистецтв під керівництвом завідувачої художнього відділення Любові Макаренко підготували тематичну художню виставку «Відгомін міфів Давньої Греції», де було представлено 50 малюнків.

Завершились Дні історії та культури Давньої Греції в Маріуполі виступом студентського театру «СтудАРТ» філологічного факультету під керівництвом Ольги Шинткиної — постановкою п'єси «Велика грішниця» за мотивами однойменного оповідання сучасної грецької письменниці Євгенії Факину, яке переклала українською співробітниця Генконсульства Греції в Маріуполі Анна Гаспарян.

Закриваючи Дні, генеральний консул Греції в Маріуполі Дімітріос Папандреу подякував за плідну співпрацю усім, хто сприяв їх проведенню та брав активну участь у них, а також висловив надію, що подібні заходи в майбутньому можна буде провести і в інших містах України — Києві, Донецьку, Харкові, Одесі та Львові. Будемо сподіватися, що ця ідея згодом буде втілена в життя.

С.Б. БУЙСЬКИХ

³ В листі до А.С. Русяєвої А.О. Білецький у січні 1992 р. зазначав: «Я... не имею ничего против того, чтобы редактором украинской версии «Истории» Геродота был такой авторитет, как Петр Петрович Толочко» (Русяева 2012, с. 745).

⁴ Геродот. Истории в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993. — 576 с.

ДО ЮВІЛЕЮ ОЛЕКСАНДРА МИХАЙЛОВИЧА ЛЕСКОВА

Цього року 80-у річницю відзначає відомий археолог, доктор історичних наук, член-кореспондент Німецького археологічного інституту О.М. Лесков.

Олександр Михайлович народився 19 травня 1933 р. у Харкові. 1955 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету з «червоним» дипломом. В університеті він визначився з археологічною тематикою досліджень, написав перші статті, пов'язані з майбутньою дисертацією. 1955 р. О.М. Лесков вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де у відділі первісної археології під керівництвом С.М. Бібікова досліджував тему «Таврська культура в Гірському Криму». По закінченню аспірантури був зарахований до відділу скіфо-сарматської археології на посаду молодшого наукового співробітника, 1961 р. захистив кандидатську дисертацію та згодом видав її (Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. — К., 1965).

У 1959—1961 рр. Олександр Михайлович провів розвідки на Керченському півострові, надалі керував великими новобудівними експедиціями: Південно-Українською (1961—1963) і Керченською (1964—1967). У травні 1967 р. після призначення відповідальним за організацію та проведення госпдогвірних робіт на новобудовах ініціював розвиток новобудовних експедицій в Інституті археології АН УРСР і відповідну структурну реорганізацію. 1967 р. О.М. Лесков домігся від Міністерства меліорації СРСР виділення близько мільйона карбованців на організацію та проведення новобудовних експедицій у зоні будівництва зрошувальних систем на півдні України. Одержані кошти уможливили організацію в Інституті археології спеціалізованого новобудовного відділу, який очолив заст. директора Інституту з наукової роботи Ю.М. Захарук. У ті часи безпартійному Лескову довірити керівництво відділом було неможливо. В 1968 р. він очолив найбільшу в Україні Каховську новобудовну експедицію. В серпні 1971 р. за ініціативою О.М. Лескова Херсонська, Запорізька та Київ-

ська експедиції були реорганізовані в постійнодіючі експедиції на правах відділів.

Варто відзначити і визначні археологічні відкриття ювіляра в ті роки — розкопки першого в історії археологічних досліджень Широцького могильника білозерської культури в Херсонській обл., дослідження Кіровського поселення, яке й досі лишається еталонною пам'яткою доби пізньої бронзи Східного Криму. Археологічна вдача була на його боці і при дослідженні скіфських поховань у курганах Східного Криму та Херсонщини біля сіл Іллічеве, Архангельська Слобода, Любимівка тощо. Серед кількох сотень могил скіфської доби експедиціями, керованими Лесковим, були розкопані й «золоті поховання», що суттєво збагатили Музей історичних коштовностей України. У 1971 р. за визначні відкриття на новобудовах півдня України Олександр Михайлович був відзначений премією ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР.

У 1969 р. Лесков був призначений відповідальним секретарем головної редколегії тринадцятого «Археологія Української РСР», що готувався до друку (Т. 1 і 2 — К., 1972; Т. 3 — 1975). Головним його завданням була максимальна уніфікація поданих до томів текстових, картографічних і ілюстративних матеріалів. Крім того, Лесков був членом редколегії 1-го тому та автором розділу «Зрубна культура». Проте О.М. Лесков виявився єдиним членом головної редколегії, який не одержав Державну премію України за цей тринадцятий том.

У 1973 р. через інститутські інтриги й за надуманим політичним приводом (прояви сіонізму в експедиції) в руслі загальної політичної реакції в Україні, що настала в результаті зміни партійного керівництва в республіці, О.М. Лескова звільнили з Інституту, а його експедицію фактично знищили. Українська археологія втратила талановитого вченого та чудового організатора. Самому О.М. Лескову ледь вдалося влаштуватися на роботу в Інститут кібернетики АН УРСР, де попри все він писав докторську дисертацію.

1974 р. вчений переїхав до Ленінграда, де до 1981 р. працював у Музеї історії релігії та атеїзму. Вперше зайнявшись музейною роботою на

скромній посаді старшого наукового співробітника відділу «Походження та ранні форми релігії» Олександр Михайлович і тут проявив неабиякі здібності організатора: підготував нову постійну експозицію з теми походження та ранніх форм релігії, а 1977 р. очолив створений за його ініціативою редакційно-видавничий відділ Музею, був також відповідальним редактором збірника «Актуальные проблемы истории религии и атеизма» (при ньому вийшло п'ять випусків цього видання). Не припинялася в Ленінграді й наукова діяльність ювіляра. За шість «пітерських» років Лесков зміг «з другої спроби» захистити докторську дисертацію в Інституті археології АН СРСР у Москві на тему «Заключительный период эпохи бронзы на юге Украины» (1975) і видати чотири монографії, дві з яких вийшли в Німеччині (одна спільно з В.С. Бочкарьовим) у відомій серії PBF (Prähistorische Bronzefunde).

1981 р. Міністерство культури СРСР прийняло рішення про створення відділу археології в Державному музеї мистецтва народів Сходу, за яким О.М. Лескова перевели з Ленінграда до Москви на посаду завідувача цього відділу. Першочерговим завданням відділу стала організація охоронно-рятувальних археологічних експедицій на Північний Кавказ. Влітку—восени 1981 р. Кавказька археологічна експедиція Музею провела свої перші роботи на теренах Адигеї та здобула цінні матеріали по стародавніх і середньовічних культурах Північно-Західного Кавказу.

Найяскравішим відкриттям перших років роботи Кавказької експедиції був комплекс пам'яток біля аула Уляп, який складався з метотських могильників VI—IV ст. до н. е. та підкурбанних святилищ IV ст. до н. е., досліджений у 1981—1983 рр. Розкішні знахідки з Уляпу стали основою численних виставок, організованих Лесковим у 1985—1991 рр., які експонувались у Москві, Краснодарі, Майкопі, а також об'їздили половину Європи й побували за океаном у Мексиці та Колумбії.

1985 р. Державний Комітет з науки та техніки виділив Музею додаткові цільові асигнування для розширення охоронно-рятувальних досліджень пам'яток культури та мистецтва, що руйнуються. Одночасно з дослідженнями на Північному Кавказі відділ історії матеріальної культури розпочав роботи в Середній Азії та на Чукотці. 1983 р. була організована Середньоазійська археологічна експедиція, а 1986 р. — Чукотська. Через розширення тематики та обсягу наукових досліджень у 1985 р.

у відділі були створені два сектори: сектор археології Кавказу та сектор археології Середньої Азії, дещо пізніше був створений сектор Чукотки та Сибіру. Відзначимо, що створений О.М. Лесковим відділ благополучно пройшов усі випробування буремних «перебудовних» і «постперебудовних» років і досі плідно працює.

Ще одне з дітищ організаторського таланту Лескова — Північно-Кавказська філія Музею сходу в Майкопі, започаткована 1986 р. за його ініціативою, а завершена з відкриттям постійної експозиції лише недавно, 2010 р. Солідна споруда музею з великою експозицією та виставковою площею швидко стала важливим осередком культури та мистецтва на Північному Кавказі.

Після від'їзду дочки з родиною до США О.М. Лесков 1997 р. переїхав за океан, де продовжує наукову та викладацьку роботу в Каліфорнійському (Берклі), Техаському (Остін) і Пенсильванському (Філадельфія) університетах. Провідна тематика його публікацій і лекцій лишилася незмінною — археологія півдня Східної Європи. В 2005—2007 рр. за грантом Фонду Фулбрайта О.М. Лесков читав лекції в Київському, Харківському та Таврійському університетах. Одне з останніх наукових досягнень — монографія «The Maikop Treasure» (Philadelphia, 2008), в якій він зібрав і проаналізував старожитності з чотирьох музеїв світу (двох німецьких і двох американських) з Півдня Росії з колекції Мерля де Массіно, що була

вивезена за кордон у першій чверті ХХ ст. та відома в науці як Майкопський скарб.

Нині в науковому доробку ювіляра понад 100 різноманітних публікацій, зокрема 20 монографій, альбомів і каталогів, виданих у Росії,

Україні, Німеччині, Швейцарії, Іспанії, Італії, Мексиці та США.

Бажаємо Олександрі Михайловичу міцного здоров'я, нових наукових досягнень і публікацій.

С.В. ПОЛІН, В.Р. ЕРЛИХ

ПАМ'ЯТІ ПІІ ГУЛЬДАГЕР БІЛЬДЕ (11.02.1961—10.01.2013)

10 січня 2013 р. не стало відомого археолога, фахівця в галузі античної археології, професора Орхуського університету (Данія), чудової людини Пії Гульдагер Більде. Більша частина життя дослідниці була пов'язана з відділом класичної археології одного з найбільших університетів Данії — Орхуського, де вона працювала від 1993 до 2013 рр., у 1994—2002 рр. очолювала університетський Музей давнього мистецтва, який перетворила на визначний навчально-культурний центр, відомий на всю Європу. Основним напрямом наукових інтересів Пії Гульдагер Більде на той час були матеріальна культура, історія та релігія Середземномор'я елліністичного та римського періодів. Як польовий археолог вона відома розкопками в Римі та на півночі Італії.

Але від 2002 р. дослідниця повністю присвятила себе античній культурі Причорномор'я. Відтоді впродовж 12 років вона очолювала дослідницький центр із вивчення історії та археології регіону Чорного моря (*Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies*) при університеті в Орхусі. Саме за ініціативою Пії Гульдагер Більде були здійснені два великі проекти, пов'язані з нашою країною: «Нижнє місто Ольвії (сектор НГС) у 6 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.» (2003—2006 рр.) і «Джарилгацький пошуковий проект» (2007—2010 рр.). Вагомим внеском у європейську науку стало фундаментальне двотомне спільне дансько-українське наукове видання «*The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD*», ed. N.A. Lejpunskaja, Pia Guldager Bilde, Jakob

Hojte, V.V. Krapivina & S.D. Kryzickij. — Aarhus, 2010, яке вийшло в серії BSS (Black Sea Studies, Aarhus University Press). Ця серія стала результатом роботи Центру причорноморських досліджень, а 14 томів наукових праць — значним внеском у європейську археологію. Підсумком роботи центру стала узагальнююча праця, присвячена археологічним дослідженням басейну

Чорного моря, яка з'явилася нещодавно й стала останньою, 14-ю, в серії BSS (Археологічні дослідження в басейні Чорного моря) і останньою в життя Пії Гульдагер Більде.

Багаторічні тісні стосунки пов'язували Пію Гульдагер Більде з колегами з України. Вона з величезною цікавістю і симпатією ставилася до нашої країни. Понад 40 її праць пов'язані з античними старожитностями басейну Чорного моря. На думку дослідниці, Причорномор'я

та Середземномор'я були ареною зустрічі багатьох культур і цивілізацій. Не випадково серія конференцій і симпозіумів, що проходили в Орхусі, Копенгагені чи Сонберзі, були об'єднані цим чудовим гаслом, вигаданим і втіленим Пією.

Вчені України висловлюють сум і глибокі співчуття колегам, друзям, рідним і близьким Пії Гульдагер Більде. Пам'ять про неї житиме в її працях і в наших серцях і спогадах.

Українські колеги та друзі

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ КРАПІВІНОЇ

**В.В. КРАПИВИНОЙ.
ПРОЩАНИЕ**

Ты ушла к любимым древним грекам,
Навсегда покинув этот мир.
Путь земной окончен человека,
Но и там, Ты, Валя, командир!

Тесен Тебе мрак сырой могилы,
Ты вернешься в Ольвию опять,
Чтобы с удесятеренной силой
Вновь творить, исследовать, мечтать.

Будут снова чайки на лимане,
Зацветет маслина над водой,
Навсегда останешься Ты с нами
В шуме ветра, в дымке голубой.

30.03 — 01.04 2013 г.

30 березня 2013 р. після тяжкої хвороби пішла з життя визначний український археолог-античник, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, начальник Ольвійської археологічної експедиції, науковий керівник Національного заповідника «Ольвія» Валентина Володимирівна Крапівіна. Це невинна втрата не тільки для рідних і близьких, але й для античної ар-

хеології. Валентина Володимирівна була знаним вченим, талановитим організатором науки, прекрасною, доброзичливою людиною.

В.В. Крапівіна народилася 29 серпня 1950 р. у м. Дніпропетровськ у сім'ї військовослужбовця. Згодом сім'я переїхала до Києва, де Валентина закінчила школу з золотою медаллю та вступила до Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького, де вивчала англійську мову. Після року навчання здібна студентка-

відмінниця, мрією якої завжди була археологія, вирішила піти з Інституту й стала студенткою першого курсу історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка, який закінчила з відзнакою у 1973 р. З цього часу все життя В.В. Крапівіної пов'язане було з Інститутом археології НАН України, де вона пройшла весь шлях науковця — від лаборанта до старшого наукового співробітника.

1988 р. В.В. Крапівіна успішно захистила кандидатську дисертацію, яка згодом знайшла відображення в блискучій монографії «Ольвия. Матеріальна культура 1—4 вв. н. е.» (Київ, 1993), яка й нині є чи не єдиною працею з археології Ольвії римського періоду. Валентина Володимирівна автор понад 190 наукових праць, серед яких декілька фундаментальних колективних монографій з археології Ольвії. Не зважаючи на тяжку хворобу, тільки за останній рік нею написано 12 ґрунтовних статей.

Вміння працювати в колективі, організа-торські здібності, доброзичливе ставлення до людей вирізняли Валентину Володимирівну — начальника складної багатолюдної Ольвійської археологічної експедиції Інституту археології НАН України. Саме її твердій позиції, напо-

легливості та високим моральним якостям ми зобов'язані перетворенням Ольвійського заповідника в національний і припиненням пограбування Ольвії та Березані. Безкомпромісна, відважна боротьба В.В. Крапівіної з грабіжниками археологічних пам'яток в Україні відома у нашій країні та за рубежом.

Валентина Володимирівна активно працювала в міжнародних проектах, серед яких українсько-данський, українсько-французький, декілька українсько-російських, які неодмінно завершувалися виходом наукових збірників і колективних монографій. В.В. Крапівіна брала участь у багатьох міжнародних конференціях. Її ім'я добре відоме у наукових колах з античної проблематики.

Валентина Володимирівна Крапівіна була яскравою, різнобічно освіченою, непересічною особистістю. Вона лишила помітний слід в українській та європейській науці, культурі та освіті. Вона гармонійно поєднувала професіоналізм ученого, високі моральні чесноти, чуйність, людяність у стосунках з колегами. Не випадково провести її в останній шлях прийшла велика кількість людей. Усім нам буде дуже не вистачати цієї надзвичайної доброї та мудрої людини. Світла їй пам'ять!

Колеги, друзі

ПАМ'ЯТІ ГАЛИНИ ТИХОНІВНИ КОВПАНЕНКО (31.08.1923—24.03 2013)

24 березня цього року пішла з життя Галина Тихонівна Ковпаненко — відомий скіфолог, кандидат історичних наук. З її ім'ям пов'язані становлення й розвиток вітчизняної школи скіфознавства в другій половині ХХ ст. В Інститут археології Галина Тітенко прийшла в 1948 р. після закінчення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка і працювала тут до виходу на пенсію 1989 р. До свого 90-літнього ювілею Галина Тихонівна не дожила всього півроку.

Вчителями Г.Т. Ковпаненко були відомі археологи Б.М. Граков, І.В. Фабриціус, М.І. Артамонов, О.І. Тереножкін. Вона рано почала самостійні розкопки, і польові роботи стали її стихією. Цю наснагу і відданість справі завжди відчували колеги. Мабуть, через це доля подарувала дослідниці так багато щасливих знахідок. З ім'ям Галини Тихонівни Ковпаненко пов'язані такі значні відкриття як дослідження воїнських елітних поховань передскіфського часу (Бутенки, Носачів, Квітки, Вільшана), скіфського поховання в Червоній Могилі, курганного могильника поблизу с. Медвин у Лісостепу, а також поховання сарматської жриці в кургані Соколова Могила на Південному Бузі. Своїм головним науковим досягненням вона справедливо вважала розкопки Трахтемирівського городища на Канівщині (1965—1968 рр.) — однієї з найбільших поселенських пам'яток Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. Через певні обставини ці матеріали не видані в повному обсязі, що дуже турбу-

вало Галину Тихонівну. Впродовж багатьох років вона поверталася до вже підготованих текстів, але часу не вистачило... Дослідниця присвятила багато років розкопкам степових курганів, очолюючи одну з великих новобудовних експедицій. Матеріали цих масштабних розкопок видані в різні роки.

Загалом наукова спадщина Г.Т. Ковпаненко — це понад 50 статей і чотири монографії — становить золотий фонд української археології, насамперед скіфознавства. Додамо, що ці роботи дуже добре ілюстровані її чоловіком — талановитим художником і фотографом Г.С. Ковпаненком.

Світла пам'ять про Галину Тихонівну Ковпаненко назавжди залишиться в серцях усіх, хто знав цю працелюбну й життєрадісну людину.

Колеги

НАШІ АВТОРИ

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *gavr51@mail.ru*

ГОШКО Тетяна Юріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАНУ, *goshko@iananu.org.ua*

ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович — аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАНУ, *yuriy_dolzhenko@ukr.net*

ЕРЛІХ Володимир Роальдович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Державного музею мистецтва народів Сходу, Москва

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — аспірант Інституту археології НАНУ, *comandor_a@mail.ru*

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КОСТЮК Ірина Олександрівна — художник-реставратор, завідувач сектора відділу реставрації Національного музею інституту України

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, *bmagomedov@rambler.ru*

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук, *vjmurzin@ukr.net*

НЕМЦЕВ Сергій Олегович — аспірант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *Nemcew@ukr.net*

ПОЛІН Сергій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *polin@iananu.org.ua*

САВЕЛЬЄВ Олег Костянтинівич — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ, *sav_reun@ukr.net*

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській обл., *maharadze_v@mail.ru*

СТОЯНОВА Анастасія Анзорівна — кандидат історичних наук, директор Історико-археологічного благодійного фонду «Спадщина тисячоліть»

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ в Полтавській обл., *cpram@ua.fm*

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

СТЮЛЕГАР Франс-Арне — інспектор археологічних пам'яток Муніципальної ради Західного Агдери (Норвегія)

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Іванович — керівник підводно-археологічної експедиції «Наварекс», аспірант Одеського національного університету ім. І. Мечникова

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В. Вернадського

ЯСНОВСЬКА Людмила Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВ	— Археологические вести
АДСВ	— Античная древность и средние века
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АМА	— Античный мир и археология
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
БЧ	— Боспорские чтения
ВА	— Вестник антропологии
ВДИ	— Вестник древней истории
ВЭ	— Вопросы эпиграфики
ДП	— Древнее Причерноморье
ЗООА	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки Одесского археологического общества истории и древностей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАР	— Материалы по археологии России
МДУ	— Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
Нис	— Нумизматика и сфрагистика
НО	— Надписи Ольвии
НС	— Нумизматический сборник
ПИО	— Проблемы исследования Ольвии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СОАМ	— Краткие сообщения Одесского археологического музея
ССПК	— Старожитності степового Причорномор'я і Криму
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ХС	— Херсонесский сборник
BSS	— Black Sea Studies
IG	— Inscriptiones Graecae
IPE	— Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropolis, 1916.
JRGZM	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
NSb	— Numismatický sborník
PBA	— Proceedings of the British Academy
WN	— Wiadomości numizmatyczne
ZfA	— Zeitschrift für Archäologie

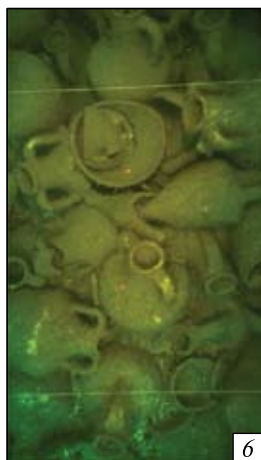
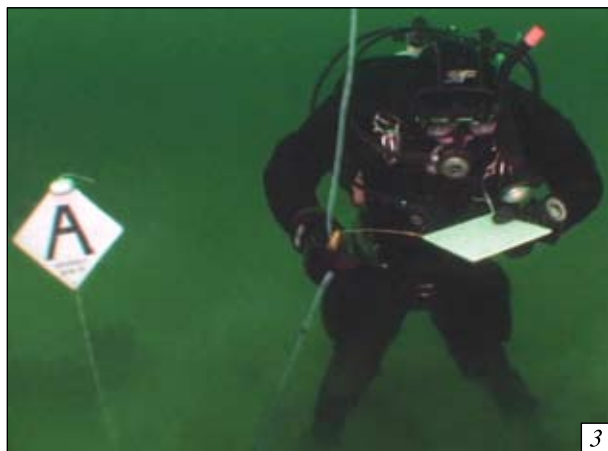

Рис. 3. Судно «Зміїний-Патрокл». Фрагменти підводноархеологічних робіт: 1 — обмірювання судна; 2 — обмірювання амфорної тари (О.О. Гуркало, В.О. Коростієнко); 3 — встановлення периметра відеорозмітки (В.О. Коростієнко); 4 — протягування ходових ліній (О.Є. Івлєв); 5 — відеозйомка вітрильника по смугах (О.П. Куракін); 6 — вигляд смуги з боку відеооператора

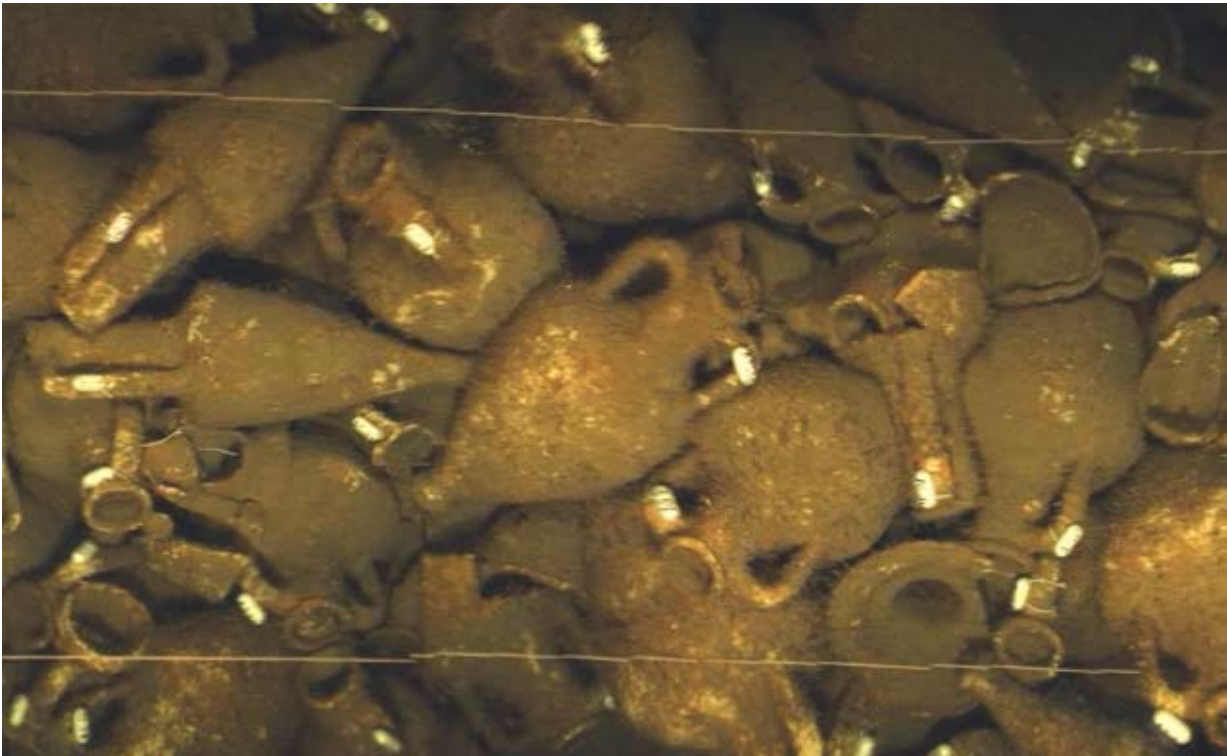

Рис. 4. Судно «Зміїний-Патрокл». Фрагмент вантажу з промаркованими артефактами (частина квадрату С3)

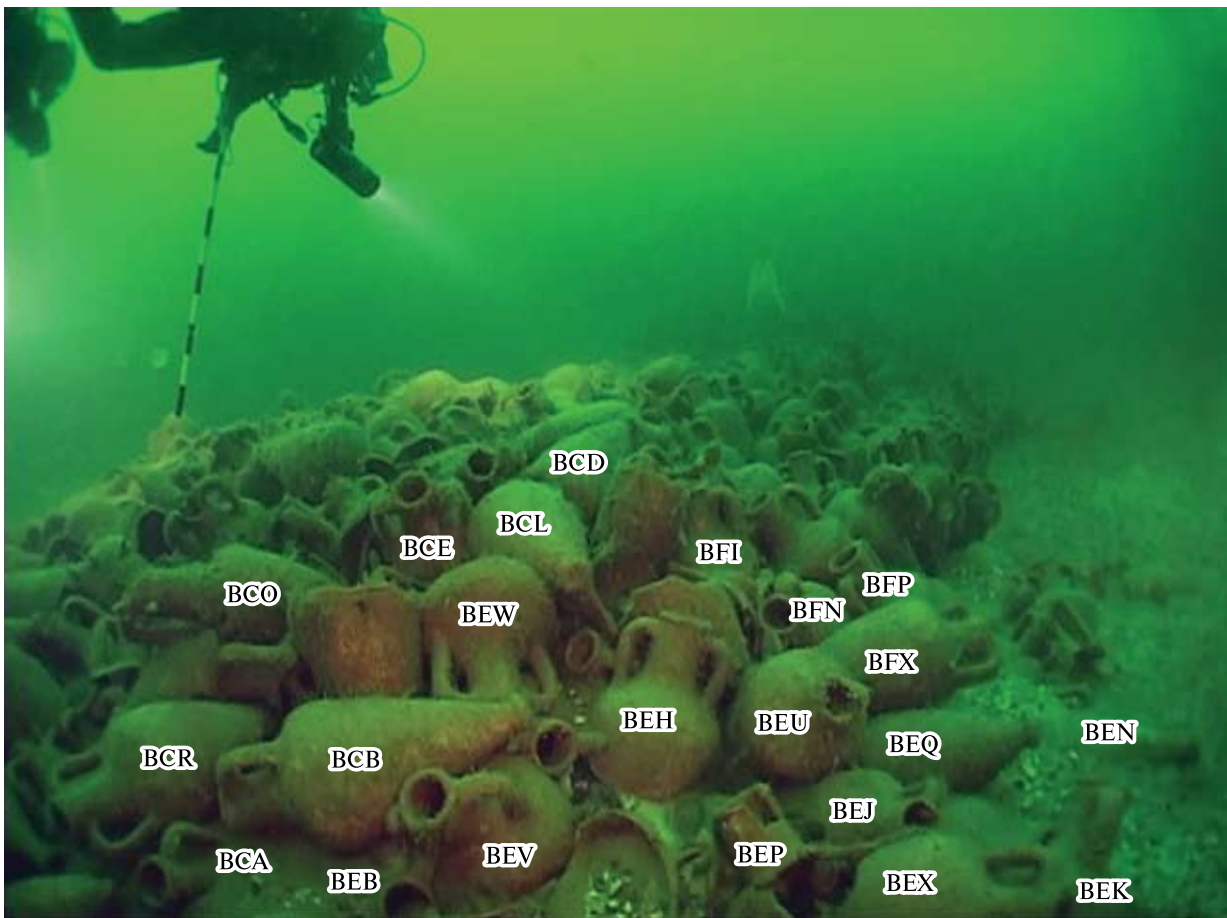

Рис. 6. Судно «Зміїний-Патрокл», візуальне обстеження. На передньому плані — амфори з кв. В11 і С11. Напрямок зйомки з носа до корми вздовж лівого борту (в кадрі О.Є. Івлєв і В.О. Коростієнко, освітлення заднього плану О.П. Куракін, фото О. Терещенка)

Рис. 7. Судно «Зміїний-Патрокл», первинна відеофіксація. На передньому плані амфори з кв. С7 і С6: 1 — рибні блюда ALZ, AMA, AMX в розбитій амфорі; *AWM* (кв. С6) — амфора типу Пепарет I (Солоха II); *AWQ* (кв. С6) — амфора малої фракції Пепарет II; інші позначені амфори — повностандартні амфори типу Пепарет II (вигляд зверху в бік корми, див. рис. 6)

Рис. 8. Судно «Зміїний-Патрокл». Упаковка амфор у трюмі (кв. В5): *BGT, BGI, BGC, BGX* і амфора 1 — другий шар; *BGS, AUP, BGW, ARZ, ARI, ... ARS, ARM, ARC* — амфори третього шару; *AUT, ARL, ARD, ARH, ARG, ARR* і *ARW* — амфори четвертого (верхнього) шару (вигляд з кв. А5 на лівий борт, фото О.П. Куракіна)

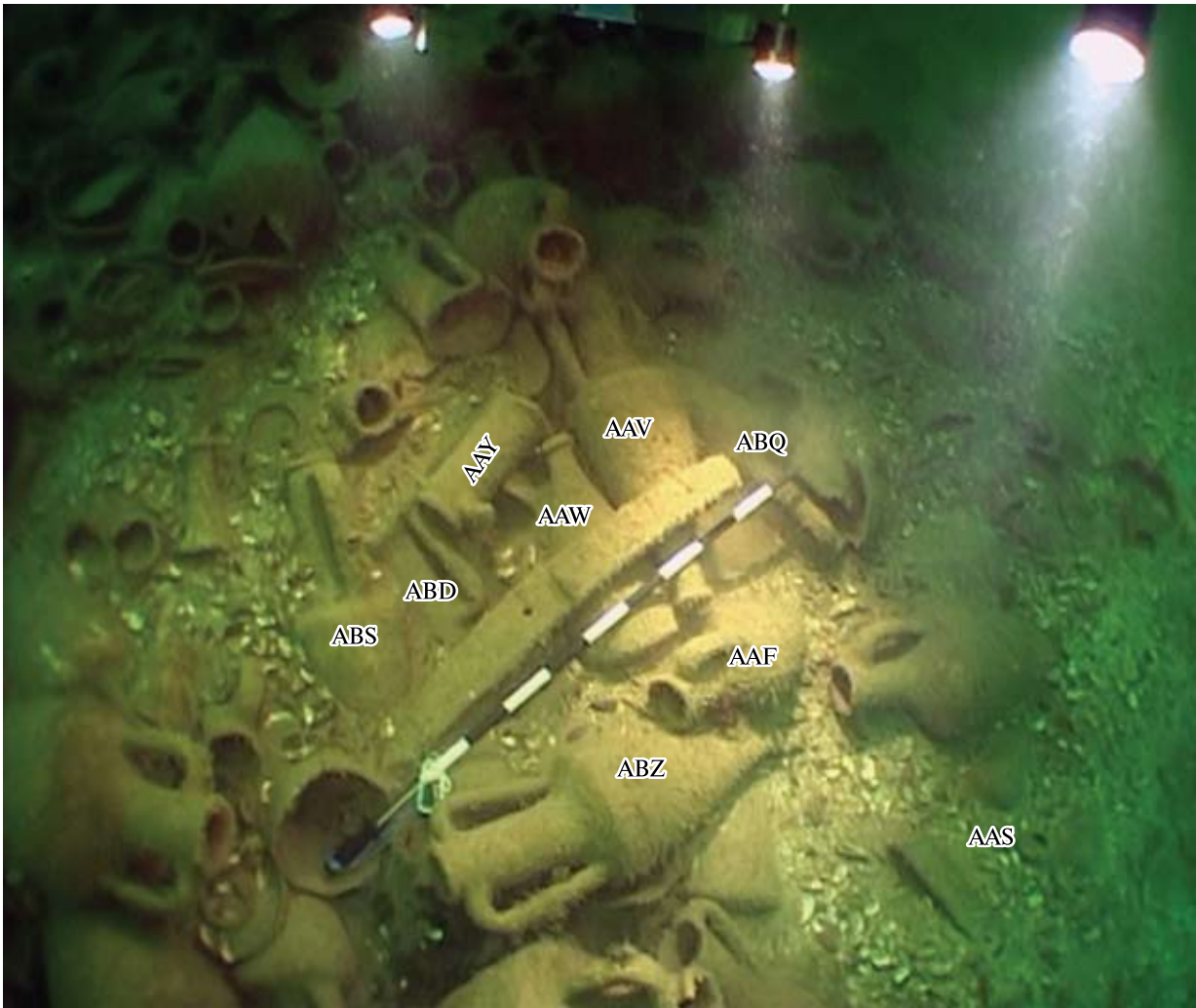

Рис. 9. Судно «Зміїний-Патрокл», фрагмент: *ABQ* — свинцевий шток; *AAS* — контромара (кв. E5); *AAF* — мала фракція амфор типу Пепарет II; інші з бирками — амфори типу Пепарет I (фото О.І. Терещенка)

Рис. 10. Судно «Зміїний-Патрокл», початкове обстеження кормової частини, кв. D2. Нагромадження амфорної тари різних типів (фото О.П. Куракіна)